

891.550.09

11-94

Р. МУСУЛМОНҚУЛОВ

**Сачъ
ва сайри
таърихии
он дар
насри
тоҷик**

БА ЁДИ АЗИЗИ
ПАДАРИ БУЗУРГВОР
Муаллиф

САРСУХАН

Аз замонҳои хеле қадим инчониб арбобони илму фазли даврони гуногун онд ба масъалаҳои мухталифи каломи бадеӣ бетараф набудаанд. Агар ба таърихи адабиёти асримиёнагии тоҷикӣ форс назаре афканда шавад, маълум мегардад, ки тақрибан ҳамаи арбобони олами адаби тоҷик — аз қабилҳои Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Носири Хисрав, Низомии Ганҷавӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизии Шерозӣ, Қамолӣ Хуҷандӣ, Абдурахмони Чомӣ, Бадриддини Хилолӣ ва ҷадин дигарон дар осори манзуми худ доир ба масъалаҳои ҷиғунагии суҳани бадеӣ ва мавқеи он дар ҳаёти маънавии инсон хеле суҳанҳои қобили таваҷҷӯҳ гуфтаанд.

Агар адабиёти бузурги даврони гузашта дар хусуси шеършиноӣ ва умуман каломи бадеӣ зимнан таваккуф карда бошанд, як гурӯҳ адабиётшиносон, ба мисли Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар «Ҷаҳор мақола», Нуриддин Муҳаммад Авфии Бухорӣ дар «Лубоб-ул-албоб», Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазкират-уш-шуаро», Абдурахмони Чомӣ дар «Баҳористон», Сом Мирзо дар «Тӯҳ-фай Сомӣ», Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ дар «Музокир-ул-аҳбоб» ва дигарон дар ин масъалаҳои муҳими адаби махсусан ва муфассалан назари ақида намудаанд.

Омидҳои хусни суҳан ё худ санъатҳои бадеӣ диққати бисёр адабиётшиносони моро ба худ ҷалб намуда будааст, ки ин бесабаб нест. Дар хусуси аҳамияти санъатҳои бадеӣ, таснифот ва таърифоти онҳо, хусну қубхи ашъори шоирони гузашта ва аҳди худ як гурӯҳ олимон — ҳамчун Муҳаммад бини Умарӣ Родуғӣ («Тарҷумон-ул-балогат»), Рашиди Ватвот («Ҳадоик-ус-сеҳр фӣ дақиқ-ул-аҷам»), Шамси Қайси Рӯзӣ («Ал-муъҷам фӣ маонӣ ашъор-ил-Аҷам»), Шарафиддини Ромӣ («Ҳақоик-ул-Ҳадоик»), Тоҷ-ул-Ҳаловӣ («Дақиқ-ул-шеър»), Шамси Фаҳрии Исфаҳонӣ («Меъёри Ҷамолӣ ва мифтоҳи Абӯисҳоқӣ»), Ҳамидаддин Начотӣ Нишопурӣ («Рисолаи пирӯзӣ ва мақолаи наврӯзӣ»), Ваҳиди Табризӣ («Ҷамъи муҳтасар»), Ҳусайн Воизи Кошифӣ («Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-

ашъор»), Атоулло Махмуди Хусайнӣ («Бадоеъ-ус-саноеъ») ва даҳ-хо дигарон асарҳои илмӣ бахшидаанд, ки ҳаман онҳо аз рӯи аҳ-мияти амалӣ ва арзиши илмӣ яксон нестанд, зеро муаллифон ба ҳодисаҳои адабию воситаҳои бадеӣ мувофиқи маҳорат, завқи ба-деию эстетикӣ ва ҷаҳоншиносии худ баҳо додаанд.

Дар вақтҳои охир дар масъалаи нашру омӯзиши мероси ада-биётшиносони гузашта қадаме пеш гузошта шудааст, ки ба ин тарҷиман русӣ ва нашри «Чамъи мухтасар»-и Ваҳиди Табризӣ, «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ ва интишори маҷ-мӯаи санъатҳои бадеӣ (мураттиб Т. Зеҳний) мисол шуда метавонанд.

Бояд гуфт, ки тадқиқи ҷиддии марксист-ленинии осори ил-мии адабиётшиносони давраҳои гузашта, аз як тараф, барои омӯх-тани таърихи афкори эстетикӣ халқамон аҳамияти бағоят бузург дошта бошад, аз тарафи дигар, барои барқарор кардани таърихи адабиёт, махсусан адабиётшиносии тоҷик манфиатбахш аст, ва аз тарафи сеюм, барои ривочу раванги адабиёти муосири мо воси-тан бебаҳост, зеро он мерос пеш аз ҳама манбаъ ва мактаби ма-ҳорат ҳисоб меёбад.

* * *

Саромадони бузурги адабиёти гузашта, аз як тараф, барои равшанӣ возеҳии мазмун, мӯъҷазу таъсирбахш ифода намудани маънӣ воситаҳои гуногуни тасвири бадеиро аз адабиёти даҳонакӣ ва забони халқ ба адабиёти ҳаттӣ дохил карда бошанд, аз тарафи дигар, баъзе аз онҳоро худашон офарида бо ҳамин хусусиятҳои мундариҷавӣ, идеявӣ ва бадеии адабиётро баланд бардоштаанд. Аз ҳамин сабаб, дар муддати асрҳо адабиёти ҳаттии ҳар як халқ, аз он ҷумла адабиёти тоҷик бо санъатҳои бадеӣ бой гардид. Ма-салан, як ҷиҳат ва ё як хусусияти чизеро ба ягон ҷиҳат ва ё ху-сусияти ҷизи дигар монанд кардан — санъати ташбеҳ, ба кинояву истиора сухан гуфтан — санъатҳои киноя ва истиора, чизҳои беба-бонро ба сухан овардан — санъати ташхис ва ғайра дар давраҳои қадим дар эҷодиёти даҳонакии халқ мавҷуд буданд. Бинобар ин, ҳеҷ ҷои шубҳае шуда наметавонад, ки баъди пайдоиши ҳат ҷунин санъатҳои бадеӣ аз забони гуфтугӯии халқ ба адабиёти китобатӣ дохил шудаанд. Ва баръакс, баъзе санъатҳои бадеӣ бо хусусият-ҳои услубӣ, забонӣ ва маънавии худ (аз қабилӣ санъатҳои қофия, мураддаф, такрор, тарсеъ ва амсоли инҳо) ҳоси адабиёти кито-батӣ мебошанд. Аз ин рӯ, таҳмин кардан мумкин аст, ки онҳоро аввалин бор ягон адиб ё гурӯҳи адибон қор фармуда ва пас бо-тадриҷ дар адабиёти ҳаттӣ инкишоф ёфта бошанд.

Вазифаҳои воситаҳои тасвири бадеӣ калонанд: онҳо барои илмӣ, таъсирбахш, равшанӣ барҷаста ва равану хушӯҳанг ифода

намудани ягон мазмуну мақсад ва ғояи муайяне истифода мешаванд. Нависандагону шоирон дар ҳолатҳои гуногун — ҳангоми тасвири ҳодиса ва воқеаҳо, манзараҳои табиат, ҳаяҷони қалби, қиёфҳои зоҳирии персонажҳо ва ҳоказо барои бештар таъсирнок ифода кардани мақсад ва дилкашу форами намудани суҳан воситаҳои тасвири бадеиро мувофиқи завқ бо талаботи эстетикӣ худ ба қор мебаранд. Бояд гуфт, ки дараҷа ва характери истеъмоли санъатҳои бадеӣ ба предмети тасвир, завқи бадеӣ ва маҳорати нависанда, махсусан ғоя — мақсадҳои ӯ саҳт марбутанд.

Ҳамаи санъатҳои бадеии адабиёти тоҷик ба ду гурӯҳи асосӣ тақсим мешаванд:

1) санъатҳои бадеии маънавӣ — ба мисли ташбеҳ, таҷнис, тазод, ташхис, талмех, тафсир, тааҷҷуб, муболиға, истиора, кинёя, ихом, тавсиф, гардиш, суолу ҷавоб, шумур, лаффу нашр, ирсоли масал, таъмин ва ғайра;

2) санъатҳои бадеии лафзӣ — чун тарсеъ, такрор, қофия, акс, мурадлаф, рикто, ҳайфо, бенукта, пуктадор, мувассал, муқаттаъ.

Қайд кардан ҷои аст, ки ин тақсимои нисбӣ мебошад, зеро дар байни санъатҳои маънавӣ ва лафзӣ тафовути қатъӣ гузоштан мумкин нест, чунки маънӣ ва суҳан ҷудонашавандаанд ва онҳо танҳо ба шарофати ҳамдигар мавҷуданд. Аз ин рӯ, санъатҳои соф лафзӣ ҳам шуда наметавонанд ва онҳо дар ниҳояти қор барои ифодаи ягон мазмуну мундариҷаи муайяне хизмат мекунанд.

Аммо санъати таҷнис ҳелҳои зиёде дорад, ки онҳо ба ҳар ду гурӯҳи санъатҳои бадеӣ мансубанд. Таҷнис ба ҷуз таҷниси маънавӣ, ки он бо санъатҳои маънавӣ мутааллиқ аст, боз ҳафт намуд дорад, ки онҳо ба гурӯҳи санъатҳои лафзӣ дохиланд.

Дар санъатҳои маънавӣ мазмун, маъно, мафҳум ва мундариҷаи ғоявии қалима, ибора, ҷумлаҳо ва тарзи мисраъсозӣ соҳти байтҳо дар маркази диққат гузошта мешаванд, ки ду нишонҳои охирии танҳо ба назм ҳос мебошад. Санъатҳои маънавӣ барои таъкид кардани мақсад, нишон додани сифат, миқдор, моҳият ва дигар хусусиятҳои ашё ва ҳодисаҳои тасвиршаванда ва монанди инҳо истифода бурда мешаванд.

Санъатҳои лафзӣ бошанд, асосан барои шакл хизмат карда, дар асоси соҳт ва шакли қалимаю ибораҳо бунёди ғашта, барои форами дилкаш ва муъҷазу таъсирбахш ифода намудани мафҳум ва мақсад, барои зебӣ ва хушоҳангии суҳан истеъмом мешаванд.

Дар айни замон, маҳз санъатҳои лафзӣ ва қисман маънавӣ дар замонҳои гузашта, махсусан дар адабиёти асрҳои XIII—XVI дар бисёр ҳолатҳо, боиси шаклпарастӣ ва сабаби барҳам хӯрдани ягонагии шаклу мундариҷа ҳам шуда буданд. Аммо ба фикри адабиётшиносони муосири Эрон Саидмуҳаммади Қозим, ки гӯё санъат-

хои лафзӣ комилан мутакаллифона буда, ҳеҷ арзиши бадеӣ надошта бошанд, шарик шудан мумкин нест. Ў дар сарсухани худ ба наشري «Ҳақонқ-ул-ҳадоиқ»-и Шарафиддини Ромӣ доир ба ин масъала чунин навиштааст: «Аммо бибояд донист, ки саноеи лафзӣ дар забони порсӣ комилан нодир ва куллан мутакаллифона аст ва он чи ҳам аз саноеи лафзӣ дар форсӣ омада, ба ёрии истеъмоли луғат ва истилоҳоти тозӣ аст»¹. Дуруст аст, ки санъатҳои лафзӣ таъмоили шаклӣ ва шаклпарастӣ доранд, аммо дар айни замон, онҳо аз аҳамияти бадеӣ ҳолӣ намебошанд ва қор фармуданашон ба маҳорати нависанда, мавқеъ, андозаи истифодаи ҳуди он санъатҳо вобаста мебошад.

Санъати сачъ ба гурӯҳи дуйӯми воситаҳои тасвири бадеӣ дохил мешавад, зеро он на ҳамчун санъатҳои маънавӣ дар асоси мазмун ва маънои калимаю ибораҳо, балки дар асоси шакли намууд ва сохти калимаю ибораҳо ба вуҷуд меояд.

Вале, мутаассифона, ин санъатҳои бадеӣ, сайри таърихӣ, дараҷаи истеъмол, қимати бадеӣ ва эстетикӣ онҳо дар давраҳои гуногуни адабиёт то ҳол ба таври муфасссали илмӣ, дар асоси назариҳои эстетикӣ марксистӣ-ленинӣ тадқиқ нашудаанд. Ҳол он ки омӯхтани ин масъалаҳо бисёр ҷиҳатҳои ҳоло таҳқиқнашудан таърихи адабиёт, махсусан афкори эстетикӣ ва адабиётшиносии тоҷикро равшан мегардонанд. Илова бар ин, тадқиқи масъалаҳои зикршуда барои омӯхтани анъана, маҳорат ва ривоҷи тақомули адабиёти муосири тоҷик низ кӯмаки калоне расонида метавонад.

Ҳоло ният дорем, ки пайдоиш, сайри таърихӣ ва моҳияти санъати сачъро дар насри тоҷикӣ форс ба қадри ҳол аз назар гузаронида, ба ин восита баъзе хусусият ва услуби насри бадеиро то андозае равшан кунем.

Чунон ки маълум аст, насри классикӣ низ дар қатори назм таърихи қадима дорад. Хусусияти муҳимтарини насри тоҷикӣ, ки пеш аз ҳама ба ҷашм мерасад, мусаллаҳ будани он аст. Бинобар ин, омӯхтани ҳуди сачъ ва муайян кардани мавқеи он дар давраҳои муҳталифи адабиёт бисёр масъалаҳои услубӣ, бадеӣ ва таърихи насри тоҷикӣ равшан карда метавонанд.

¹ Шарафиддин Ҳасан бинни Муҳаммади Ромӣ Табризӣ, Ҳақонқ-ул-ҳадоиқ, ба тасҳеҳ ва ёддоштҳои Саидмуҳаммад Қозим Имом, Техрон, 1341/1962, саҳ. 6.

Бобн якӯм

САЧЪ ВА ПАЙДОИШИ ОН

1. САЧЪ ЧИСТ?

Муҳаммад бинни Умари Родуёӣ дар «Тарҷумон-ул-балоғат» (асри XI), ки он аввалин асари адабиётшиносии то давраи мо расида ҳисоб меёбад, қайд менамояд, ки дар забони арабӣ доир ба илмҳои арӯз, қофия ва бадеъ асарҳои зиёди илмӣ мавҷуд будаанд. Вале ба забони порсӣ бошад, ба ғайр аз рисолаҳои Абӯюсуфи Арӯзӣ ва Абулулои Шуштарӣ дар бораи илми арӯз, дигар чизе оид ба бадеъ ва қофия вучуд нашоаст. Бинобар ин, Умари Родуёӣ дар таъсири «Маҳосин-ул-калом»-и Наср бинни Хасан «Тарҷумон-ул-балоғат»-и худро бахшида ба илми бадеъ таълиф карда будааст¹.

Эҳтимол, дар соҳаҳои қофия ва бадеъ низ пеш аз Умари Родуёӣ асарҳои илмӣ таълиф шуда бошанд, вале онҳо дар натиҷаи ошӯбҳои таърихи кишвар аз байн рафта ва ё Родуёӣ аз онҳо беҳабар монда бошад.

Ин олим дар қатори дигар санъатҳои бадеӣ дар хусуси сачъ таваққуф карда, ҳелҳои сачъро баён намуда, бо мисолҳо шарҳ медиҳад². Аммо дар ин асар таърифҳои худӣ санъати сачъ дида намешавад.

Рашидаддини Ватвот (вафоташ 1182—1183) низ дар «Ҳадоиқ-ус-сеҳр фӣ дақиқ-уш-шеър» санъати сачъро шарҳ надода, фақат намудҳои онро бо мисолҳо зикр мекунад³.

Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайси Розӣ (аввалҳои асри XIII) дар «Ал-мӯъҷам фӣ маонии ашъор-ул-

¹ Муҳаммад б. Умар-ар-Родуёӣ, Тарҷумон-ул-балоғат, ба саъйи Аҳмад Оташ, Истонбул, 1949, саҳ. 2.

² Тарҷумон-ул-балоғат, саҳ. 136.

³ Рашиди Ватвот, Ҳадоиқ-ус-сеҳр фӣ дақиқ-уш-шеър, чопи Ҳинд, 1923, саҳ. 6.

Аҷам» чанд ишорате дорад, ки он ба назми мусаччаъ ва мусаммат дахлдор аст¹.

Дар охирҳои асри XIII ё аввалҳои XIV «Баҳр-ус-саноеъ» ном асаре мансуб ба Ҳоҷа Ҳасан ба миён меояд², ки қайдҳои ин муаллиф низ чун баёноти Шамси Қайс ба назми мусаччаъ оид мебошанд³.

Амир Хусрави Деҳлавӣ⁴ (1253—1325), Ваҳиди Табризӣ⁵ (асри XVI), Қабул Муҳаммад⁶, Абдурашид ал-Ҳусайнӣ⁷, муаллифони «Шамс-ул-луғот»⁸, «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун»⁹, «Дурри Наҷафӣ»¹⁰ низ дар бораи саҷъ таваккуф кардаанд. Тафовути шарҳ ва маънидодӣ ин муаллифон аз муҳаққиқони пешина танҳо дар ин аст, ки онҳо хусусияти ҳуди ин санъатро ҳарчанд ноқис бошад ҳам, шарҳ додаанд. Хулосаи маълумоти ҳамаи онҳо ба мисли зайл мебошад: дар суҳан кор фармудани қофия — саҷъ аст. Вале, чи навъе ки дар поёнтар хоҳем دید, ин таърифот пурра нест.

Аммо Ҳусайн Воизи Қошифӣ (вафоташ 900(1494) дар «Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-ашъор»¹¹ ном асари назариявии худ дар ин масъала муфасссалтар таваккуф карда, маъноҳои луғавӣ ва истилоҳии «саҷъ»-

¹ Шамсиддин Муҳаммад б. Қайси Розӣ, Ал-мӯъҷам фӣ маонир ашъор-ул-Аҷам, ба тасхеҳи Муҳаммади Қазвинӣ, Техрон, 1338, сах. 179; 360—362.

² Холо нусхае аз ин асар таҳти рақами 3079 /VII (варақҳои 165 б-198 а) дар ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Беруний нигоҳ дошта мешавад.

Анҷоми дастхат: «Ба таърихи санаи 1308 аз дастхати Муҳаммад-дарवेशи Хушнавис маркум намуда шуд ва ӯ дар санаи 994 дар балдаи Гулканда китобат карда».

³ Баҳр-ус-саноеъ, дастхати мазкур, вар. 180 б.

⁴ Хусрави Деҳлавӣ, Эҷдози Хусравӣ, ҷилди сейӯм. Лакҳнав, 1876, сах. 45.

⁵ Ваҳиди Табризӣ, Рисолаи ҷамъи мухтасар, ба саъй ва эҳтимоми Андрей Бертельс, Маскав, 1959, сах. 36.

⁶ Қабул Муҳаммад, Ҳафт қулзум, ҷопи Наввалкишӯр, 1328, ҷилди ҳафтӯм, сах. 44 ва 58.

⁷ Абдурашид ал-Ҳусайнӣ, Мунтахаб-ул-луғот. Бамбай, 1296/1879, сах. 224.

⁸ Шамс-ул-луғот, Бамбай, 1277/1861, нашри дуйӯм, сах. 246.

⁹ Воҷидалӣ Муҷмалӣ, Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун, ҷопи Наввалкишӯр, 1326/1911, нашри сейӯм, сах. 145.

¹⁰ Наҷафқулӣ Мирзо, Дурри Наҷафӣ, Бамбай, 1915, сах. 96.

¹¹ Ҳусайн ибни Алӣ ал-Қошифӣ, Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-ашъор — дастхати рақ. 2519/1 ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Беруний, санаи китобат 894/1489, варақҳои 1 б—45 б.

ро эзоҳ дода, чувин-менависад: «Сачъ — дар лугат овоз кардани кумрӣ бошад. Ва дар истилоҳ иборат аст аз эроди калимоте, ки дар вазн муттафӣк бошанд...»¹.

Қисми аввали суҳанони Қошифӣ — дар бораи маънон луғавии «сачъ» ба назар дуруст мерасад. Вале қисми дуйӯми фикри ӯ — дар бораи маънон истилоҳии «сачъ» ноқис аст, зеро ҳамвазний («дар вазн муттафӣк будан») — нишонҳои асосии санъати сачъ набуда, балки хусусияти танҳо як намуди он — **сачъи мутавозин** мебошад. Лекин Қошифӣ, чунон ки дар поёнтар хоҳем дид, ҳангоми таснифоти ҳелҳои сачъ ин саҳви ҳудро амалан бартараф карда, хусусияти дигар — қофия доштани сачъро низ тасдиқ намудааст.

Дар ҳуди ҳамина давра, яъне дар асри XV, асари дигаре ба миён меояд, ки он аз нуқтаи назари қимати илмӣ назариявӣ ҷолиби диққат буда, қобили тадқиқу таҳқиқи махсусест. Ин асар «Бадоеъ-ус-саноеъ» ном дошта, ба қалами Бурҳониддин Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ (ваф. 919 (1513))² мансуб мебошад. Мувофиқи тасдиқи Дорн асари мазкур дар соли 898/1492—1493 таълиф ёфтааст³, ки ин санаро ҳуди Атоулло ҳам бо ду рубой таъкид кардааст.

Ҷазилати «Бадоеъ-ус-саноеъ» иборат аз он аст, ки муаллифи он афкори донишмандонро доир ба ҷиғунагии сачъ ва ҳелҳои он нақл мекунад ва ҳулоса мебарорад. Масалан, ӯ дар бораи мавқеи истифодаи сачъ суҳан ронда, пас онро шарҳ медиҳад: «Пешӣ тоифае аз аҳли арабият махсус аст ба наср. Ва ин тоифа сачъро иборат доштаанд аз мувофиқати фосилаҳои наср дар ҳарфи охирин. Ва мурод ба фосила — он калима аст, ки ба сабаби ӯ қароини калом, яъне бахшҳои ӯ аз якдигар ҷудо шаванд. Ва мурод ба ҳарфи охирин ҳар ҷо, ки дар ин санъат мазкур шавад, яъне он чи монанди рави қофияи маълум бошад, охири ҳарфи асли аст, аз

¹ Қошифӣ, дастхати зикршуда, вар. 11 а.

² Дар санаи вафоти Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ ду фикр мавҷуд аст: муосири муаллиф — Хондамир (Ҳабиб-ус-сияр, Ҳинд, 1847 ҷузъи сеюм аз ҷилди сеюм, саҳ. 345) санаи تسع عشر و تسعمائة 919/1513-ро қайд намудааст; Ръё (Supplement to the catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum, by Charles Rieu, London, 1895, саҳ. 125) таърихи 929 (мутобиқи 1523)-ро нишон додааст.

³ Dorn, Catalogue des manuscrits et lographes orientaux, St. Petersbourg, 1852, № 319.

калима ё он чи ба манзилаи он ҳарф бошад»¹. Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ фикри турӯҳи дигарро зикр мекунад, ки онҳо дар шеър низ кор фармуда шудани сачъро тасдиқ кардаанд. Ӯ навиштааст: «Ва пешӣ тоифаи дигар дар назм ҳам ҷорист. Ва ин тоифа ду фирқа шудаанд: фирқае мегӯянд, ки сачъ иборат аст аз мувофиқати фосилаҳои калом, хоҳ назм ва хоҳ наср, дар ҳарфи охирин. Ва баъзе аз шуарои Аҷам тобеи ин фирқа шудаанд. Ва фирқаи дигар мегӯянд, ки иборат аст аз мувофиқати фосилаҳои каломӣ мазкур дар ҳарфи охирин ё дар вазн. Лекин мувофиқати фавосил дар хуруфи охирин хоҳ бо мувофиқат дар вазн бошад ва хоҳ бидуни он, махсус аст ба наср. Ва мувофиқат дар вазн — танҳо ҷорист дар назм. Ва баъзе дигар аз шуарои Аҷам мувофиқи ин фирқаанд»².

Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ баъди муқаррар кардани он ки сачъ ҳам ба назму ҳам ба наср хос аст, чигунагии ҳуди сачъро возеҳтар шарҳ медиҳад. Ӯ дар ин хусус ақидаи адабиётшинос Сирочиддин Саккокиро қайд намуда, сипас фикри худро ҳам изҳор менамояд. «Ва соҳиби «Мифтоҳ»³ гуфта, ки асҷотъ, яъне калимоти охири фикраҳо, дар наср мисли қавофианд дар шеър. Ва зоҳиру машҳур қавли ӯст»⁴.

Ба ин тарик, Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ низ сачъро қофия дар наср мепиндорад.

Низомиддин Аҳмади Сиддиқӣ дар «Маҷмаъ-ус-саноеъ» (таълифаш 1060/1650) маънои луғавии сачъро дуруст баён карда, сипас ҳелҳои ин санъатро таҳлил менамояд⁵, вале ӯ чигунагии санъати сачъро умуман қайд намекунад.

Фикри муаллифи «Махзан-ул-улум», ки «... мусаччаъ... қофия надорад ва вазн надорад»⁶ мегӯяд, коми-

¹ Бурҳониддин Атоулло Маҳмуд ал-Хусайнӣ, Бадоеъ-ус-саноеъ, дастхати рақ. В-3760 ғанҷинаи дастхатҳои Шӯъбаи ленинградии ИШ АФ СССР, вар. 21 б; ва ҳуди ҳамина муаллиф, ҳамина асар — дастхати рақ. Дорп-319 ғанҷинаи дастхатҳои китобхонаи давлатии Лениград ба номи Салтыков-Щедрин, вар. 46 а.

² Нухай В-3760, вар. 22. а; Дорп — 319, вар. 46 а-46 б.

³ Ба ғумони мо, ишора ба «Китобу мифтоҳ-ул-улум»-и Сирочиддин Абияъқуби Саккоки аст.

⁴ Нухай В-3760, вар. 22 а; Дорп — 319, вар. 46 б.

⁵ Низомиддин Аҳмади Сиддиқӣ, Маҷмаъ-ус-саноеъ — дастхати рақ. 9575/II ғанҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Веруии, санаи китобаташ 1110/1699; вар. 27 а-27 б.

⁶ Махзан-ул-улум, ҷопи Наввалкишӯр, 1878, сах. 18.

лан ғалат мебошад, зеро суханеро, ки на вази дораду на қофия — **насри орӣ** (холӣ) меғӯянд, на мусаччаъ.

Аввалин асари машхуре, ки дар он аксари воситаҳои тасвири бадеӣ, аз ҷумла хусусиятҳои сачъ, назар ба тамоми тадқиқотҳои то кунун дидашуда нисбатан муфасссалтару васеътар маълумот медиҳад, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддин бини Ҷалолиддин мебошад. Муҳаммад Ғиёсиддин аввал ҷи будани худӣ сачъро шарҳ дода, баъд ҳелҳои онро бо мисолҳо зикр мекунад.

Ӯ менависад: «Сачъ — ...овози туюри хушовоз, мисли булбулу қумрӣ ва ғайраҳо. Ва низ лафзе, ки дар охири фикраи наср воқеъ шавад ва муносиби он дар охири фикраи дигар низ як лафз воқеъ шавад. Баъни ин муддао, ба иборати дигар, сачъ — дар луғат овози қумрӣ ва ба истилоҳ — иборат аз баробар будани ду лафзи авохири фикратайн аст, ҳамчунон ки ҳар овози қумрӣ мувофиқи дигар мебошад. Эроди калимоти авохири фикратайнро бар ҳасаби мувофиқати ҳамдигар сачъ гуфтаанд»¹.

Бояд қайд кард, ки ин маълумоти Муҳаммад Ғиёсиддин барои як қатор муҳаққиқони минбаъда ҳамчун манбаъ хизмат намуд.

Масалан, маълумоти Муҳаммад Шод дар «Фарҳанги Онанд Роч»², Ҳасан Амид дар «Фарҳанги Амид»³ оид ба санъати сачъ бо фикрҳои Муҳаммад Ғиёсиддин қомилан мувофиқат мекунад ва ҳаҷми ахбороти онҳо аз дигаран «Ғиёс-ул-луғот» берун намегардад.

Адабиётшиносони давраҳои гузаштаи араб низ дар ин масъала таваққуф намуда, вале ба сачъ таърифи ҷолидро додаанд.

Масалан, Имом Ҷалолиддин ас-Суютӣ (ваф. 911) ҷунин навиштааст: «Сачъ — мувофиқат кардани ду фосилан насрӣ ба як ҳарф — ва он мисли қофияест дар шеър»⁴. Абӯҳилол ал-Аскарӣ (ваф. 395/1004)⁵, Сирочид-

¹ *Муҳаммад Ғиёсиддин*, Ғиёс-ул-луғот, ҷони Наввалкишӯр, 1871, сах. 220.

² *Муҳаммад Подшоҳ*, Фарҳанги Онанд Роч, ҷилди сеюм, Техрон, 1336, сах. 2351.

³ *Ҳасан Амид*, Фарҳанги Амид, Техрон, 1337, сах. 752.

⁴ *Имом Ҷалолиддин ас-Суютӣ*, Китобу итмом ад-диroyати лиқнори ан-ниқояти, ат-таъ-ул-аввалӣ, Миср, 1900, сах. 169.

⁵ *Абӯҳилол ал-Аскарӣ*, Ас-синоатайн-ул-китобати ва-ш-шеър, Миср, сах. 199.

дин Саккокӣ (ваф. 626/1229) ¹ низ сачъро «кофия дар наср» номидаанд.

Аз асрҳои XVIII—XIX сар карда як қатор олимони шарқшиноси аврупоӣ низ ба шарҳу эзоҳи сачъ пардохтаанд, вале маълумоти онҳо хеле ноқис буда, ҳамоно аз доираи ахбороти «Маҷмаъ-ус-саное»-и Низомиддин Аҳмади Сиддиқӣ, «Ҳафт қулзум»-и Амин Аҳмади Рӯзӣ ва «Ғиёс-ул-лугот» зиёд нест. Масалан, Гладвин дар «Диссертация дар бораи риторика, просодия ва кофияи форсӣ» ², Рюккерт дар «Грамматика, поэтика ва риторикаи порсӣ» ³, Браун дар ҷилди дуюми «Таърихи адабиёти форс» ⁴ қайд кардаанд, ки сачъ — ин дар **сухан** овардани кофия мебошад. Аммо ин муаллифон дар бораи хусусияти дигари санъати сачъ — ҳамвазӣ чизе нагуфтаанд. Вале онҳо дар ҳангоми таснифот ва шарҳу эзоҳи ҳелҳои сачъ амалан ин масъаларо ба тариқи мусбат ҳал кардаанд, яъне дар вазн низ муттафиқ будани калимаҳои сачъшавандаро шарт доништаанд ⁵.

Дар фарҳанги «Арабӣ-немисӣ» низ «сачъ — насри кофиянок» номида шудааст ⁶. Ф. Стейнгесс истилоҳи «сачъ»-ро «сухани мавзун ва мукаффо» шарҳ дода ⁷, вале истилоҳи «мусачҷаъ»-ро танҳо «насри мавзун» [rhytmical prose] қайд кардааст ⁸.

А. Арберри дар «Адабиёти классикии форс» ном асари худ танҳо унсури асосии сачъ — кофиянокиро таъкид мекунад ⁹.

Олимони чех бо сардории академик Ян Рыпка дар асари тадқиқотии «Таърихи адабиёти форсу тоҷик» ба

¹ Имом Сироҷиддин ас-Саккокӣ, Китобу мифтоҳ-ул-улум, аттабъ-ул-аввалӣ, Миср, 1900, сах. 228.

² Gladwin, Dissertations on the Rhetoric, Prosody and Rhyme of the Persians, Calcutta, 1801, сах. 1.

³ Grammatik, Poetik und Rhetorik der Perser, dargestellt von F. Rückert, Gotha, 1874, сах. 57.

⁴ A Literary History of Persia, V II, By E. Browne, Cambridge, 1928, сах. 20.

⁵ Нигаред: Гладвин, сах. 9, Рюккерт, сах. 104—105; Браун, сах. 21.

⁶ Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart, von Hans Wehr, Leipzig, 1956, сах. 361.

⁷ A Comprehensive Persian — English dictionary, by F. Steingass, London, 1930, сах. 658.

⁸ Ҳамон ҷо, сах. 1236.

⁹ A. Arberry Classical Persian Literatary, London, 1958, сах. 14.

сабаби ба мавзӯъ алокадор набудан доир ба сачъ махсус таваккуф накардаанд, вале ишора намудаанд, ки сачъ аз санъатҳои бадеии наср мебошад ва хусусияти он қофиянокии суҳан аст ¹.

Тарҷумони «Асрор-ул-балоға» (1078) ном асари Маҷдаддин Абӯбакр Абдулқоҳир ул-Гургонӣ — Риттер дар аснои тарҷима «сачъ»-ро ба немисӣ «geimprosa» — «Насри муқаффо» навиштааст ².

Айни чунин таъриф дар ҷилди чаҳорӯми «Қомуси ислом» низ дида мешавад ³.

Адабиётшиносони муосири Эрон ва Ҳиндустон дар масъалаи ҷигунагии сачъ фикри ягонае надоранд. Масалан, Ҳабибулло Омӯзгор ⁴, Муҳаммад Алӣ Халилӣ ва Алиасгар Шамим ⁵ қайд кардаанд, ки дар сачъ калимаҳо ҳамвази нестанд танҳо қофия доранд. Дар «Фарҳанги мухтасари англисӣ-форсӣ» ⁶ бошад, танҳо дар бораи ҳамвази будани калимаҳо суҳан меравад. Дар асари Дой Чавод — «Зебоиҳои суҳан ё илми бадеъ дар забони форсӣ» ⁷ доир ба ин масъала зиддият дида мешавад. Муаллиф дар як ҷои асари худ чунин менависад: «Мусаччаъ он аст, ки калимот ҳамвази нестанд» ⁸, яъне вай гуфтанист, ки дар сачъ танҳо қофия шарт мебошад халос. Лекин ӯ дар ҷои дигари ҳамин асар ҳам вазну ҳам қофия доштани санъати сачъро эътироф кардааст. «Тасҷеъ, — менависад ӯ, — ки онро сачъ низ номанд, дар луғат — ба маънии овози қабутарон аст, аммо, дар истилоҳ — он аст, ки нависанда ё гуянда дар каломи худ калимоте биёварад, ки дар вазн ё ҳарфи

¹ Нигаред: Dējiny Perske a Tadžicke Literaturny, Za redakec akademika Iana Rypky, Praha, 1956, сах. 177; Iranische Literaturgeschichte, von Ian Rypka, Leipzig, 1959, сах. 113.

² Die Geneimnisse der Worterkunt (Asrar-ul-Balaga) des'Abdulgahir al-Gurgani Aus dem arabischen Überstent von Hellmut Ritter, «Bibliotheca Islamica», N 19, 1959, Wiesbaden, сах. 20.

³ Enziklopaedie des Islam, Herausgegeben von M. Houtsma, A. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb und E. Levi-Provençal, Band IV, Leiden-Leipzig, 1934, сах. 46.

⁴ Ҳабибулло Омӯзгор, Фарҳанги Омӯзгор, Техрон, 1955, сах. 429.

⁵ Муҳаммад Алӣ Халилӣ ва Алиасгар Шамим, Фарҳанги амири Кабир, Техрон, 1955, сах. 266.

⁶ The Shorter English — Persian Dictionary, by S. Na'im, Tehran, 1959, сах. 550.

⁷ Дой Чавод, Зебоиҳои суҳан ё илми бадеъ дар забони форсӣ, Исфажон, 1956, сах. 10 ва 115.

⁸ Дой Чавод, Ҳамон асар, сах. 10.

охир*, ё ҳар ду муттафиқ бошанд»¹. Ин таъриф муфасссалтар буда, фикри ноқиси дар боло зикршудаи ҳамин муаллифро ислоҳ менамояд, вале, чунон ки дар поёнтар хоҳем дид, ин таърифот низ алҳол пурраю мукаммал нест.

Муаллифи «Роҳномаи адабиёти форсӣ» — Заҳрон Хонларӣ менависад, ки «сачъ дар наср ҳукми қофияро дар шеър дорад»².

Фирӯзиддин дар «Фирӯз-ул-луғоти урду»³, Алиакбар Нафисӣ дар «Фарҳанги Нафисӣ»⁴ сачъро мухтасаран «насри мавзун ва қофиянок» гуфта эзоҳ додаанд.

Муаллифони китоби «Бадеъ ва баёну қофия» — доктор Муҳаммад Ҳазоилӣ ва Ҳасан Содоти Носирӣ низ сачъро яктарафа эзоҳ додаанд. Таърифи онҳо доир ба ин масъала чунин аст: «Сачъ дар наср чун қофия дар назм аст; ва он чиро, ки дар мисраъҳои шеър қофия гӯянд, дар қаринаҳои насрӣ сачъ номанд»⁵.

Аммо таърифи Чалолиддин Хумой ҳарчанд мухтасар аст, вале он хусусиятҳои муҳими сачъро ифода менамояд. «Сачъ он аст, ки, — навиштааст ин муаллиф, — калимоти охири қаринаҳо дар вазн, ё ҳарфи рави, ё ҳарду мувофиқ бошанд»⁶.

Дар адабиётшиносии советӣ низ то солҳои охир таърифу тавсифи сачъ ниҳоят ноқис буд. Масалан дар фарҳангҳои «Форсӣ ва русӣ»⁷, «Арабӣ ва русӣ»⁸ дар шарҳи калиман «сачъ» танҳо ибораи «насри қофиядёр» оварда шудаасту ҳалос. Муаллифони «Луғати тоҷикӣ-русӣ» бошанд, дар ин бора чунин навиштаанд: «Сачъ — қсфия, қофияи дохилӣ, насри қофиянок...»⁹

* Мақсади муаллиф аз «ҳарфи охир» — «равӣ» мебошад.

¹ Дой Чавод, Ҳамон асар, сах. 115.

² Заҳрон Хонларӣ (Киё), Роҳномаи адабиёти форсӣ, Техрон, 1341, сах. 200.

³ Фирӯзиддин, Фирӯз-ул-луғоти урду, Дехлӣ, (?), сах. 20—21.

⁴ Алиакбар Нафисӣ, Фарнудсор ё фарҳанги Нафисӣ, чилди се-йум, Техрон, 1319—1320, сах. 1851.

⁵ Муҳаммад Ҳазоилӣ ва Ҳасан Содоти Носирӣ, Бадеъ ва баёну қофия, Техрон, чопи аввал, (?), сах. 63.

⁶ Чалолиддин Хумой, Санооти адабӣ, фанни бадеъ ва ақсоми шеъри форсӣ, (?), сах. 57—58.

⁷ Персидско-русский словарь, М., 1953, сах. 274.

⁸ Арабско-русский словарь, составил проф. Х. К. Баранов, М., 1957, сах. 435.

⁹ Таджикско-русский словарь, М., 1954, сах. 352.

Доктори илмҳои филологӣ И. С. Брагинский низ дар китоби «Очеркҳо аз таърихи адабиёти тоҷик»¹, доцент Х. Мирзозода дар «Шамсиддин Шохин»² сачъро «настри кофиянок» гуфтаанд.

А. Е. Бертельс дар эзоҳоти худ ба матни танқидии рисолаи Ваҳиди Табризӣ «Чамъи мухтасар» як нуқсонии ҷиддиро доир ба масъалаи таърифоти сачъ ислоҳ на-муд. Ӯ дуруст пай бурдааст, ки «калмаи «сачъ» дар луғатҳо, одатан, чун настри боқофия» («рифмованная проза») тарҷима мешавад»³. А. Е. Бертельс ҳаққонӣ қайд мекунад, ки ин тарҷима саҳеҳ нест»⁴. Носаҳеҳии ин таърифот аз он иборат аст, ки дар он танҳо як хусусият — кофия доштани санъати сачъ зикр шудаасту ҳалос. Аз ин сабаб, А. Бертельс чунин таърифро пешниҳод мекунад: «Дурусттараш бояд ин тарз бошад: настри мусаччаъ — «настре, ки дар он санъати бадеии сачъ истифода шавад»⁵. Дар ҳақиқат, «настри мусаччаъ»-ро танҳо «настри кофиядор» («рифмованная проза») гуфтан дуруст нест.

Дар асари Т. Зеҳний — «Санъатҳои бадеӣ дар шеърӣ тоҷикӣ» танҳо назми мусаччаъ ба андозае шарҳу эзоҳ ёфта бошад ҳам⁶, дар бораи ҷиғунагии ҳуди сачъ, истилоҳи «настри мусаччаъ» ва монанди инҳо сухане ронда намешавад.

Доир ба таърифи санъати сачъ Х. Ҷалидов низ дар зимни як мақолае таваққуф кардааст, вале таърифоти ӯ ҳам амалан ва ҳам назаран ғалат мебошад⁷.

М. К. Ҳамроев дар асари «Асосҳои шеърӣ туркӣ» дар шарҳи истилоҳи «настри мусаччаъ» ҳамон таърифи нокиси схематикиро такрор карда менависад, ки «настри мусаччаъ настри боқофия аст, ки вазн надорад»⁸.

¹ И. С. Брагинский, Очерки из истории таджикской литературы, Сталинабад, 1956, сах. 69, 296.

² Х. Мирзозода, Шамсиддин Шохин, Сталинобад, 1956, сах. 190.

³ Рисолаи чамъи мухтасар, сах. 114 (Тавзеҳот).

⁴ Чамъи мухтасар, сах. 114.

⁵ Чамъи мухтасар, ҳамон саҳифа.

⁶ Т. Н. Зеҳний, Санъатҳои бадеӣ дар шеърӣ тоҷикӣ, Сталинобад, 1960, сах. 146—147, 248—250. Мутаассифона, ин муаллиф дар наشري дуюми асараш (Санъати сухан, Душанбе, 1967) ҳам эзоҳоти худро мукаммал нанамудааст.

⁷ Х. Ҷалидов, Оид ба забони «Духтари оташ», газ. «Маориф ва маданият», 1963, 19 сентябр.

⁸ М. К. Ҳамроев, Основы тюркского стихосложения, изд. АН КазССР, Алма-Ата, 1963, сах. 204.

М. Чалилова дар мақолаи «Санъати сачъ дар «Гулистон»-и Саъдӣ»¹ ҳангоми таърифот ва шарҳу эзоҳи ин санъат танҳо ба маълумоти «Фарҳанги Амид» такяя менамояду ҳалос. Ҳатто, мутаассифона, ӯ суҳанони Ҳасан Амидро доир ба ин масъала бо хатоҳои зиёде иктибос овардааст. Масалан:

«Сухани боқофия (?) каломи муқавфӣ (?); асқои чамъ дар истилоҳи бадеъ он аст, ки хатиб ё нависанда дар зимни иборат калимоти бо (?) як вазну оҳанг биёварад»².

Дар асл ҷумлаҳои боло ба таври зайл навишта шудаанд: «Сачъ ...сухани боқофия, каломи муқавфо; асқоъ — чамъ. Ва дар истилоҳи бадеъ он аст, ки хатиб ё нависанда дар зимни иборат калимоте ба як вазну оҳанг биёварад»³.

М. Чалилова эроди сазовори А. Е. Бертельсро⁴ ба назари эътибор нагирифта, боз ба ҳулосае меояд, ки «настри қофиядор сачъ номида мешавад»⁵.

В. Соловьёв, И. Фильштинский ва Д. Юсуфов низ доир ба санъати сачъ айнан фикрҳои болоро такрор мекунанд⁶.

М. Занд дар сарсухани тарҷимаи русии «Баҳористон»-и Ҷомӣ ҳамвазний ва қофиянокии калимаҳои сачъшавандаро қайд намуда, дар хусуси таърихи пайдоиш ва инкишофи ин санъати бадеӣ то замони Ҷомӣ каме таваккуф мекунад ва муродифҳои онро дар адабиёти даҳанаки ва китобии рус нишон медиҳад⁷.

Профессор Ш. Ҳусейнзода дар китоби дарсии «Адабиёти тоҷик» хонандагонро бо хусусиятҳои муҳимтарини санъати сачъ — қофиянокӣ, ҳамвазний ва ҳамоҳангии калимаҳои сачъшаванда мухтасаран мешиносонад⁸.

¹ М. Чалилова, Санъати сачъ дар «Гулистон»-и Саъдӣ, жур. «Мақолаҳои Советӣ», 1964, № 4, саҳ. 15—18.

² М. Чалилова, Ҳамон ҷо, саҳ. 15—16.

³ Ҳасан Амид, Фарҳанги Амид, Техрон, 1337 хуршедӣ, саҳ. 752.

⁴ Ҷамъи мухтасар, саҳ. 114.

⁵ М. Чалилова, Ҳамон ҷо, саҳ. 16.

⁶ В. Соловьёв, И. Фильштинский, Д. Юсуфов. Арабская литература. Краткий очерк, «Наука», М., 1964, саҳ. 23.

⁷ М. Занд, О «Весеннем саде» и его создателе, дар китоби Абдурахман Джами, Весенний сад (Баҳаристан), «Ирфон», Душанбе, 1964, саҳ. 21—23.

⁸ Ш. Ҳусейнзода, Адабиёти тоҷик, барои синфи IX, «Ирфон», Душанбе, 1964, саҳ. 165.

Муаллифони «Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ» дар қатори дигар таъбиру истилоҳот «санъати сачъ» ва «наصري мусаччаъ»-ро низ нисбатан васеътару мукамалтар шарҳу эзоҳ додаанд. Онҳо навиштаанд: «Сачъ—...дар охири ҷумлаҳои кӯтоҳи ҷудогона ё ибораҳои алоҳида овардани калимаҳое, ки ё тамоман ё бо ҷанҷин ҳарфу ҳиҷоҳо ҳамшакл ва ҳамоханг ҳастанд»¹. Ин таъриф ҳарчанд ба назар норавшан менамояд, вале асосан дуруст аст. Лекин муаллифони «Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ» доир ба сачъ суҳанро давом дода, фикри хатои муҳаққиқони ба ин масъала дахлкардари (ба ҷуз А. Е. Бертельс ва М. Занд) такрор менамоянд. «Аз ин ҷиҳат,— менависанд онҳо,— сачъ ба қофия монанд аст, аммо фарқ дар ин аст, **ки қофия** дар назм ва сачъ дар наср қор фармуда мешавад»². Дар ҳақиқат, агар сачъро «қофия дар наср» гӯем, дар он сурат **сачъи мутавазин** аз ин таъриф хориҷ менамояд, зеро он қофия надорад.

Лекин ин муаллифон ҳам мисли аксарияти муҳаққиқони номбаршуда хангоми шарҳу эзоҳи ҳелҳои сачъ ҳамвазн будани калимаҳоро дар сачъи мутавазин қайд кардаанд³.

Ҳулоса, ҳарчанд онд ба санъати сачъ бисёр муҳаққиқон суҳан рондаанд, вале то ҳол дар бораи шарҳу эзоҳи пурраи ин санъати бадеӣ ва сайру тақомули таърихӣ он дар адабиётшиносӣ советӣ ва хориҷӣ ҷиҳи мукамалтари тадқиқотӣ ба майдон наомадааст.

Муқоисаи ақидаҳои адабиётшиносони зикршуда ва мулоҳизаи истеъмоли ҳуди сачъ дар насри тоҷикӣ форсишони медиҳанд, ки ин таъбир ду маънӣ дорад: луғавӣ ва истилоҳӣ.

Маънои луғавӣ калимаи «сачъ» — овози мурғони хушнаво ба мисли кумрӣ, булбул, тӯтӣ мебошад, ки ҳар лаҳзи он овоз ба лаҳзи дигаре монанд аст. Ба назар ҷунон мерасад, ки гӯё мурғ як наворо такрор мекунад.

Дар зери мафҳуми «сачъ» ҳамчун истилоҳи санъати бадеӣ наср калимаҳоро мефаҳманд, ки дар охири

¹ Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдуҷабборов, Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ, «Ирфон», Душанбе, 1964, саҳ. 95.

² Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ, саҳ. 95. Дар нашри дуйуми ин дастури хеле муфид (Душанбе, 1966), мутаассифона, айнаи ҳамин фикрҳо такрор ёфтаанд.

³ Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ, саҳ. 95.

ду ё зиёда фосилаи насри воқеъ гашта, бо ҳамдигар аз чихати вазн, ё қофия ва ё ҳар ду мувофик бошанд. Саҷъ чунин хусусият дорад, ки он ҷумларо ба порчае ва ё фосилаҳои муайян тақсим намуда, ба он як мураттабӣ, як низоми оҳангӣ мебахшад.

Порчаҳои насрие, ки дорои санъати саҷъ мебошанд, **насри мусаччаъ** ном мегиранд.

Санъати саҷъ дар шеър низ кор фармуда мешавад ва онро **назми мусаччаъ** мегӯянд, ки ин тадқиқоти махсусро талаб мекунад.

2. НАВЪҲОИ САҶЪ

Атоулло Махмуди Ҳусайнӣ хеле дуруст қайд кардааст: «Ҳамчунон ки дар таърифи саҷъ ихтилоф аст, дар таъйини анвои ӯ низ ихтилоф аст»¹. Дар масъалаи таснифоти саҷъ муҳаққиқон асосан ду фикр доранд. Аксарият — аз қабиле Умари Родуёнӣ², Фаҳриддини Розӣ³, Рашиди Ватвот⁴, Ваҳиди Табризӣ⁵, Низомиддин Аҳмади Сиддиқӣ⁶, Миршамсиддини Деҳлавӣ⁷, Фирӯзиддин⁸, Муҳаммад Ғиёсиддин⁹, Қабул Муҳаммад¹⁰, Муҳаммад Подшоҳ¹¹, Ҳасан Амид¹², Гладвин¹³, Рюккерт¹⁴, Браун¹⁵, Цавод¹⁶ қайд кардаанд, ки санъати саҷъ дорои се намуд (**мутавазӣ**, **мутарраф** ва **мутавазин**) аст. Қисме,

¹ Бадоеъ-ус-саноеъ, нусхаи В-3760, вар. 22 б.

² Тарҷумон-ул-балоғат, сах. 136.

³ Имом Фаҳриддини Розӣ, Чомеъ-ул-улум, ба эҳтимоми Сайёҳ Абдурахмони Содик, Тошқанд, 1331/1913, сах. 180. Шояд хатон чопхона бошад, ки ҳар ду бор ҳам калимаи «саҷъ» (سَجْع) ҳамчун «шаҷъ» سَجْع чоп шудааст.

⁴ Ҳадоиқ-ус-сеҳр... сах. 6.

⁵ Ҷамъи мухтасар, сах. 60.

⁶ Низомиддин Аҳмади Сиддиқӣ, Маҷмаъ-ус-саноеъ — дастхатти рақ. 9575/II дар ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Беруний, вар. 27а—27-б.

⁷ Миршамсиддин Фақири Деҳлавӣ, Ҳадоиқ-ул-балоғат, Калкутта, 1814, сах. 226.

⁸ Фирӯз-ул-луғоти урду, сах. 20—21.

⁹ Ғиёс-ул-луғот, сах. 220.

¹⁰ Ҳафт қулзум, ҷ. 7, сах. 58.

¹¹ Фарҳанги Онанд Роҷ, сах. 2351.

¹² Фарҳанги Амид, сах. 752.

¹³ Гладвин, Асари номбаршуда, сах. 9.

¹⁴ Рюккерт, Асари номбаршуда, сах. 104.

¹⁵ Браун, Асари номбаршуда, сах. 21.

¹⁶ Зебоиҳои суҳан ё илми бадеъ дар забони форсӣ, сах. 115.

ба мисли Амир Хусрави Дехлавӣ¹, муаллифи «Махзан-ул-улум»², Хусайн Воизи Кошифӣ³ сачъро аз чор навъ иборат донистаанд.

Дар ин ҷо аввал доир ба фикрҳои гурӯҳи дуйӯм таваккуф намудан мувофиқтар дониста шуд.

Амир Хусрави Дехлавӣ дар рисолаи сейӯми «Эъҷози Хусравӣ» (соли таълифаш 1319) баъди таърифи сачъ чунин менависад: «Чун тариқи банда дар ҳар санъат тасриф аст, ба ибдоъ ва ихтироъ дар асҷои қадим низ **чаҳор навъ** иштироки хеш лозим доштам ва барои исботи ҳар як назире ва мисоле таҳрир кардам... Байт:

Эй, ки бар туст килки ҷодукор!
Инак, он чор сачъ, хон бингор!⁴

Сипас ӯ хелҳои сачъро ба ин тариқа баён мекунад: «сачъи мураддаф, сачъи мутарраф, сачъи эънот, сачъи мукаррар»⁵.

Хусрави Дехлавӣ ҳар як намуди санъати сачъро ба тариқи зайл шарҳ дода, мисолҳо меорад:

Якӯм, **«сачъи мураддаф»** — он бошад, ки рокиби марокиби наср ба ҳангоми ороиши марокиби наср бо қофия як ҷо радифи мураккаб мураддаф гардонад. Чунонки саворе бо радиф қалами бодпоро чунон **майдон диҳад**, ки ба ҳангоми азимат бар ҷоҳи Бобулаш **ҷавлон диҳад...** (Мисол:) Агар носаворе риёзати ин **тавсан надонад**, аз хеш донад, аз ман **надонад»**⁶.

Дуйӯм, **сачъи мутарраф** «ин сачъ, ки дар хонаи аввали радифаш **гуфта мешавад** ва дар дуввӯм-нухуфта, гӯй, зинест — дукӯҳа, ки рокибе дар кӯҳаи пеш **савор аст** ва кӯҳаи пасаш, ки маҳалли радиф аст, **бекор»**⁷. Мисол: «Агарчи зинҳо пеш аз ин ҳам миёни асҷоъ ягон-ягон **андӯхтаанд** ва дар миёни даҳ шаранг як баҳъа **дӯхта**. Аммо заминаш дар зерӣ ғошия **ихтифо бувад** ва зинест, ки онро ҳам ба соҳте содда **иктифо...**»⁸.

Сейӯм, **«сачъи эънот»**⁹ аст... ва лузуми моялзум. Хуб-

¹ Эъҷози Хусравӣ, Рисолаи сейӯм, сах. 45—46.

² Махзан-ул-улум, сах. 18.

³ Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-ашъор, вар. 11 а.

⁴ Хусрави Дехлавӣ, Эъҷози Хусравӣ, сах. 45—46.

⁵ Ҳамон ҷо, сах. 46.

⁶ Ҳамон ҷо, сах. 46.

⁷ Ҳамон ҷо, сах. 46.

⁸ Ҳамон ҷо, сах. 46—47.

⁹ Маънои луғавии «эънот» — як навъи дард аст.

табъонро ҳам маъмуайян аст ва ҳам замзам. Аммо бояд, ки гуворо ояд, чунон ки маъҷун мувофиқ бар **бемор** ва шарбат дар андӯху шароб дар **темор**. Пеш аз ин низ дар сикхати ин санъат ранҷ дидаанд, ранҷе на андак, балки **афзун**; валекии на дар **асидаи**¹ наср, балки дар **қасидаи мавзун**. Дар саҷъи наср эънот ман **овардам** ва ин муфаррахро ба марвориди манзум ман **парвардам**. Эънот чист?—дар ранҷ андохтан, яъне табъро ранҷа бояд дошт. Аммо он чи аз лавозими анову роҳат **пиндоштам**, инак, ин ҳар ду нисбати мамзуч бо санъат нигоҳ доштам. Байт:

Гарчи андар гуфтан эънотат аное ҳам расад,
Лекин аз ҳозикон мадху саное ҳам расад».²

Чаҳорӯм — **муқаррар**. «Ин саҷъ, ки модари табъаш аз маоиб **озод зод** ва ом-ул-хуруфи котиб дарди суҳанро **дод дод**, бӯстонест аз навбаҳори ҷавонӣ **тар тар**, хоҳ **бар бар**; мояи зиндагонист, чунон ки дар бани **одам** — **дам**; инчунин халаф зоида аз ҳар **шикам кам**. Санъату нисбат чунон тавъамон омадааст, ки Бирҷис дар шашӯм **муназзаҳ заҳ** ниҳад, зебад, ки номи ин арӯси **акмаҳ маҳ** ниҳад»³.

Ба гумони мо, намуди аввалро, «саҷъи мураддаф» номидан дуруст нест, зеро санъати мураддаф,— яъне радиф худ санъати алоҳида буда, бо санъати саҷъ дахле надорад. Аз таъриф ва мисолҳои овардаи Хусрави Дехлавӣ чунон маълум мегардад, ки дар ин маврид санъати саҷъ — мутавозӣ ва ё мутарраф (ин вобаста аст ба вазни калимаҳои саҷъшуда) бо санъати мураддаф дар як ҷо истеъмол шудаанд. Дар порчаи зикршудаи Хусрави Дехлавӣ калимаҳои «майдон» ва «ҷавлон» — саҷъи мутавозӣ, «тавсан» ва «ман» — саҷъи мутаррафанд; калимаҳои «дихад» ва «надонад» ҳамчун радиф такроран оварда шудаанд.

Амир Хусрави Дехлавӣ, хели дуйӯми саҷъро дуруст «саҷъи мутарраф» меномад, аммо таърифи ӯ қаноатбахш нест. Назар ба ақидаи ӯ, дар ҷузъе аз саҷъҳо қисмати такроршавандаи калима ва ибораҳои саҷъшуда, ки он дар айни замон радиф аст, ба қор наравад, вале мазмун пиндошта шавад (ба мисли «гуфта мешавад» ва «нухуф-

¹ *Асида* — як навъи ҳалво.

² *Хусрави Дехлавӣ*, Ҳамон ҷо, саҳ. 47—48.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 47—48

та», «савор аст» ва «бекор», «андӯхтаанд» ва дӯхта», «ихтифо бувад» ва «иктифо»), сачъи мутарраф аст.

Дар ҳақиқати ҳол, Хусрави Деҳлавӣ на сачъи мутарраф, балки ду намуди сачъ — мутавозӣ ва мутаррафро ба кор бурдааст. Тафовути сачъи мутарраф, мувофиқи ақидаи Хусрави Деҳлавӣ, аз намуди аввали сачъ дар он аст, ки ин ҷо радиф дар ҷузъе аз сачъҳо такрор намешавад.

Хусрави Деҳлавӣ намуди сейӯми сачъро «эънот» меномад. Назар ба ақидаи Хусрав дар ин намуди сачъ калимаҳои сачъшаванда бе ҳеҷ гуна радиф оварда мешаванд ва бо ҳамин аз ду намуди аввали сачъ фарқ мекунад. Ӯ калимаҳои «бемор» ва «темор», «афзун» ва «мавзун», «асида», ва «қасида», «овардам» ва «парвардам», «пиндоштам» ва «доштам»-ро ҳамчун сачъ қайд менамояд. Чунонки дар поёнтар хоҳем дид, аз мисолҳои овардаи Хусрави Деҳлавӣ калимаҳои «бемор» ва «темор», «афзун» ва «мавзун», «асида» ва «қасида» ба шарту талаботи сачъи мутавозӣ ва калимаҳои «овардам» ва «парвардам», «пиндоштам» ва «доштам» ба шартҳои сачъи мутарраф ҷавоби комил медиҳанд ва аз ин рӯ, онҳо ба ин намудҳои сачъ мансуб мебошанд. Умуман, эънот як намуди санъати сачъ набуда, балки санъати мустиқилест, ки онро **лузуми моятзум** низ меноманд.

Хели чорӯм — мукаррарро сачъ гуфтан душвор аст, зеро дар он калимае ё ҷузъи калимае айнан такрор мешавад (чун «дод дод», «бар бар», «тар тар», «озод зод», «шикам кам», «муназзаҳ заҳ», «акмаҳ маҳ»), вале онҳо маъниҳои гуногун доранд ва инро дар адабиётшиносӣ **таҷниси мукаррар** меноманд. Ин санъат бештар ҳоси назм буда¹, дар наср низ баъзан кор фармуда мешавад.

Ба ҳамин тарик, тасниф ва таърифоти Хусрави Деҳлавӣ на аз рӯи қонун ва хусусиятҳои дохилӣ — шарту талаботи ҳуди сачъ, балки аз мавқеи истифода ва нишонаҳои зоҳирии ин санъат дар таҷрибаи эҷодӣ рӯй додааст. Аз ҳамин сабаб, Хусрав ҳамчун шоир сачъро бо дигар санъатҳои шеър — радиф, такрор, таҷнис омехта мекунад, ки дар ҳақиқат, сачъ бо ин санъатҳо қаробат дорад.

Доир ба намуду навъҳои санъати сачъ Хусайн Воизи Кошифӣ низ дар асари номбаршуда ақидаи ҳоси худро

¹ Дар ин хусус муфасссалтар нигаред: Ҷамъи мухтасар, сах. 56—57.

баён кардааст. Ӯ навиштааст, ки «анвои асчоъ — чаҳор бувад: аввал, саҷъи мутавозӣ, дуввӯм, саҷъи мутарраф, сейӯм, саҷъи мутавозон, чаҳорӯм, саҷъи мунфарид»¹.

Чи навъе дида мешавад, таърифи се намуди аввали саҷъ, ки Ӯсайн Воизи Қошифӣ зикр кардааст, тамоман дуруст мебошад. Вале ӯ равшан қайд накардааст, ки санъати саҷъ хоси назм аст ва ё наср, аммо ҳамаи мисолҳои овардаи ӯ аз назманд.

Дар хусуси намуди чорӯми санъати саҷъ — саҷъи мунфарид Ӯсайн Воизи Қошифӣ навиштааст: «...Ва он чунон бошад, ки дар охири мисрае лафзе биёрад, ки ба вазну адад ва ҳуруфи рави мувофиқи якдигар бошанд. Ва ин наздик аст ба саҷъи мутавозӣ, илло он ки ҳар ду лафзи мусачҷаъ дар мавзеи муайян мазкур мешавад. Ва чун дар ҳар мисрае як лафз ворид нест, инро саҷъи мунфарид мегӯянд. Мисол, Хоҷа Салмон гӯяд:

Абр дорад зи чуди ту моя,
З-он бигустурд дар чаҳон соя».²

Пас аз ин Ӯсайн Воизи Қошифӣ менависад, ки «баъзе булағо инро муҳалҳал гуфтанд, чи ҳар лафзе ба мусобаи халхолест»³.

Дар ҳақиқат бошад, ин санъатро саҷъ гуфтан дуруст нест, зеро агар ин ҳолат дар охири мисраҳо рӯй диҳад, онро, одатан, қофияи шеър ҳисоб мекунанд ва агар дар ҷои дигар воқеъ гардад — он санъати қофия⁴ ва ё тарсеъ⁵ шуморида мешавад.

Тартибдиҳандаи маҷмӯаи «Маҳзан-ул-улум» низ чор намуди санъати саҷъ: мутавозӣ, мутарраф, мураддаф ва эътобро қайд кардааст⁶.

Муаллифи ин маҷмӯа хусусиятҳои ҳар як намуди санъати саҷъро шарҳу эзоҳ надода, танҳо номашонро зикр карда бошад ҳам, доир ба ҳар як кадоми онҳо мисолҳо овардааст:

1) «Мусачҷаи мутавозӣ. Мисол: «Баҳор-офарин он равнақи бӯстони сухангустари ва ороиши гулистони маъ-

¹ Ӯсайн Воизи Қошифӣ, дастхатти зикршуда, вар. 11 а-11 б.

² Ҳамон ҷо, вар. 11 б.

³ Ҳамон ҷо, вар. 11 б.

⁴ Нигаред: Т. Н. Зеҳнӣ, Санъатҳои бадеӣ дар шеъри тоҷикӣ, сах. 144—146.

⁵ Нигаред: Ҷамъи мухтасар, сах. 52.

⁶ Маҳзан-ул-улум, сах. 18.

нипарварӣ, нузҳатафзои хотири аҳбоб ва хуррамипирои замоири асҳоб дорад»¹.

Ин порча ба мисли бисёр порчаҳои Хусрави Деҳлавӣ ва баъзе дигарон, ки дар боло мисол оварда шудаанд, хеле мураккаб навишта шуда, дар он суҳанпардозӣ ва лафзбозиҳои зиёдатӣ баръало мушоҳида карда мешавад.

Муаллиф барои тасдиқи фикри худ — исбот кардани намуди сачъи мутавозӣ — дар порчаи мазкур панҷ сачъро истифода бурдааст, ки аз онҳо фақат яктоаш («аҳбоб» ва «асҳоб») сачъи мутавозӣ буда, боқимонда («бӯстон» ва «гулистон», «суҳангустарӣ» ва «маънипарварӣ», «нузҳатафзоӣ» ва «хуррамипироӣ», «хотир» ва «замоир») сачъҳои мутаррафанд.

2). Сачъи мутарраф. Мисол: «Муҳаббати содиқ гавҳарест **гаронбаҳо** ва дӯстии **берӣ** давлатест **бемунтаҳо**»².

Калимаҳои сачъшудаи порчаи боло — «гаронбаҳо», «берӣ» ва «бемунтаҳо», дар ҳақиқат, ба шартҳои сачъи мутарраф ҷавоби пурра медиҳанд.

3) «Сачъи мураддаф. Мисол: «Хулоса, матлуботи бани одам киём дар **бандагист** ва хульаи шоҳиди зиндагӣ — давоми **бандагист**»³.

Дар мисоли зикршудаи «Махзан-ул-улум» калимаи «бандагист» ду бор такрор шудааст ва аз ин рӯ, онро сачъи мураддаф номидан мувофиқ нест.

Муаллифи «Махзан-ул-улум» намуди чорӯми санъати сачъро «эътоб» номида, доир ба он мисоли зеринро меоварад: «Номаи азиз ба қимати **ҷон арзон**, балки ҳарчи нависам, беҳтар аз он; намедонам, тири **дуоро ҳадаф** бувад, ё гавҳари **муддаоро садаф**»⁴. Дар ҷумлаҳои зикршуда калимаҳои «ҷон», «арзон» ва «он», «дуо» ва «муддао», «ҳадаф» ва «садаф» бо ҳамоҳангии худ ба санъати сачъ дохил шуда, ба шарту талаботи **сачъҳои мутавозӣ** ва **мутарраф** ҷавоб медиҳанд ва аз ин рӯ, онҳоро сачъи эътоб номидан аз ҳақиқат дуртар менамояд.

Ба ҳамин тариқ, афкори Амир Хусрави Деҳлавӣ, Хусайн Воизи Кошифӣ ва муаллифи «Махзан-ул-улум» дар бораи таърифу тавсифи санъати бадени сачъ ва шарҳу эзоҳи намудҳои он муқаммал нестанд ва қоидаву қонунҳои сачъро пурра инъикос карда наметавонанд.

¹ Ҳамон ҷо, ҳамон саҳифа.

² Ҳамон ҷо.

³ Махзан-ул-улум, ҳамон саҳифа.

⁴ Ҳамон ҷо, ҳамон саҳифа.

Чунонки Атоулло Махмуди Хусайнӣ дуруст пай бурдааст, тоифае «тарсеъро санъати алоҳида намедоранд» ва онро аз хелҳои сачъ ҳисоб мекунанд¹. Ҳол он ки тарсеъ, ҳарчанд ба сачъ монандие дорад, ба таркиби сачъ дохил намегардад ва санъати махсусе ба шумор меравад.

Ҳамон навъе ки дар боло ишора карда шуд, аксари яти муҳаққиқон, аз ҷумла Умари Родуёнӣ, Рашиди Ватвот, Фаҳриддини Розӣ, Ғиёсиддин бинни Ҷалолиддин, Миршамсиддини Дехлавӣ, Ҳасан Амид, Фирӯзиддин, Қабул Муҳаммад, Муҳаммад Подшоҳ, Ваҳиди Табризӣ, Низомиддин Аҳмади Сиддиқӣ, Рюккерт, Гладвин, Браун, Дой Чавод санъати бадеии сачъро ба се намуд чудо намудаанд. Дар ҳақиқат, ин таснифот ба қоида ва талаботи санъати сачъ мувофиқат мекунад, зеро, чунонки дар боло гуфта шуда буд, сачъ—баробар будани ду ё бештар калимаҳои охирини фосилаҳои насрӣ аз ҷиҳати вазн ё қофия ва ё ҳарду мебошад. Бинобар ин, дар санъати сачъ се хусусияти дохилӣ мушоҳида карда мешавад, ки дар асоси он се навъи сачъ (мутаवозӣ, мутарраф ва мутавазин) ҳосил мешавад.

* * *

✓ 1. **Сачъи мутавазӣ.** Қариб ҳамаи мутахассисон намуни аввали сачъро ин тавр шарҳ додаанд: агар дар охири ду ё зиёда ибора ва ҷумлаҳои содда калимаҳои оварда шаванд, ки он калимаҳо бо ҳамдигар ҳамқофия², ҳамвази ва аз ҷиҳати миқдори ҳарфҳо баробар бошанд, ин санъатро сачъи мутавазӣ мегӯянд. Масалан:

«... Ҷазои он ҳам ба-ду **расида** ва расво ва парда **дарида** шавад»³.

Мисоли дигар:

«Чӣ будани воқеа ба пеши хонандагони мо маълум нашуда бошад ҳам, ба бошандагони ин дара ба ҳубӣ ошкоро шуда буд, бинобар ин ҳамагӣ ба якбора ҳар кор ва ҳар ҷизеро, ки доштанд, ба ҳоли худ гузошта ба та-

¹ Бадоеъ-ус-саноеъ, нусхаи В-3760, вар. 22 а.

² Унсурӣ асосин қофия ҳарфи раъӣ аст, ки дар ин бора муфассалан нигаред ба китоби Баҳром Сирус, Қофия дар назми тоҷик, Сталинобод, 1955, сах. 22—23.

³ *Хусайн Воизи Кошифӣ*, Анвори Сухайлӣ, ҷопи Наввалкишӯр, 1880, сах. 115.

рафи тегаи кӯҳ — ба боло нигоҳ карда **давиданд**, чунон ки агар шумо дар он ҷо мебудед, гумон мекардед: инҳо галаи охувонанд, ки бо дидани сайёд ё бо шунидани садон милтиқ ба якборагӣ **раמידанд**, ё ин ки гурӯҳи кабӯтаронанд, ки ба сабаби хучуми боз ё дигар мурғонӣ сохибчангол саросемавор **париданд**»¹.

Чунонки аз ин мисолҳо маълум мегардад, калимаҳои «расида» бо «дарида», «давиданд» бо «рамиданд» ва «париданд» бо ҳамдигар дар вазн ва миқдори ҳарф баробар ва дар ҳарфи равӣ — дар қофия бо ҳамдигар мувофиқат мекунанд ва аз ҳамин сабаб онҳо саҷъи мутавозӣ мебошанд.

Шамси Фаҳрӣ дар «Меъёри Ҷамолӣ ва мифтоҳи Абӯисҳокӣ» ин намууди саҷъро дуруст маънидод карда бошад ҳам, онро бо санъати тарсеъ омехта намуда, ҳардуи онро як санъат ҳисоб мекунад. Ӯ навиштааст:

«Саҷъи мутавозӣ — ...чунон бошад, ки шоир ё муншӣ дар назм ё дар наср калимоте оварад, ки ба вазну ҳарфи равӣ муттафиқ бошанд»². Ӯ сухани худро давом дода, боз навиштааст: «Ва ин санъат ба ҳақиқат ҳамон санъати тарсеъ аст»³.

Дар ҳақиқат, саҷъи мутавозии шеърӣ ба санъати тарсеъ шабоҳате дорад, вале он ҳар ду ҳаргиз як санъат нест, зеро калимаҳои тарсеъ дар ҳар ҷои мисраъҳои шеърӣ ва фосилаҳои насрӣ омада метавонанд, вале саҷъ танҳо дар охири фосила (ибора)-ҳои насрӣ ва порчаҳои шеърӣ қор фармуда мешавад.

Шарафиддини Ромӣ (ваф. 1303) бошад, ҳангоми таърифи хелҳои саҷъ, аз ҷумла саҷъи мутавозӣ дар «Ҳақоик-ул-ҳадоик» суханони Рашиди Ватвотро бо андаке дигаргунӣ иқтибос кардааст, ки дар натиҷа фикри норавшане ба миён омадааст.

Ӯ менависад: «Ва ин (саҷъи мутавозӣ — Р. М.) чунон бошад, ки дар охири калимот ду лафз оварда шавад,

¹ Садриддин Айни, Докунда, — Куллиёт, ҷилди 2, Сталинобод, 1960, сах. 15.

² Шамсиддин Муҳаммад б. Фаҳриддин Саид ал-Исфahонӣ машҳур ба «Шамси Фаҳрӣ», Меъёри Ҷамолӣ ва Мифтоҳи Абӯисҳокӣ — дастхатти рақ. В-561, (нусха аз дастхатти Париж), дар ганҷинаи дастхатҳои шӯъбаи ленинградии Институти Шарқшиносии АФ СССР, сах. 183—184.

³ Ҳамон ҷо, сах. 184.

ки ба вазну ададу ҳарфи рави муттафиқ бошад»¹. Дар асл Рашиди Ватвот ифодан «дар охири калимот»-ро кор нафармудааст, балки ӯ «дар охири ду қарина ё бештар...» навиштааст², ки ин дурусту саҳеҳ мебошад.

Шартҳои саҷи мутавозӣ нисбатан мураккабанд, зеро дар ин намуди саҷ баробарвазний, баробарҳарфӣ ва кофияи калимаҳоро қатъиян риоя кардан лозим аст. Бинобар ин, доираи истеъмоли саҷи мутавозӣ умуман дар адабиёти тоҷик ва махсусан дар адабиёти давраи советии он назар ба саҷи мутарраф ба андозае маҳдуд ва камтар аст.

* * *

2. **Саҷи мутарраф.** Ҳаман муҳаққиқони ба саҷи мутарраф дахлкарда, ба ҷуз Амир Хусрави Дехлавӣ, шартҳои ин намуди саҷро чунин баён кардаанд: агар калимаҳои охири ду ё зиёда ибора ва ҷумлаи содда дар ҳарфи рави мувофиқ, яъне ҳамкофия буда, дар вазн ва адади ҳарфҳо иттифоқ набошад, саҷи мутарраф аст. Масалан:

«Рой гуфт бараҳманро, ки: шунидам достони мувофиқ ва ҳикояти мусоҳибони лоиқ»³.

Ё худ:

«— Мебинад: ҳама хона **ороста** ва саҳну саро аз ҷангу губор **пироста**, обу таом **тайёр** ва сарви ноз дар **канор**, модари зан ҳамчун ходиме **хидматгор**»⁴.

Дар порчаҳои зикршуда калимаҳои «мувофиқ» ва «лоиқ», «достон» ва «мусоҳибон», «ороста» ва «пироста», «тайёр», «канор» ва «хидматгор» — саҷҳои мутаррафанд, зеро онҳо бо ҷуфтҳои худ дар вазну миқдори ҳарфҳо баробар нестанд, вале ҳамкофия мебошанд.

Чунонки маълум гашт, талаботи саҷи мутарраф ҳеҷ содда аст, чунки дар он танҳо кофиянокии калимаҳо дар назар дошта мешавад. Бинобар соддагӣ ва осонии шартҳои саҷи мутарраф ҷи дар насри тоинқилобӣ ва ҷи дар насри советии тоҷик нисбатан серистеъмол буда, ба қимати калони бадеӣ-эстетикӣ ҳам молик мебошад.

¹ Шарафиддин Ромӣ Табризӣ, Ҳақоик-ул-хадонк. Техрон, 1341/1962, сах. 15.

² Рашиди Ватвот, Ҳадоик-ус-сехр..., сах. 6.

³ Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Анвори Суҳайлӣ, сах. 200.

⁴ Аҳмади Дониш, Асарҳои мунтахаб, Сталинобод, 1959, сах. 145.

3. **Сачъи мутавозин.** Ин намуди сачъро аксари олимон ба мисли Умари Родуёнӣ¹, Рашидаддини Ватвот², Фахриддини Розӣ³, Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ⁴, Шамси Фахрӣ⁵, Шарафиддини Ромӣ⁶, Ҳасан Амид⁷, Муҳаммад Подшоҳ⁸, Фирӯзиддин⁹ ва дигарон — «**мутавозин**» гуфтаанд. Қисме чун Кошифӣ¹⁰, Ғиёсиддин бинни Чалолиддин¹¹, Дой Чавод¹² — «**мутавозон**» навиштаанд. Баъзеҳо аз қабилӣ Низомиддин Аҳмади Сиддиқӣ¹³, Миршамсиддини Деҳлавӣ¹⁴, Кабул Муҳаммад¹⁵ — «**мувозана**» номидаанд. Кошифӣ қайд кардааст, ки чанде «ин санъатро **«муқорина»** низ гӯянд»¹⁶.

Аммо худи Ҳусайн Воизи Кошифӣ ин истилохро маъқул намедонад.

Ҳамидаддини Маҳмуд (асри XIV) дар «Рисолаи пирӯзӣ ва мақолаи наврӯзӣ», ки ба шарҳи қасидаи маснӯи Чалолиддин Кивомии Ганҷавӣ (асри XII) бахшида шудааст, ин намуди сачъро «мувозана» меномад. Вале ӯ таъкид мекунад, ки «инро сачъи мутавозин низ хонанд»¹⁷. Ваҳиди Табризӣ бошад, ин намуди сачъро **ду хел, яъне** дар «Рисолаи ҷамъи мухтасар» — «мутавозон»¹⁸ ва дар «Рисолаи мифтоҳ-ул-бадоеъ» — «мутавозин»¹⁹ номидааст. Ҳамин тавр, олимони намуди сейъи сачъро чор хел

¹ Тарҷумон-ул-балоғат, сах. 136.

² Ҳадоик-ус-сехр..., сах. 6.

³ Чомеъ-ул-улум, сах. 180.

⁴ Бадоёъ-ус-саноеъ, нусхаи В-3760, вар. 22 б, 23 б.

⁵ Меъёри Ҷамолӣ ва мифтоҳи Абӯисҳоқӣ, сах. 184.

⁶ Ҳакоик-ул-ҳадоик, сах. 18.

⁷ Фарҳанги Амид, сах. 752.

⁸ Фарҳанги Онанд Роч, сах. 2351.

⁹ Фирӯз-ул-луғоти урду, сах. 21.

¹⁰ Бадоёъ-ул-афкор ғӣ саноеъ-ул-ашъор, вар. 11 а.

¹¹ Ғиёс ул-луғот, сах. 220.

¹² Зебонҳои сухан ё илми бадеъ дар забони форсӣ, сах. 117.

¹³ Маҷмаъ-ус-саноеъ, вар. 27 б.

¹⁴ Ҳадоик-ул-балоғат, сах. 226.

¹⁵ Ҳафт кулзум, ҷилди ҳафтум, сах. 58.

¹⁶ Бадоёъ-ул-афкор ғӣ саноеъ-ул-ашъор, вар. 11 а.

¹⁷ Ҳамидаддин Наҷотии Нишопурӣ, Рисолаи пирӯзӣ ва мақолаи наврӯзӣ — дастхатти рақ. В-574 дар ганҷинаи дастхатҳои шӯъбаи Ленинградии Институти шарқшиносии АФ СССР, вар. 11 б.

¹⁸ Ҷамъи мухтасар, сах. 60 (матн).

¹⁹ Абдулло Ваҳиди Табризӣ, Рисолаи мифтоҳ-ул-бадоеъ — дастхатти рақ. Дорг-498 дар ганҷинаи дастхатҳои китобхонаи Давлатии Ленинград ба номи Салтыков-Щедрин, вар. 4 а-4 б.

ном бурдаанд: мутавозин, мутавозон, мувозана ва муко-рина.

Истилоҳи «муқорина»-ро бояд аз эътибор соқит кард, зеро ин калима аз мафҳумҳои «қарина», ҷумлаи содда таркиб ёфта¹, мазмунӣ санъати бадии саҷро ифода карда наметавонад. Инчунин, тарафдорони ин таъбир ниҳоят кам буда, ба он Ҳусайн Воизи Кошифӣ ишорае кардаасту халос.

Ҳар се истилоҳи боқимонда — мутавозин, мутавозон ва мувозана дар асоси як реша — «вазн» [وزن] сохта шудаанд. Вале доираи ифодаи мазмун дар ин калимаҳо як хел набуда, гуногун аст. Масалан, «мувозана» бештар дар маъноҳои «параллелӣ», «баробарӣ» кор фармуда мешавад. Ин истилоҳ низ он қадар паҳн нашудааст ва он ҳамагӣ дар асарҳои якчанд кас дучор меояд.

Истилоҳи «мутавозон» низ матлуб нест, зеро ин калима шакли вайроншудаи калимаи «мутавозин» мебошад. Инчунин, тарафдорони ин таъбир ҳам хеле каманд.

Калимаи «мутавозин» маъноҳои «вазншуда», «ҳамвазнӣ», «баробарвазнӣ»-ро ифода менамояд. Ин истилоҳ мафҳум ва талаботи намуди сейъи санъати саҷро пурра дарбар карда метавонад ва аз ҳамин сабаб ҳам ин калима ҳамчун истилоҳ матлуб ва қобили қабул мебошад. Дар аввалин асари санъатшиносии тоҷику форс — «Тарҷумон-ул-балогат» хели сейъи санъати саҷ «мутавозин» номида шудааст ва аксарияти олимон, ба мисли Рашидаддини Ватвот, Фаҳриддини Розӣ, Шамси Фаҳрӣ, Шарафиддини Ромӣ, Муҳаммад Подшоҳ, Ҳасан Амидонро пайравӣ ва дастгирӣ кардаанд.

Дар саҷи мутавозин, калимаҳои охири ду ва ё зиёда ибораю ҷумлаҳои содда бо ҳамдигар баробарвазн буда, аз рӯи миқдори ҳарфҳо якхелаанд, лекин қофия надоранд, калимаҳои саҷшаванда аз ҷиҳати ҳарфи равӣ бо ҳамдигар мувофиқ нестанд. Масалан: «маротиб» ва «маросим», «аъмор» ва «арзок»².

Миршамсиддини Деҳлавӣ ин намуди саҷро аввалан дуруст шарҳ медиҳад. «Аммо саҷи мувозина, — навиштааст ӯ, — он аст, ки калимаи охир аз ду фикраи наср дар вазн муттаҳид ва дар равӣ мухталиф бошад»³. Ин

¹ Муқорина — аз решаи «қарина» сохта шуда, маънои «ибора», «ҷумлаи содда», «наздиқӣ», «ҳамроҳӣ» ва ғайраро ифода менамояд.

² Аз «Ғиёс-ул-лугот», саҳ. 220.

³ Миршамсиддин Фақирӣ Деҳлавӣ, Ҳадоиқ-ул-балогат, саҳ. 228.

фикр возеху равшан буда, эзохеро талаб намекунад. Вале ӯ сухани худро давом дода, хукми нодуруст мебарорад: «Дар назм вочиб аст, ки қофия доништа шавад»¹. Модоме ки сачъи мутавозин дар ҳарфи рави, ки унсури асосии қофия ҳисоб меёбад, муҳолиф бошад, дар шеър қофия шуда наметавонад.

Дар байни сачъи мутавозин ва **насри мураҷҷаз** муносибате мавҷуд аст, ки ба он назаре кардан аз аҳамият ҳолӣ нест.

Муҳаққиқони гузаштаи мо насрро аз ҷиҳати бадеӣ ба се гурӯҳ ҷудо кардаанд: мураҷҷаз (вазндор), мусаччаъ ва ори².

Дар насри мураҷҷаз ба ҳамвазнии тамоми ибораи ҷумлаҳо диққату эътибор дода мешавад. Ин намуди наср нисбат аз наср ба шеър наздиктар мебошад ва онро «шеъри мансур» номидан ҷоиш аст.

Азбаски офаридани насри мураҷҷаз кори душвор аст ва ин пеша ба шаклпарастӣ майли калоне дошта, барои озодона ифода кардани мазмун монеае ба миён меорад, ниҳоят кам кор фармуда мешавад. Гоҳе дар ягон асаре порчае насри мураҷҷаз дучор ояд ҳам, ба фикри мо, онро нависанда ба мақсади шаклпардозӣ, ё қасдан, барои қувваозмоя кардааст ва он барои инъикоси ягон мақсад роли муҳимме бозида наметавонад. Як мисоли аз насри мураҷҷаз барои тасдиқи ин фикр: «**Хаёли нозим бе тааллуки қомати дилрабӣ номавзун аст; ва қиёси носир бе тамассуки кокули мумиёӣ номарбут**»³.

Порчаи зикршуда ба ду қисми баробар ҷудо мешавад: «**Хаёли нозим бе тааллуки қомати дилрабӣ номавзун**» ва «**қиёси носир бе тамассуки кокули мумиёӣ номарбут**». Дар ин порча тамоми калимаҳои як лавҳа бо калимаҳои параллелии лавҳаи дигар ҳамвазну баробарҳарфанд, ҷунончи: «**хаёл**» бо «**қиёс**», «**нозим**» бо «**носир**», «**қомат**» бо «**кокул**», «**дилрабӣ**» бо «**мумиёӣ**», «**номавзун**» бо «**номарбут**».

Мисоли дигар аз «Қалила ва Димна»-и Абулмаоли Насрулло: «**Дақоиқи гавмӯя ва латоифи таъмия...**»

Чӣ навъе ки дида мешавад, сачъи мутавозин ва насри мураҷҷаз ба ҳам хеле наздиканд, зеро дар ҳар дуи ин

¹ Ҳамон ҷо, сах. 228.

² Нигаред: Ҷамъи мухтасар, сах. 36 (матн); Ҳафт қулзум, ҷилди ҳафтум, сах. 44; Махзан-ул-улум, сах. 18.

³ Аз «Ғиёс-ул-луғот», ҷопи Наввалқишӯр, 1867, сах. 411.

санъатҳо ҳамвазнӣ ва баробарҳарфӣ — унсури асосӣ мебошад. Ҳамин хусусияти монандӣ баъзеҳоро ба иштибоҳ овардааст.

Масалан, муаллифони «Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ» чунин ақида доранд, ки гуё саҷъи мутавозин ва насри мураҷҷаз — ҳар ду як санъат мебошад. Онҳо навиштаанд: «Насре, ки бо саҷъи мутавозин навишта мешавад, насри мураҷҷаз ном дорад»¹.

Аммо саҷъи мутавозин аз насри мураҷҷаз тафовути ҷиддӣ дорад. Ба фикри мо, хусусиятҳои фарқкунандаи онҳо аз ҳамдигар аз инҳо иборатанд:

а) Дар насри мураҷҷаз аксари калимаҳои як ҷумла ва ё ибора бо ҷумла ва ё ибораи дигар ҳамвазну баробарҳарф ва мутабоқи ҳамдигар мебошанд. Чунончи: «...инояти кодири қадир ва авотифи воҳиди карим...»².

Вале дар саҷъи мутавозин бошад, танҳо ба ҳамвазнӣ ва баробарҳарфин калимаҳои охири ибора ва ё ҷумлаҳои содда эътибор дода мешавад. Масалан:

«Сулаймон-шайх одами хурдтарак нестанд, ин шахс сайри сулук карда ба мартабаи кашфи кубул расидаанд»³.

б) Офаридани насри мураҷҷаз аз ҳад зиёд душвор буда, фаҳмишу идроки мазмуни он хеле мушкил мебошад, ки ба ин Ғиёсиддин низ ишора кардааст⁴. Аммо, саҷъи мутавозин аз чунин мураккабӣ ба андозае хориҷ мебошад.

в) Ба сабаби душвор буданаш ва хусусиятҳои суҳанпардозӣ, шаклпарастӣ доштанаш доираи истеъмоли насри мураҷҷаз ниҳоят маҳдуд аст. Аммо саҷъи мутавозин бошад, дар бисёр ҳолатҳо табиӣ ба вучуд омада, барои таъсирнок ифода ёфтани ягон матлабу мақсад хизмат мекунад ва аз ҳамин сабаб он назар ба насри мураҷҷаз бисёртар истеъмол мешавад.

Ниҳоят, мавриди истифодаи саҷъи мутавозинро низ бояд қайд кард. Оё саҷъи мутавозин дар наср кор фармуда мешавад ва ё дар назм?

¹ Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ, сах. 95. Ин нуксон дар нашри дуйӯми асари мазкур (Душанбе, «Ирфон», 1966, сах. 99) низ вуҷуд дорад.

² Аз «Ғиёс-ул-луғот». Қонпури, 1890, сах. 710.

³ Садриддин Айний, Одина.— Қуллайёт, ҷилди 1, Сталинобод, 1958, сах. 260.

⁴ Нигаред: Ғиёс-ул-луғот, Қонпури, 1890, сах. 710.

Рашидаддини Ватвот навиштааст: «**Саҷъи мутавозин:** ин санъат чунон бошад, ки ба наср ихтисос надорад, балки дар шеър ҳамин тавозин калимот меафтад ва ин шеърро «мувозана» хонанд»¹. Баъд Ватвот ин таърифи худро ба тарзи зайл эзоҳ медиҳад: «Ва ин чунон бошад, ки аз аввали ду қарина ё аз аввали ду мисраъ то охир калимоте бошад, ки ҳар як назири хешро ба вазн мувофиқ бошад, аммо ба ҳуруфи раъӣ мухталиф».

Рашиди Ватвот барои тасдиқи фикри худ чанд далели шеърӣ оварда, боз қайд мекунад, ки мувозана дар ду байт ҳам қор фармуда мешавад, масалан:

«Он, ки молу ҳазоини гетӣ,
Нест дар пешӣ дастӣ ў бисъёр.
В-он, ки кашфи сароири гардун,
Нест дар пешӣ табъӣ ў душвор».²

Аммо Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ дар асари худ ақида ва далелҳои Рашиди Ватвотро доир ба ин масъала нақл намуда, ба мисоли дар боло овардашудаи Рашиди Ватвот эътироз мекунад. Ў менависад: «...Бар вай эътироз меояд, ба ҷиҳати он, ки дар мувозина шарт карда, ки ҳар калимае назири хешро ба ҳуруфи раъӣ муҳолиф бошад ва дар ин ду байт... (байтҳои дар боло зикршуда — Р. М.) қофияҳо дар раъӣ мувофиқанд пас, дар ин ду байт мувозина набошад»⁴.

Ба гумони мо, эроди Атоулло дар айнӣ ҳол бемавқеъ мебошад, зеро муроди Рашиди Ватвот калимаҳои «бисъёр» ва «душвор», ки дар охири мисраъҳои қитъа омада, дар ҳақиқат, роли қофияро бозидаанд, набуда, балки «мол» — «пеш», «кашф» — «пеш» «ҳазоин» — «сароир», «даст» — «табъ» мебошанд, чунки ин калимаҳо дар муқобили ҳамдигар воқеъ гардида, аз рӯи вазн мувофиқат кардаанд.

Аммо дар шарҳу эзоҳи Рашиди Ватвот, дар ҳақиқат ҳам норавшание мушоҳида карда мешавад. Ў дар аввали таърифоти худ таъкид мекунад, ки «саҷъи мутавозин... ба наср ихтисос надорад», вале дар поёнтар эзоҳ медиҳад, ки «ин чунон бошад, ки аз аввали ду қарина, ё аз аввали ду мисраъ то охир калимоте бошад, ки...»⁵.

¹ Ҳадонк-ус-сехр..., сах. 6.

² Ҳамон ҷо, сах. 6.

³ Ҳамон ҷо, ҳамон саҳифа.

⁴ Бадоеъ-ус-саноеъ, нусхаи В-3760, вар. 24 а-24 б; нусхаи ДОГП-319, вар. 49 а.

⁵ Ҳадонк-ус-сехр..., сах. 6.

Чунон ки дида мешавад, дар ин чо зиддияте чої дорад— муаллиф аввалан дар наср кор фармуда шудани сачїи мутавозинро инкор мекунад, вале онро боз тасдиқ менамояд, зеро, дар зимни эзоҳи ӯ, аз як тараф, истилоҳи «қарина» умуман ба наср мансуб дошта бошад, аз тарафи дигар, оҳанги эзоҳи худи муаллиф («ду қарина ё... ду мисраъ») низ ба ин шаҳодат медиҳад.

Худи Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ ҳам дар назму ҳам дар наср кор фармуда шудани сачїи мутавозинро қайд намудааст¹.

Баҳиди Табризӣ равшан нагуфтааст, ки ин санъат ба шеър хос аст, вале ӯ дар баҳри ҳазаҷи мусаммани чузв аштар ва чузв маҳзуф байте оварда², санъати онро— сачїи мутавозон (мутавозин) нишон медиҳад. Умари Родуёӣ³, Низомиддин Аҳмади Сиддиқӣ⁴, Қабул Муҳаммад⁵ низ мавриди истифодаи ин санъати бадеиро равшан зикр накарда, мисолҳо аз шеър меоранд⁶. Аз ин пай бурдан душвор нест, ки ин муаллифон сачїи мутавозинро ба шеър хос донистаанд. Дар ҳақиқат, сачїи мутавозин дар назм истифода шудааст, ки ин масъала тадқиқоти махсусро талаб мекунад. Оё сачїи мутавозин дар наср кор фармуда намешавад? Хулосаи Ғиёсиддин низ дар ин масъала манфист.

«Пас, сачїи мутавозон,— менависад ӯ,— ба нисбати сачїи мутавозӣ ва мутарраф мустаҳсан ва марғуб нест, бадон, ки итлоқи лафзи қофия дар назм мекунанд ва он чи ба сурати қофия дар авоҳири фикроти наср бошад, онро сачъ гуянд»⁷.

¹ Бадоеъ-ус-саноеъ, нусхаи В-3760, вар. 23 б; нусхаи ДОГП-319, вар. 48 а.

² Он байт ин аст:

«Эй дилат ба сахтӣ баста санги хора
В-эй дилам зи шавқат гашта пора-пора»,
(«Чамъи мухтасар», сах. 60).

³ Тарҷумон-ул-балоғат, сах. 136.

⁴ Маҷмаъ-ус-саноеъ, вар. 28 а-28 б.

⁵ Ҳафт кулзум, ҷилди ҳафтум, сах. 58; Бояд гуфт, ки таъриф ва мисолҳои Қабул Муҳаммад аз таърифу мисолҳои Низомиддин Аҳмади Сиддиқӣ ҳеҷ тафовуте надорад.

⁶ Аммо мисолҳои онҳо, ба фикри мо, на ба сачъ, балки ба санъати тарсеъ мансубанд. Масалан, муқоиса кунед:

«Ҳама тароифи атроф бо ту бином гирд,
Ҳама аҷоиби офоқ бо ту ҳаст баҳам»
(Тарҷумон-ул-балоғат, сах. 137)

«Чу рӯи ту покӣза гавҳар набошад,
Чу лаъли ту тобанда ахтар набошад»
(Маҷмаъ-ус-саноеъ, вар. 28 а.)

⁷ Ғиёс-ул-луғот, ҷопи Наввалкишӯр, 1871, сах. 220.

Муҳаммад Подшоҳ айнан худи ҳамин суҳанони муаллифи «Ғиёс-ул-лугот»-ро бе ягон тағйирот баён намуда, фикри ўро тасдиқ мекунад¹.

Аз мисолҳои овардаи Дой Чавод пай бурдан мумкин аст, ки ӯ ҳам дар назму ҳам дар наср кор фармуда шудани сачъи мутавозинро эътироф мекунад, зеро далелҳои ӯ аз назму наср иборатанд².

Аз донишмандони адабиёти тоҷику форс дар хусуси дар наср кор фармудани сачъи мутавозин Хасад Амид ишорате дорад. Ӯ намуди сейъи сачъро ин тариқа тавсиф кардааст: «**Сачъи мутавозин** — он аст, ки калимоти **охири ҷумлаҳо**³ дар вазн яке бошанд, бидуни риояти равӣ»⁴. Ибораи «охири ҷумлаҳо», эҳтимол, насро даволат кунад, зеро дар назм, одатан, мафхумҳои «байт», «мисраъ» (ва баъзан «фикра»)-ро ба кор мебаранд.

Аммо насри таърихӣ, адабӣ ва бадеии таърихи адабиёти тоҷик нишон медиҳанд, ки **ин намуди санъати бадеии сачъ дар наср ҳам кор фармуда мешавад**. Мисол:

«Ҳамчунин фасле ба фасл ҳамаандохт, то ҷаҳор сол бар ин баромад, зеро ки самими давлати Сомониён буд ва ҷаҳон ободу мулк беҳасму лашкар фармонбардор ва рӯзгор **мусоид ва бахт мувофик**»⁵.

«Як шаб **тааммули айёми гузашта** мекардам ва бар умри талафкарда **таассуф меҳӯрд**»⁶.

«Ва бо сабаби он ки дар он марғзор шикор бисёр буд, сайёдон он ҷо омадушуд бештар карданди ва пайваста ҷихати сайди **вухуш** ва қайди **туюр** доми ҳила густурданди...»⁷.

Ҳамчунин амрози мамлакат: баъзе — ба таҳдид ва таҳвиф, баъзе ба зарб ва ҳабс ва қатл... Дар ашхоси мамлакат низ ҳамин мувоот вочиб аст, яъне дуздонро — ба буридани даст, кушандагонро — ба қатл, ушшор ва уммоли золиро ба азл ва нафӣ, руасон тоифаро — ба

¹ Нигаред: Фарҳанги Онанд Роҷ, сах. 2351.

² Нигаред: *Дой Чавод*, Зебоихон суҳан ё илми бадеъ дар забони форсӣ, сах. 117—118 (Аммо мисолҳои шеърини ин муҳаққиқ ҳам ҳамоно тарсеъ мебошанд).

³ Ба зераш мо хат кашидем — Р. М.

⁴ Фарҳанги Амид, сах. 752.

⁵ *Низомии Арӯзии Самарқандӣ*, Ҷаҳор мақола, Техрон, 1334, сах. 62—63.

⁶ *Савдӣ*, Гулистон, матни интиқодӣ ва илмии Рустам Алиев, Маскав, 1959, сах. 15.

⁷ Кошифӣ, Анвори Суҳайлӣ, сах. 41.

тафрик, бахилро — ба гирифтани мол, бадонро — ба ҳабс ва қайд»¹.

Дар мисолҳои овардашуда калимаҳои «мусоид» бо «мувофик», «тааммул» бо «таассуф», «вухуш» бо «тюр», «таҳдид» бо «таҳвиф», «зарб» бо «ҳабс» ва «қатл», «даст» бо «қатл», «ушшор» бо «уммол», «азл» бо «нафй», «мол» бо «ҳабс» ва «қайд» — сачҳои мутавозинанд, чунки ҳамаи онҳо ҳамвазну баробарҳарф мебошанду вале бо ҳамдигар ҳамкофия нестанд.

Ба ҳамин тариқа, сачи мутавозин дар наср ҳам истифода мешудааст. Вале он хусусияти ҳосе дорад, ки нисбат ба сачҳои мутарраф ва мутавозӣ камистеъмол мебошад ва сабаби ин ба душвории шартҳои ҳуди сачи мутавозин (баробарҳарф ва баробарвазн будану ҳамкофия набудан) вобаста аст.

Хулоса, насри мусаччаъ се намуд: мутавозӣ, мутарраф ва мутавозин доштааст. Ин сачҳо аз ҳамдигар бо шарту талабот ва хусусиятҳои дохилии худ фарқ меkunанд. Навҳои санъати сачъ аз нуктаи назари дараҷаи истеъмол ва моҳияти ғоявӣ-идеявӣашон низ аз ҳамдигар тафовутнок ҳастанд. Сачи мутарраф назар ба сачҳои мутавозӣ ва мутавозин бештар истеъмол шуда, ба нависанда барои дурусттару бехтар, мӯҷазу таъсирбахштар ифода кардани мазмун ва ғояи муайян мадад мерасонад. Аммо ин, бешубҳа, боз ба маҳорат ва ғояву мақсадҳои ҳуди нависанда вобаста мебошад.

3. ПАЙДОИШИ САЧЪ

Аксарияти адибону адабиётшиносони пешазреволюциягӣ дар хусуси даврани пайдоиши сачъ ва сайри таърихӣ он таваккуф накардаанд. Танҳо баъзе аз онҳо ишора намудаанд, ки ин санъати бадеӣ аввал дар насри адабиёти араб пайдо шуда, баъдҳо он бо таъсири ин адабиёт ба адабиёти тоҷикӣ форс гузаштааст.

Масалан, дар «Қобуснома»-и Унсуралмаолӣ Қайковус ибни Искандар (1020—1098) қайд карда шудааст, ки сачъ ба насри адабиёти араб ҳос мебошад.

«Дар номаи тозӣ,— навишта буд Қайковус,— сачъ ҳунараст ва саҳт некӯву хуш ояд»². У ин санъати ба-

¹ Аҳмади Дониш, Порчаҳо аз «Наводир-ул-вақоеъ», Сталинобод, 1957, саҳ. 123.

² Мунтахаби «Қобуснома», ба эҳтимоми Саид Нафисӣ, Техрон, 1320, саҳ. 238.

деиро барои адабиёти тоҷику форс номатлуб шумурда, кор нафармудани онро маъқул медонад: «Дар номаи порсӣ,— меғӯяд ӯ суханаширо идома дода,— сачъ нохуш ояд, агар нағӯӣ, беҳтар бувад»¹.

Чи тарзе ки Баҳор тадқиқ кардааст, санъати сачъ дар насри араб асосан дар асри IV ҳиҷрӣ ба вучуд меояд². «Навиштаҳои қарни аввал ва дуввӯм — (мутобиқи асрҳои VII—VIII ва ҷиҳди IX мелодӣ — Р. М.)-и араб низ,— менависад Баҳор,— гувоҳӣ медиҳад, ки мувозанаю издивоҷ ва сачъ дар он аср маъмул набудааст»³. «Ҷои шубҳа боқӣ намондааст, ки,— менависад ӯ дар ҷои дигар,— дар қарни аввалияи ислом мутародифоту итноб ва мувозанаю сачъ дар насри арабӣ набуда ва агар аз ин қабил (яъне: насри мусачҷаъ — Р. М.) чизе дида шавад, маъқул ва сохтагӣ аст. Ва «Қуръон» нахустин китобест, ки бо вучуди эҷоз ва адами итноб ораста ба саноеи лафзӣ ва мувозанаю тасҷеъ ва тарсеъ аст ва дар қарни аввал ва дуввӯми ҳиҷрӣ мардум қарохат доштаанд, ки дар хутбаҳо ва муросилоту таълифоти худ аз «Қуръон» тақлид кунанд. Ва навиштаҳои онон ғолибан мӯҷазу содда ва тухӣ аз мутародифот ва мувозанаю сачъ будааст... Саноеи лафзӣ дар наср (насири араб — Р. М.)... дар қарни саввӯм ва охируламр дар қарни чаҳорӯм ба вучуд омадааст»⁴.

Дар насри тоисломии араб мавҷуд будани сачъро тамоман рад қардан, ба гумони мо, аз ҳақиқат андак дур менамояд. Гуфтан мумкин аст, ки унсурҳои ин санъат дар насри тоисломӣ, дар эҷодиёти даҳонакии халқи араб мавҷуд буда, он заминаи услубии насри мусачҷаи «Қуръон»-ро муҳайё намуд.

Академик И. Ю. Крачковский таҳмин мекунад, ки суханони қохинҳои пеш аз исломи араб кӯтоҳ-кӯтоҳи ҳамоҳанг буда, баъдҳо тадриҷан аз он ду чиз: яке вазни шеърӣ раҷаз ва дигаре санъати насрии сачъ ба вучуд омадаанд⁵.

Пайравони Муҳаммад баъди ғавти ӯ афқору ақоиди ӯро ҳамчун менамоянд. Онҳо ҳангоми тартибу танзими «Қуръон» ба қадри ҳол сачъро истифода қарданд. Чу-

¹ Ҳамон ҷо, ҳамон саҳифа.

² Баҳор, Сабқшиносӣ, ҷилди дуввӯм, Техрон, 1337, саҳ. 233.

³ Баҳор, Сабқшиносӣ, ҷ. 1, саҳ. 276.

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 277.

⁵ И. Ю. Крачковский, Арабская поэзия, Изб. соч. т. II, изд. АН СССР, М.—Л., 1956, саҳ. 250.

нон ки Гибб қайд менамояд, дар асри X дар суҳану навиштаҷоти хатибон, рӯхониён саҷъ ниҳоят мавқеи қалонеро ишғол мекунад¹. Инкишофи саҷъро ҳамин ҳам нишон медиҳад, ки асарҳои динӣ пурра мусажҷаъ будаанд. Масалан, навиштаҷоти хатиби дарборӣ Сайфуддавла ибн Нубот (ваф. 984) саросар аз саҷъ иборат мебошад. Ҳадди охирини тақомулотӣ саҷъро Гибб ба «Расоил»-и Абӯбакр ал-Хоразмӣ (ваф. 993 ё 1002) марбут медонад².

Х. Гибб чунин изҳори ақида мекунад, ки шеърӣ арабӣ дар асоси саҷъ бунёд гардидааст. Олими советӣ И. Фильштинский низ айни чунин ақидаро тақрор намудааст. «Аз саҷъ, — менависад ӯ, — шакли оддитарини вазни шеърӣ арабӣ — раҷаз ба вучуд омад, ки он дар навбати худ барои ҳаман бахрҳои боқимондаи шеърӣ арабӣ асос гардид»³.

Аз охириҳои асри IV ва аввали асри V ҳиҷрӣ саркарда дар адабиёти араб истифодаи санъатҳои бадеӣ вусъати бениҳоят пайдо мекунад. Муқаддиси соли 985 навишта буд, ки дар замони ӯ «адибон насро аз назм афзал медонанд, вале омма шеърро саҷъро дӯсттар медорад»⁴. Умуман, дар ин давра шаклан раванг ёфтаи ва мазмунан қафо мондани адабиёти араб равшан мушоҳида карда мешавад. Суҳанбозӣ ба дараҷаи олии меърасад ва чунон ки Баҳор қайд кардааст, «гоҳе тақрорҳо ва мувозинот аз қасрати ифрот боиси фасоди маънӣ мегардад ва асли матлаб аз миён меравад»⁵. Баҳор аз ин мушоҳида ба хулосае меояд, ки дар асри IV ҳиҷрӣ «яқбора инқилоби бузурге дар фанни наср нависӣ (насри араб — Р. М.) намоён гашт ва аз ин инқилоб шеваи наср тағйир кард ва мувозанаву муздавиҷ ва қаринасозию саноеи дигар дохили наср шуд, то қор ба мақоманависӣ анҷомид. Ва сад сол баъд асари он инқилоб дар забони дарӣ намоён гардид ва насри фанӣ дар Эрон низ ба тақлиди араб ба вучуд омад»⁶.

¹ Х. А. Р. Гибб, Арабская литература, Классический период, ИВЛ, М., 1960, сах. 62.

² Ҳамон ҷо, сах. 63.

³ Ҳамон ҷо, сах. 18.

⁴ И. В. Фильштинский, Арабская классическая литература, Изд. «Наука», М., 1965, сах. 15.

⁵ Нигаред: Х. А. Р. Гибб, Ҳамон ҷо, сах. 63.

⁶ Баҳор, Сабқинома, ҷ. II, сах. 237.

Олими дигари Эрон Забехулло Сафо дар асари худ— «Мухтасаре дар таърихи таҳаввули назму насри порсӣ» ба таври қатъӣ қайд мекунад, ки санъати сачъ ба адабиёти мо аз адабиёти араб гузаштааст. Ӯ менависад: «Насри мусаччаъ дар адабиёти форсӣ дар натиҷаи таъсири адабиёти араб пайдо шуд ва шеваъ ва таҷдиди он дар насри арабӣ аз қарни чаҳорӯм аст. Ва чун ҳамаи нависандагон ва удабони форсизабон бо адаби арабӣ ошноӣ доштанд ва осори нависандагон ва мутарассулони бузурги арабро сармашки худ дар нависандагӣ ва нуқуту мазомини мухталиф қарор медоданд, табъан таҳти таъсири сабки маснӯи онҳо қарор гирифтанд ва ҳамаи сабкҳо дар насри забони худ ҳам ба қор бурданд»¹.

Ҳусайнқули Қотибӣ низ ақидан худро доир ба ин масъала қушоду равшан изҳор намудааст. Ӯ дар «Сабки нигориши форсӣ» ба тарзи қатъӣ менависад: «Сачъ-нависӣ... аз араб иқтибос шуда, чи ҳам дар замони ҷоҳилият ва ҳам дар садри ислом ва ҳам баъдҳо ағлаб навиштаҳо ва хутбаҳои араб ба насри мусаччаъ навишта шудааст»².

Ҳамаи шарқшиносони ба сачъ дахлкардаи европӣ низ дар айни ҳамин ақида мебошанд.

Оё дар ҳақиқат, санъати сачъ ба адабиёти форсӣ тоҷик аз адабиёти араб гузаштааст?

Дар шароити ҳозира, ки ёдгориҳои тоисломии мо пурра то ба давраи мо нарасидаанд ва он порчаҳои ҳам, ки дастрас шудаанд, ҳама тарафа, махсусан аз нуқтаи назари бадеӣ-эстетикӣ омӯхта нашудаанд, ва масъалаҳои равобити адабии халқҳои тоҷикӣ араб хал нагардидаанд, ин фикрро, яъне ба адабиёти тоҷикӣ форсӣ аз адабиёти араб гузаштани сачъро қомилан тасдиқ намудан ва ё рад қардан амри маҳол аст.

Аммо баъзе андешаҳо моро водор менамояд ба ҷуни худосае оем, ки заминаи миллии ин воситаи тавоноӣ услубиро инқор қардан мумкин нест. Он андешаҳо аз инҳо иборатанд:

1) Дар он давра, ки дар адабиёти араб ҷунбише, пешравие дида намешуд, ба забони тоҷикӣ-форсӣ қадима

¹ Забехулло Сафо, Мухтасаре дар таърихи таҳаввули назму насри порсӣ, Техрон, 1334, ҷоли сейум, сах. 26.

² Ҳусайнқули Қотибӣ, Сабки нигориши форсӣ, Табриз, 1321/1943, сах. 22.

адабиёт мавҷуд буд ва асарҳои ин забон дар бадеиёту балоғат мукаммалу барҷаста буданд¹. «Қутуби паҳлавӣ,— навиштааст Забехулло Сафо,— бештар дар масоили адабӣ ва таърихӣ буда ва ғолиби онҳо бо таваҷҷӯҳ ба усули балоғат нигошта шуда буд, аз қабилӣ «Оиннома» ва «Худойнома» ва «Калилаву Димна» ва ғайра»².

Ин манзара аз назари муаллифони арабизабон низ пӯшида намондааст. Масалан, Абӯусмон Ҷоҳиз (ваф. 868—869) дар асари худ — «Ал-баён ва-т-табиӣ» чунин навиштааст: «Ҳар ки бихоҳад дар санъати балоғат сарфаҳм равад, маонии ғарибаро дарк кунад ва аз забон баҳраманда шавад, бояд «Китоби Корванд» бихонад»³.

Адабиётшиносии муосири араб Морун Аббӯд саҳми намоёни адабиёту ҳикмати тоҷику форсро дар зуҳури адабиёту илми нави араб бузург мешуморад⁴.

2) Зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ, ки истеъмоли алфози ҷамоҳангу мукаффо — унсуру нишонҳои асосии онҳо мебошад, ҳамсафари якумрии мардуми тоҷик ва ҷамаи форсизабонон мебошанд. Маълум аст, ки сароғози фольклори ягон халқ таърихи муайяне надорад ва онро муайян кардан ҳам мушқил аст, зеро адабиёти даҳанакии ҳар халқ, аз он ҷумла, халқи тоҷик асрҳо пеш аз хат ва адабиёти хатӣ ба вуҷуд омадааст ва адабиёти китобӣ дар асоси он бунёд гардида, тақомул ёфтааст. Ба ҳамин тариқ, бо эҳтимоли қавӣ метавон гуфт, ки ҳикматҳои қофия-(саҷъ)-дори халқии тоҷикӣ ва форсӣ бояд асрҳо пеш аз пайдоиши адабиёти китобӣ ба вуҷуд омада бошанд.

3) Тақрибан ҷамаи афсонаҳои халқии тоҷикӣ бо чунин суҳанони умумии саҷънок оғоз меёбанд: «Буд, набуд-будгор буд, замин набуд-шудгор буд, як калаки айёр буд, ба хӯрданак тайёр буд, кор гӯй-бемор буд...»

4) Аввалин паҳикунадагони насри бадеии араб дар асрҳои II—III ҳиҷрӣ асосан нависандагони аслан эронинажод, ба мисли Рӯзбеҳ—Абдулло ибни Мукаффаъ, Ҷоҳиз буданд, ки онҳо адабиёт ва забони модарии худ-

¹ Нигаред: Забехулло Сафо, Таърихи адабиёт дар Эрон, ҷ. 1, сах. 183—185; Баҳор, Сабқшиносӣ, ҷ. 1, сах. 103—104.

² Сафо, Таърихи адабиёт дар Эрон, ҷ. 1, сах. 185.

³ Абӯусмон ал-Ҷоҳиз, Ал-баён ва-т-табиӣ, ал-ҷуз-ус-солис, ат-таъ-ур-робии, Миср, 1375, 1956, сах. 11.

⁴ Морун Аббӯд, Адаб-ул-араб, Бейрут, 1960, сах. 169.

ро хеле хуб медонистанд. Ин қабил нависандагон, ки ба забони арабӣ асарҳо таълиф мекарданд ва аз забони модарии худ китобҳои таърихӣ, ахлоқӣ, адабӣ ва ғайраро тарҷима менамуданд, бешубҳа, ба нигоҳ доштани салосат ва нафосати адабиёти халқи худ ба андозае мекушиданд:

Инчунин, аввалин таъсискунадагони насри маснӯи араб, ки он дар охири асри IV ҳиҷрӣ пайдо шуда, дар асри V ба камол расид, ба мисли Соҳиб Ибод, Химодӣ, Имомӣ, бинни Ҷаъфар, Бадеуззамон, Ҳарирӣ, Ахмади Ҳасан, Абӯнасири Кундарӣ, Муҳаммади Убда¹ нависандагону муаррихони соҳибмаҳорати арабизабони тоҷику форс буданд².

5) Аксари олимони адабиётшиноси давраи тореволюциягӣ ба мисли Хоча Насириддини Тӯсӣ, Шамси Қайси Розӣ, Нуриддин Аҳмад бинни Абдулҷалил ба сабабҳои дастрас набудани осори пешазисломии адабиёти форс-тоҷик, ё ба ҳукми анъана ва ё барои тарҷеҳ додани илму адаби «миллати пайғамбар» ҳамагуна чизи наҷибро, аз ҷумла кашфи вазну қофияро ба халқи араб ва адабиёти араб мансуб медонистанд³. Хол он ки чунин ақидаҳо ба ҳақиқати таърихӣ рост намеоянд. Дар шеърӣ пешазисломии форс-тоҷик мавҷуд будани вазн ва қофияро устод Садриддин Айний⁴, Е. Э. Бертельс⁵, И. С. Брагинский⁶, Баҳром Сирус⁷, Парвиз Нотил Хонларӣ⁸, В. Асрорӣ⁹ ва дигарон ба хубӣ исбот кардаанд.

¹ Нигаред: Ҷаҳор мақола, нашри зикршуда, сах. 22.

² Нигаред: *Забехулло Сафо*, Таърихи адабиёт дар Эрон, ҷилди дуйӯм, Техрон, 1339, сах. 885.

³ *Шамсиддин Муҳаммад Қайси Розӣ*, Ал-мӯъҷам фӣ маоири ашъор-ул-Аҷам, Техрон, 1935, сах. 50 ва 223; *Хоча Насириддини Тӯсӣ*, Асос-ул-иктибос, Нуриддин Аҳмади Абдулҷалил, Маҷмаъ-ус-саноеъ, сах. 3.

⁴ *Садриддин Айний*, Мактуб ба Мирзо Туреунзода, дар китоби *Баҳром Сирус*, Арӯзи тоҷикӣ, Душанбе, 1963, сах. 9—11.

⁵ *Е. Э. Бертельс*, История перс.-тадж. лит., ИВЛ, М., 1960, сах. 74—75, 106.

⁶ *И. С. Брагинский*, Из истории таджикской народной поэзии, изд. АН СССР, М., 1956, сах. 199, 200, 221, 227 ва ғайра.

⁷ Баҳром Сирус, Қофия дар назми тоҷик, Сталинобод, 1955, сах. 10; *Баҳром Сирус*, Арӯзи тоҷикӣ, сах. 11—14.

⁸ *Парвиз Нотил Хонларӣ*, Вазни шеърӣ форсӣ, Техрон, 1337, 1959, сах. 28, 47 ва 58.

⁹ *В. Асрорӣ*, Баъзе мулоҳизаҳо дар бораи вазни рубоиёти халқӣ. «Ученые записки сталинабадского госпединститута», т. XVII, серия филологических наук, выпуск седьмой, сах. 6.

б) Қисми зиёди асарҳое, ки дар давраҳои қадим ба вучуд омадаанд, ба туфайли ошӯбҳои таърихӣ, махсусан дар натиҷаи истилои арабҳо ва муғулҳо¹ аз байн рафтаанд. Мутаассифона, он осори боқимонда низ алҳол ба қадри бояду шояд омӯхта нашудааст, ки ин бошад, масъалаи баҳо доданро ба бадеиёти осори мансури тоисломӣ ба дараҷаи зиёд душвор мегардонад. Танҳо он якчанд порча, ки имрӯз дастраси мост, барои таҳлили ҳама тарафа ва ҳулосаи қатъӣ баровардан имконият намедихад.

Масалан, дар навиштаҷоти кӯҳи Бесутун, ки ба Дорон I (522—486 пеш аз солшумории мо) мансуб аст ва аз ёдгориҳои давраи Ҳахоманишиён ҳисоб меёбад, чунин порчаҳое мавҷуданд, ки дар онҳо як ҳамоҳангӣ ҳис карда мешавад².

Лекин дар адабиёти паҳлавии давраи сосонӣ (асрҳои IV—VI) дараҷаи баландтари бадеиёт ба назар мерасад. Достонҳои «Драхти Асурик», «Оёдкори зарерон» (ас. V) ва асари барҷастаи «Қорномаки Арташеш» (аввалҳои ас. VI) ва ғайра аз ёдгориҳои қиматбаҳои адабиётмон ҳисоб меёбанд.

Дар порчаҳои поён, ки дар замони сосонӣ таълиф шудаанд, калимаҳои ҳамоҳангӣ саҷмонанд равшан ба назар мерасанд:

а) «... ва андар Дариюшӣ тӯхшок ва патмоник, ва андар подшоҳӣ озармин азатор будам»³.

б) «... худойгон ва яҳмон ва яҳмонон... номик там ба родӣ киртортам ба шиносашин язтон, бурт ранҷ там бадин Муздаяснон, аёрин тортам ба катори чоӣ хайрон хангомон... ва яҳмон ва яҳмонон»⁴.

Дар ин порчаи матни паҳлавӣ калимаҳои «шаҳрдор»

¹ Дар ин бора нигаред: История таджикского народа, т. II, кн. I, «Наука», М., 1964, сах. 124; Е. Э. Бертельс, История персидско-таджикской литературы, сах. 168; Ш. Хусейнзода, Адабиёти тоҷик, барои синфи VIII, нашри ҳаштум, Сталинобод, 1960, сах. 24—25, 40; М. И. Занд, Шесть веков славы, сах. 30; Сафо, Таърихи адабиёт дар Эрон, ҷ. I, сах. 606; Сафо, Таърихи адабиёт дар Эрон, ҷ. II, сах. 878.

² Масалан, муқоисаи кунед лавҳаҳои I (сатрҳои 27—29; 45—48), II (сатрҳои 64—69) аз китоби И. М. Оранский — Введение в иранскую филологию, под ред. проф. А. А. Фреймана, М., ИВЛ, 1960, сах. 109, 110, 111.

³ Аз китоби Баҳор, Сабкиносии, ҷ. I, сах. 116.

⁴ Аз ҳамон китоб, сах. 120.

ва «шоҳвор» ба ҳамдигар ҳамоҳанг буда, ба сачъ хеле монандӣ доранд:

«Чегон **шаҳрдор** ке зен уд падмочан фрамочед ул они-ч **шоҳвор** падмочан падмочед, авагон...»¹

Ё худ, дар ҷумлаи зерини «Меноғи храд» калимаҳои «хубподшоҳӣ» ва «дӯжподшоҳӣ» ҳам аз ҷиҳати шакл, ҳам аз нуқтаи назари мазмун ҷолиби диққатанд, зеро онҳо ҳикматеро ифода менамоянд:

«Дех-и **хуподӣшоҳӣ**х вех ку кешвар-и душподӣшо-хӣх»².

Дар порчаи поёни «Андарз-и Аношағрувон Хусрой-и Қаводой» калимаҳои «парҳезед», «бед» ва «доред», ки ҳамоҳанг буда, дар охирҳои ибораҳо кор фармуда шудаанд, сачъҳои комили давраҳои минбаъдaro ба хотир меоваранд:

«Мардомон! Аз виноҳ кардан **бе парҳезед-у** пад кир-бағ варзишн тухшоғ **бед-у ҳер-и** гетиг пад хвор **доред**»³.

Махсусан порчаи зерин, ки зоҳиран дертар ба миён омадааст, хеле ҷолиби диққат мебошад:

«Сипоси Уҳурмузд, сипоси **амораспнатон** ва сипоси **хусравон** ва сипоси **артишторон** ва сипоси **астарӣӯшон** ва сипоси **ҳавтавхашон** ва сипоси **отаҳшон** пат **геҳон**: сипоси **хони гарон** ва сипоси **хунёгарон** ва сипоси **дарпонон** пад дар, сипоси ин **мездипонон**, ки ин рӯҷкор **андохт ва сохт** кард...»⁴

Дар мисоли зикршуда калимаву ибораҳои «амораспнатон», «хисравон», «артишторон», «астарӣӯшон», «ҳавтавхашон» ва «отаҳшон», «геҳон», «хони гарон» ва «хунёгарон», «дарпонон» ва «мездипонон», «андохт» ва «сохт» — ба сачъ шабоҳати наздике доранд.

7) Хотирнишон кардан аз аҳамият ҳолӣ нест, ки дар асрҳои VII ва VIII як қатор сурудҳои насрмонанд ба вучуд омаданд, ки беъзеи онҳо дар китобҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ, адабӣ — ба мисли «Китоб-ул-масолик ва-л-мамолик»-и Ибни Хурдодбех (соли таълиф 845), «Ал-баён ва-т-табийн»-и Ҷоҳиз ва ғайра дарҷ гардидаанд.

¹ F. C. Andreas, Mitteliranische d. Preussischen Academie der Wissenschaften. Phil-hist Klasse, XXVII. Berlin, 1934, саҳ. 848.

² Аз китоби И. С. Брагинский, Из истории таджикской народной поэзии, нашри мазкур, саҳ. 231—232.

³ Аз ҳамаи ҷо, саҳ. 232.

⁴ Аз китоби Баҳор, Сабкиносоӣ, ҷ. I, саҳ. 122—123.

Порчаҳои зерин аз ҷумлаи онҳо ҳисоб меёбанд:

«Манам шери шаланба,
Ва манам бабри тала»¹

Ё худ, ин порча, ки соли 671, мувофиқи шаҳодати Ҷоҳиз аз тарафи Язид бинни Муфарриғ суруда шудааст:

«Об асту набиз аст,
Усороти забиб аст,
Суммия рӯсапиз аст».²

Умуман, масъалаҳои саҷъ ва суруду тарона бо ҳамдигар беалоқа нестанд. Гап дар сари ин аст, ки бисёр суруду таронаҳои қадима ба қондаву қонунҳои шеърӣ аруӣ ва баъзан шеърӣ ҳичой низ итоат намеkunанд. Масалан, «Суруди оташкадаи Каркӯй», «Офарини мӯъбад» ва ғайра на ба талаботи аруӣ ҷавоб медиҳанд, на ба талаботи шеърӣ ҳичой. Чунончи, «Суруди оташкадаи Каркӯй» (накл аз «Китоби Гаршосп»-и Абулмуайяд):

«Фурӯхт бодо рӯш, [5]
Хунида Гаршосп хуш, [6]
Ҳамепураст аз ҷӯш, [6]
Нӯш кун, май нӯш! [4]
Дӯсти бодо-гӯш [5]
Б-офарин ниҳода гӯш! [7]
Ҳамеша некӣ кӯш! [6]
Дӣ гузашту дӯш! [5]
Шоҳо, худойгоно! [6]
Б-офарини шохӣ!»³ [6]

Чунон ки маълум мегардад, мисраъҳои суруди боло 4—7 ҳичой буда, ҳамагӣ (ба истиснои байти охирин) бо қофияи ягона («рӯш», «хуш», «ҷӯш», «нӯш»...) ба поён мерасанд.

Аз ҷиҳати шаклу сохт «Офарини мӯъбад» низ ба «Суруди Каркӯй» хеле қаробат дорад. Илова бар ин, «Офарини мӯъбад» дар «Наврӯзнома»-и Умари Хайём на ба тарзи шеър, балки ба тариқи наср—равона оварда шудааст, ки ин низ қобили диққат аст:

¹ Ибни Хурдодбеҳ, Китоб-ул-масолик ва-л-мамолик, Лейдап, Брил, 1889, сах. 118.

² Абӯусмон Имрав б. Баҳр б. Маҳбуб ал-Ҷоҳиз, Ал-Баён ва-т-табийин, ал-ҷузъ-ул-аввал, ат-табъ-ур-робияти, Миср, 1375/1956, сах. 170.

³ Баргузидаи насри форсӣ, ҷилди аввал, Техрон, 1337, сах. 23—24.

«Шаҳо, ба «Чашни фарвардин», ба моҳи фарвардин, озодигузини **мардон** ва дини **каён** суруш оварад туро доноиву биной... Аспат **комкор** ва пируз ва тегат равшану корӣ ба душман; ва бозат хучиста ба **шикор**; ва корат рост чун тир; ва ҳам кишваре бигир нав; бар тахт бо дираму **динор**, пушти хунариву доно гиromӣ; ва дирам **хор** ва сароят ободу зиндагонӣ **бисъёр**»¹.

Дар айни ҳолат дар бораи муносибати таронаву сачъ ба як хулосаи қатъӣ омадан душвор мебошад. Вале тахмин кардан мумкин аст, ки таронаву сурудҳо, эҳтимол, дар заминаи порчаҳои насрии кофиядору Ҳамоҳанги халқӣ ба вучуд омада бошанд. Ба ин фикр «Офарини мӯъбад», «Об асту набиз аст» ва ғайра далел шуда метавонанд.

Илова бар ин, дар қатори тарона, суруд, шеър, савту наво мафҳуми «сачъ»-ро гузоштани баъзе адибону адабиётшиносони пешина ва муосир ба мисли Муқаддиси², Восифӣ³, Парвиз Хонлари⁴ бедарак нест. Масалан, Восифӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» хунарнамои Бобо Ҷамолро нақл карда истода, аз ҷумла менависад: «Ин Бобо Ҷамол харе дошт, ки ўро Ҷамандар ном карда буд ва аз барои вай савте баста буд ва ҳар узве аз аъзои (вайро) ба чизе ташбеҳ карда, ки аҳли фазлу арбоби фасоҳат ва балоғат ўро таҳсин менамуданд, ва онро **мусаччаъ** ва **мусаннаъ сохта**, дар оҳанги «Чоргоҳ» ба ғичак ба навъе соз мекард, ки ақли уқало ҳайрон мешуд...»⁵

Баҳор дар «Сабкшиносӣ» қайд менамояд, ки «удабои тозӣ» «Суруди Хусравони»-ро низ «насири мусаччаъ» гуфтаанд⁶.

Ҳамон навъе ки Баҳор⁷, И. Брагинский⁸ изҳори ақида кардаанд, суруди мазкур аз шеъри ҳаштхичой ибо-

¹ Умари Хайём, Наврӯзнома, Расоид, Маскав, 1962, сах. 131—132.

² Нигаред: Х. А. Р. Гибб, Арабская литература, нашри зикршуда, сах. 63.

³ Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Бадоеъ-ул-вақоеъ, матни интиқодӣ... ба қалами Александр Болдырев, ҷилди дуйум, Маскав, 1961, сах. 1304—1305.

⁴ Парвиз Нотил Хонлари, Вазни шеъри форсӣ, сах. 38.

⁵ Бадоеъ-ул-вақоеъ, ҷ. II, сах. 1304—1305.

⁶ Баҳор, Сабкшиносӣ, ҷ. II, ҷопи аввал, сах. 175.

⁷ Ҳамон ҷо, сах. 175.

⁸ И. С. Брагинский, Очерки из истории таджикской литературы, сах. 365.

рат мебошад. Адабиётшиносони араб шеърҳои ба вазни ҳичо эҷодшудаи форсӣ-тоҷикиро «насири мусаччаъ» меноманд, ки баъзе олимони тоҷику форс низ ин суханро тақрор намудаанд.

Бешубҳа, масъалаҳои суруд ва сачъ ба ҳам марбут буда, тадқиқоти ҳаматарафаи он бисёр масъалаҳои назариявӣ ва амалиро равшан менамояд. Ба ин тариқа, ҳақиқатан ҳам мақоми санъати сачъ дар сурудҳои халқӣ бузург бошад, пас, маълум мешавад, ки сачъ ҳам ба мисли таронаҳои халқӣ таърихи хеле қадима дорад.

8) Агар дар ҳақиқат, санъати сачъ ба забони мо, ба адабиёти мо, ба завқу табиати халқи мо бегона мебуд, он муддати дуру дароз дар каломии бадеии мо мақоми намоёнро ишғол намекард ва баъд аз ғалабаи Инқилоби Қабири Социалистии Октябр он ҳамчун унсуре бегона тамоман аз байн мерафт. Чунон ки дар поён-тари қор хоҳем дид, ин санъати бадеӣ дар давраи советии адабиёти тоҷик низ ба қадри имкон истеъмол шу-дааст.

Муҳокимаҳои боло далолат мекунанд, ки дар бораи пайдоиши насири мусаччаи тоҷику форс ба чунин мулоҳизаҳо оем:

а) Ба ақидаи маҳз аз адабиёти араб гузаштани сачъ пурра розӣ шудан мумкин нест;

б) Эҳтимоли қавӣ меравад, ки унсурҳои санъати бадеии сачъ дар адабиёти пешазисломии мо, алаҳхусус дар эҷодиёти даҳонакии халқ мавҷуд будааст;

в) Чунон ки Крачковский, Гибб ва дигарон асоси шеъри арабро дар сачъ дидаанд, ин фикро доир ба адабиёти тоҷику форс низ татбиқ кардан мумкин аст. Су-рудҳои боқимондаи қадима ҳамин акидаро пуркуват мекунанд, яъне сачъ, порчаҳои мусаччаи тараннумӣ дар пайдоиши суруду таронаҳо ва минбаъд—шеър роли қалоне бозидаанд;

г) Аммо санъати сачъ баъди истилои араб дар натиҷаи вусъат ёфтани шеър ба забони тоҷикӣ-форсии дарӣ ва инчунин, дар натиҷаи ошноии нависандагон ва муаррихони тоҷикзабон бо насири мусаччаи араб, вале дар заминаи эҷодиёти даҳонакии халқ ва адабиёти хаттии паҳлавӣ ҳамчун санъати мукаммали бадеӣ шакл гирифтааст.

Боби дуйӯм

САНЪАТИ САЧЪ ДАР НАСРИ ТОИНҚИЛОБИИ ТОЧИК

Чунонки маълум аст, истеъмоли сачъ, аз як тараф, соҳаи маҳсули санъати бадеи ва аз тарафи дигар, яке аз масъалаҳои сабку услуб ҳисоб меёбад ва онҳо бошанд дар навбати худ, ба таърихи адабиёти ҳар як халқ алоқаи бевосита доранд. Санъати сачъро новобаста бо таърихи адабиёти форс-тоҷик тадқиқ намудан манфиати зиёде надорад. Бинобар ин, таърихи насри бадеи ин адабиётро аз назар гузаронидан ва мувофиқи он давраҳо сайри таърихии сачъро мушоҳида кардан зарур аст.

Дар таърихи наср аз рӯи такмили таъбири он давраҳои зеринро пай бурдан мумкин:

а) Солҳои 900—1050 — давраи насри содда ва бе-санъат («Шоҳнома»-ҳои мансур, «Таърихи Балъамӣ», «Худуд-ул-олам» ва ғайра);

б) Солҳои 1050—1200 — давраи оғози насри маснӯъ («Таърихи Байҳақӣ», «Мақомоти Ҳамидӣ» ва ҳоказо);

в) Асрҳои XIII—XV — давраи насри мутакаллуф («Таърихи Вассоф», «Ат-тавассул али-ат-тарассул», «Равзат-ус-сафо» ва ғайра);

г) Асрҳои XVI — ибтидои XX — бозгашт ба сабки қадим («Бадоеъ-ул-вақоеъ», «Дастур-ул-мулук», «Наводир ул-вақоеъ», «Бадоеъ-ус-саноеъ»).

Ҳар яке аз ин давраҳо хусусиятҳои хоси услубӣ ва мундариҷавӣ доранд. Чунонки, насри давраи аввал хеле содда буда, дар он санъатҳои бадеӣ, махсусан санъатҳои лафзӣ нисбатан кам истеъмол мешуданд.

Дар давраи дуйӯм ҷои ҷумлаҳои кӯтоҳу мӯъҷазро, ки дар давраи аввал маъмул буданд, ҷумлаҳои дароз ишғол мекунанд. Овардани далелҳои шеърӣ, тамсилӣ, таклид ба насри арабӣ (аз ҷумла, муқаддам овардани

феъл дар фоида мафъул, истеъмоли масдарҳои арабӣ; ривоч ёфтани истеъмоли санъатҳои бадеӣ ва ғайра низ — аз нишонаҳои насри ин давра мебошанд.

Дар давраи сейм такаллуфоти бадеӣ, истеъмоли луғоти мушкили арабӣ, истилоҳоти илмӣ ва тавсифҳои игрокомез ривоч мегиранд.

Дар насри даври охир бошад, чидду чаҳд барои бозгаштан ба сабки давраи қадим мушоҳида карда мешавад.

Акнун бубинем, ки саҷъ дар ин давраҳо чӣ навъ сурат меёфтааст.

1. НАСРИ МУСАЧЧАЪ ДАР АСРИ X ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XI

Баъди аз байн рафтани ҳокимияти арабҳо дар ҳоки Мовароуннаҳр ва Хуросон забони дарӣ ҳамчун забони расмӣ адабӣ қорӣ гашт. Аз охири асри IX ва махсусан аз асри X сар карда ба ин забон эҷод кардани асарҳои бадеӣ, адабӣ, таърихӣ, илмӣ ва ғайроияти тарҷимонӣ авҷ мегирад. Муқаддимаи «Шоҳнома»-и насрии Абӯмансур (таълифаш соли 958), «Кашф-ул маҳҷуб»-и Абӯяъқуби Сағзӣ (таълифаш тахминан соли 952), тарҷимаи «Таърихи Табарӣ»-и Абӯалӣ Муҳаммад бини Муҳаммади Балъамӣ (санаи тарҷима 963), «Шоҳнома»-и насрии Абулмуайяди Балхӣ (таълифаш тахминан соли 963), «Шаш фасл»-и Абӯҷаъфари Муҳаммад бини Айюб (таълифаш соли 965), «Ал-абният ин ҳақиқ-ул-адвият»-и Абӯмансури Муваффақ (таълифаш соли 973), «Синдбоднома»-и Абулфавориси Фанорӯзӣ (таълифаш нимаи дувуми асри X), таълифоти Ибни Сино (980—1037), Абӯрайҳони Берунӣ (973—1049), асарҳои номаълуммуаллифи «Албореъ» (таълифаш соли 978), «Худуд-ул-олам» (таълифаш соли 983), «Зайн-ул-аҳбор»-и Абӯсаиди Гардезӣ (таълифаш соли 1049) ва ғайраҳо — аз аввалин ёдгориҳои насрии асрҳои X—XI ҳисоб меёбанд, ки ба масъалаҳои гуногун — адабӣ, ахлоқӣ, таърихӣ, фалсафӣ, табиёт, ситорашиносӣ, дорушиносӣ, ҳандаса ва ғайраҳо бахшида шуда буданд.

Баъди аз байн рафтани ҳукмронии араб мавзӯҳои зинда кардани таърихи қаҳрамонӣ, маданияти бостонӣ, анъана ва урфу одатҳои қадимаи халқ ва махсусан тарғиби ғояҳои ватандӯстӣ дар маркази диққати бисёр

нависандагону донишмандон меистанд. Аз ҳамин сабаб, Абулмуайяди Балхӣ, Муҳаммад ибни Аҳмади Балхӣ ба ҷамъоварии қиссаҳои халқии қаҳрамонӣ шурӯъ карда, онҳоро бо номҳои «Шоҳнома», «Шоҳномаи насрӣ» мураттаб менамоянд. Асарҳои ин нависандагон минбаъд ҳамчун заминаи «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавсӣ роли калоне бозидаанд. Мутаассифона, аз баъзеи он асарҳо танҳо порчаҳои пароканда то ба замони мо расида, боқимондашон дар натиҷаи ошӯбҳои сершумори таърихӣ, сиёсӣ ва ҳодисаҳои табиӣ мафқуд гаштаанд. Ба тавассути «Таърихи Сиистон», «Мучмал-ут-таворих ва-л-қисас» барин сарчашмаҳои адабию таърихӣ чанд порча аз «Шоҳнома»-и Абулмуайяд ва муқаддимаи «Шоҳнома»-и насрии Абӯмансур боқӣ мондаанд. Аз асари Муҳаммад ибни Аҳмад бошад, танҳо номаш мондаасту ҳалос.

Ҳамаи шарқшиносон дар масъалаи сабку услуби асарҳои номбаршуда ҳамфикранд. Мувофиқи ақидаи ин муҳаққиқон осори мансури ин давра, яъне асарҳои насрии бадеи ва илмию таърихӣ асри X ва нимаи аввали асри XI ба андозаи зиёд содда ва равону мӯҷаз мебошанд. Дар ҳақиқат, ёдгориҳои насрии он давра чунон соддаю бетакаллуф буданд, ки онҳоро баъд аз ҳазор сол — имрӯз ҳам хонандагон бе ҳеҷ гуна душворӣ хонда ва фаҳмида метавонанд.

Аммо баъзе олимон дар масъалаи аз ҳад зиёд соддаю оддӣ будани насри даврани мазкур ба муболиға роҳ дода, фасохату бадеиёти онро инкор кардани мешаванд. Ризозода Шафак, Забехулло Сафо, Маликушшуаро Баҳор, Хусайнқули Котибӣ ва дигарон чунин ақида доранд, ки гуё асарҳои насрии он давра тамоман «бесанъат» буда, аз санъатҳои бадеии маънавияю лафзӣ комилан холианд. Масалан, Маликушшуаро Муҳаммадтақии Баҳор дар ҷилди II «Сабкшиносии»-и худ менависад: «Дар даврани Сомонӣ насри форсӣ соддаю мӯҷаз ва бесанъату мурсал буда, луғоти порсӣ бар луғоти арабӣ мечарбидааст»¹.

Санъати сачъ — аз ҷумлаи он воситаҳои тасвири бадеист, ки нависандагони давраҳои гуногун барои барҷастаю равшантар ифода намудани фикру мақсади муайян ва марому ғояи худ ба кор бурдаанд.

¹ Баҳор, Сабкшиносӣ, ҷ. II, сах. 55.

Саволе ба миён меояд, ки оё дар марҳилаи аввали насри баъдиисломии мо, яъне дар насри асри X ва нимаи аввали асри XI саҷъ истифода мешуд, ё не?

Чумлаи мутахассисони таърихи адабиёти тоҷику форс — ба мисли Шафак, Сафо, Баҳор, Ҳусайнқули Котибӣ, Муҳаммадҷон Шукуров ва дигарон дар ҷунин фикранд, ки гӯё саҷъ дар насри тоҷику форс дар ин давра маъмул набудааст ва он танҳо дар охири асри XI ва аввали асри XII дар натиҷаи таъсири адабиёти араб ба вуҷуд омадааст. Масалан, Ҳусайнқули Котибӣ дар асари худ «Таърихи мухтасари насри форсӣ» як хусусияти намоёни насри замони Сомониёнро дар «орӣ будан аз саҷъу ҷинос» мебинад. У навиштааст: «Аз лиҳози иборот — кӯтоҳии ҷумлаҳо, дурӣ аз тародиф ва атфи баёну ҳашв, тақрори афъол дар охири ҷумлаҳо, орӣ будан аз саҷъу ҷинос ва истишҳод накардан аз ақволи дигарон... — сифати мумтози сабки дарӣ (сабки замони Рӯдакӣ — Сомониёнро муаллиф бо истилоҳи «сабки дарӣ» қайд мекунад — Р. М.) мебошад»¹. Худи ҳамин муаллиф дар поёнтар менависад, ки дар замони Хоразмшоҳиён (асри XII) «Саҷъу ҷинос ва дигар санои бадеӣ дар наср падида омад»².

Оё худӣ ёдгориҳои насрии асри X ва нимаи аввали асри XI ин ҳукмро тасдиқ мекунад? Барои ҷавоби ин савол бевосита ба он ёдгориҳо муроҷиат кардан лозим меояд.

Масалан, порчаеро аз «Китоби «Гаршосп» ё «Гаршоспнома»-и Абулмуайяди Балхӣ аз назар мегузаронем:

«Пас, Қайхусрав аз он ҷо бозгашт ва ба Туркистон шуд — ба талаби хуни Сиёвуш — падари хеш. Ҳар чӣ нарина ёфт, андар Туркистон ҳамекушт. Ва Рустаму дигар паҳлавонони Эрон бо ӯ.

Афросиёб гурез гирифт ва ба сӯи Чин шуд. Ва аз он ҷо ба Ҳиндустон омад ва аз он ҷо ба Сиистон омад. Ва гуфт...»³

Дар «Гаршоспнома», аз ҷумла дар порчаи боло қаролинамӯи ибораҳои ҳамоҳанги саҷъмонанд — аз қабилӣ

¹ Ҳусайнқули Котибӣ, Таърихи мухтасари насри форсӣ, чопи аввал, Табриз, 1327/1948, сах. 5.

² Ҳамон ҷо, сах. 16.

³ Барғузидан насри форсӣ, ҷилди якӯм (қарибон ҷаҳорӯм ва панҷӯми ҳичрӣ), чопи дувӯм, Техрон, 1327, сах. 21—22.

«хуни Сиёвуш» — «падари хеш», «нарина ёфт» — «хамекушт». «Хиндустон омад» — «Сиистон омад» вомехӯранд.

Вале дар муқаддимаи «Шоҳнома»-и насри Абӯмансури Муҳаммад бини Абдураззоқ (вафоташ соли 961), ки он дар таърихи 957 навишта шудааст, унсурҳои солдаи сачъро пайдо кардан мумкин аст, чунончи: «Чи андар ин ҷаҳон мардум ба дониш бузургвортар ва моядортар...»¹

Намунаи дигар аз муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абӯмансури Абдураззоқ:

«Мардум бояд, ки то андар ин ҷаҳон бошанд ва таъвоной доранд, бикӯшанд, то аз ӯ ёдгори бувад». «Ва ҳондани ин нома — донишманди қорҳои шоҳон аст ва бахш кардани гуруҳе аз варзидагони қори ин ҷаҳон. Ва суди ин нома ҳар касеро ҳаст ва ромиши ҷаҳон аст; ва андӯхгусори андӯхгинон асту қораи дармондагон аст. Ва ин номаю қори шоҳон аз баҳри ду қиз ҳонанд: яке аз баҳри қоруқирд ва рафтору оини шоҳон, то бидонанд... ва дигар, ки андар ӯ донишхост, ки ҳам ба гуш ва ҳам ба қушиш хуш ояд». «Ақнун ёд кунем — аз қори шоҳон ва донишманди эшон, аз оғози қор»².

Дар қораи сачъ будани қалимаю ибораҳои «гуш», «хуш», «шоҳон», «эшон» (сачъи мутавазӣ), «шоҳон аст», «ҷаҳон», «андӯхгинон аст», «дармондагон аст», «ҳонанд», «бидонанд» (сачъи мутарраф), «бошанд», «ддоранд» (сачъи мутавазин) ҳеҷ қои шубҳае шуда наметавонад ва онро аз намунаҳои барҷастатарини насри мусаллаҳи асри X шумурдан мумкин аст.

Ба ҳамин тариқ, намунаҳои нахустини насри мусаллаҳи тоҷикӣ қорҳои асри X ба вуҷуд омада будааст ва он дар қораҳои баъдина дар ин адабиёт пурраву муқаммал мегардад, беш аз пеш тариқӣ мекунад.

Қолиби диққат аст, ки дар ин асрҳо сачъро на танҳо дар асарҳои оригиналии бадеӣ, балки дар қитобҳои илмӣ, таърихӣ ва тарҷимавӣ низ дидан мумкин аст. Масалан, намунае аз тарҷимаи «Таърихи Табарӣ», ки онро Абӯалӣ Балъамӣ (мутаваффо дар соли 973 ё 978) дар соли 964 аз забони арабӣ тарҷима кардааст:

«Сипосу офарин мар ҳудои қомғору қомрон ва офаринандаи заминро осмон...ро, ки офариниши ӯ бар ҳас-

¹ Намунаи сухани қорӣ, бахши нахустин аз қитди нахуст, Наср, (қарибҳои қорӯм ва қанҷӯм), Техрон, 1317, сах. 2.

² Қамон қо, сах. 2, 4 ва 5.

тии ӯ гувост ва ибодати вай бар бандагони вай воҷибу пайдост». «Ва он ҳама ба забон сӯи Шопур ба зинҳор омаданд. Ва ҳамаро зинҳор дод ва ба Қирмон **фирис-тод**». «Шопур ҳафтоду ду сол ба мулк андар **бибуд**, пас **бимурд**»¹.

Ҷумлаҳои зикршудаи «Таърихи Табари»-ро Абӯалӣ Балъамӣ чунон моҳирона тарҷима кардааст, ки дар он осори забони арабиро пай бурдан душвор аст. Ин фикр аз он далел низ равшан мегардад, ки дар тамоми мисоли боло миқдори калимаҳои арабӣ ҳамагӣ ба се-чор мерасаду халос. Ҳамаи калимаҳои сачъшуда «комрон», «осмон», «гуво», «пайдо», «дод», «фиристод», «бимурд», «бибуд» аз луғатҳои фаҳмо ва соддаю равшани тоҷикӣ иборатанд.

Намунаи дигар — аз асари Абулфазли Байҳақӣ (995—1049) — «Таърихи Байҳақӣ»:

«Мукронӣ... аз ҳар ноҳияте ва аз ҳар дасте фароз овард ва шаш **ҳазор савор** ва ҳоҷибӣ **ҷомадор** ба Мукрон расид; ва саҳт **хушёрӯ бедор солоре** буд ва муборизе буд **номдор**. Ва бо вай муқаддимон буданд». «Ҳас-ле хонам аз дунёи **фиребанда** — ба як даст **шакарпошанда** ва ба дигар даст — **заҳри кушанда**...»².

Нависанда дар порчаи зикршуда барои тавсифи одамон ва баёни равиши ҳодиса («ҳазор савор», «ҳоҷибӣ ҷомадор», «номдор» ва «хушёрӯ бедор»), ҳангоми ифодаи ҷаҳонбинӣ («дунёи фиребанда», «шакарпошанда» ва «заҳри кушанда») аз санъати сачъ моҳирона истифода кардааст.

Баҳор дар ҷилди дуйӯми «Сабкшиносӣ» ишорае мекунад, ки гӯё дар давраи аввал — солҳои 300—450 ҳиҷ-рӣ фақат дар оғози китобҳо сачъ мавҷуд будааст. Мувофиқи ақидаи ӯ, дар ин давра нависандагон «чуз дар хутбаҳои китоб дар ҳеҷ маврид ба сачъ ва мувозанаю муздавич «мутаваҷҷеҳ набудаанд».³ Чунонки мисолҳои дар боло овардашуда нишон медиҳанд, дар давраи мазкур сачъ на танҳо дар дебоҷаю сарсуханҳои китобҳо, балки бевосита дар ҳуди матнҳо ҳам қор фармуда мешудааст. Барои исботи ин фикр намунаи дигареро аз қадимтарин асари дорушиносии тоҷикӣ «Ал-абнийт

¹ Намунаи сухани форсӣ, нашри номбаршуда, сах. 12, 21 ва 22.

² Абулфазли Байҳақӣ, Таърихи Байҳақӣ, Қалқутта, 1862, сах. 244 ва 465.

³ Баҳор, Сабкшиносӣ, ҷ. II, сах. 54—55.

ин ҳақоиқ-ул-адвият», ки онро Абӯмансури Муваффақи Хиравӣ дар ҳудуди соли 362/973 таълиф кардааст, аз назар мегузаронем:

«Ва чинсӣ он аст, ки аз **бурун** ва **андарун** заҳр аст... чун пешу **хулхул** ва қуруни **сунбул**». «Ва санги бано-расӣ беҳ аз уд-ус-салиб аст, аз қабли он ки чун як сол бар уд-ус-салиб **барояд**, қувваташ бишавад ва ба қор **наёяд**. Ва ин сангро феъл ҳамеша баҷой бошад».¹

Чунонки аз намунаҳои овардашуда маълум мегардад, сачъ дар давраи мазкур бештар дар зимни сухани ҳуди нависанда (дар оғози ҳикоят, фасл ва ё ҳуди китоб; ҳангоми тасвири бевоситаи ҳодисаю воқеаҳо ва ҳоказо) истифода мешудааст. Лекин баъзе ёдгориҳои насри нишон медиҳанд, ки ин санъат аз забони қаҳрамону персонажҳо, ҳангоми гуфтугӯ — муколама низ оварда мешудаанд. Чунончи:

«Баҳром гуфт:

— Аз баҳри ту буд, ки мар ёро осӣ шудам, ки мавоид кардию ёро аз ман бад гуфти ва **нагузошти**, то ҳаққи ман **бишинохти**. Ман акнун ҳаққи вай бидоистам ва ситами туро аз вай **бардорам** ва мулк аз ту **бистонам** ва бад-ӯ боздихам!»²

Ё худ, боз аз ҳамон асар:

(Падар) «гуфт:

— Сӯи қайсар шав — малики Рум, ки бо вай ҳам **сипоҳ аст** ва ҳам хостаю ҳам **силоҳ**».³

Мисоли дигар:

«Пас, Бахроми Чӯбин Бахроми Сиёвушонро... гуфт:

— Аз паси Парвиз бирав, бадин аспон осуда ба тохтан. Ҳар кучо ёро биёбӣ бо **ёрон**, боз **гардон!**»⁴

Боз:

«Бидавӣ гуфт:

— Ман яке ҳилат **тавонам** қардан, ки туро **бираҳонам**, валекин худ **андар-монам...**»⁵.

Дар чунин сурат калимаҳои сачъшуда бештар дар охири ибора ва ҷумлаҳои содда оварда мешаванд, ки онҳо дар натиҷа ба қимати калони эмоционалӣ соҳиб

¹ Намунаи сухани форсӣ, сах. 104,105.

² Бахроми Чӯбин. Аз тарҷимаи «Таърихи Табарӣ», Техрон, сах. 20.

³ Ҳамон ҷо, сах. 20—21.

⁴ Ҳамон ҷо, сах. 21—22.

⁵ Ҳамон ҷо, сах. 22.

мегарданд. Аммо ин сачъхо аксаран сачъҳои пурраву мукамал набуда, балки бо бандакҳо хусусияту нишонаҳои сачъро пайдо кардаанд.

Шоирон ва нависандагони бомаҳорат калимаҳои шаклан барҷаста ва мазмунан ҷолиби диққатро, ода-тан, дар охири мисраъ ва ё ибораю ҷумлаҳо меоваранд ки ба ин сабаб мазмуну мақсади муаллиф ба як тарзи таъсирбахше ифода меёбад. Дар ин хусус сухани шоири бузурги пролетарӣ В. В. Маяковский хеле диққатҷалбкунанда аст, ки ӯ мегӯяд: «...Ман доимо калимаи аз ҳама характерноктаринро дар охири мисраъ мегузорам ва ҳар чӣ набошад, қофияи мувофики онро ҷустуҷӯ мекунам».¹

Ин фикро бо мисолҳои зиёд пурқувват кардан мумкин аст. Масалан, дар порчаҳои поён, ки онҳо аз тарҷимаи «Таърихи Табарӣ» мебошанд, сачъҳои «хичил» ва «ботил», «нарахад» ва «нарасад», «Хуросон» ва «маликон» дар охири ибораҳои сухани гуянда — Баҳром омада, барои равшанӣ мӯҷаз ва барҷастаю таъсирбахш ифода намудани фикру мақсадҳои ӯ ва таъқини ғояҳои мардонагӣю қаҳрамонӣ, шучоату фидокорӣ роли ниҳоят калоне бозидаанд:

«Баҳром... гуфт:

— Як имрӯз коре кунед — ному нангрову маро **хичил макунед!** Ва хуни хеш **ботил макунед!** ки аз эдар то хонаи шумо дур аст. Агар бозгардед, кас аз шумо аз шамшери душман **нарахад** ва боз хона **нарасад!**»

«Парвиз гуфт:

— Ё испахбади **Хуросон** ва солори лашкариҳои **маликон!** ман донам, ки туро бо ман чӣ дӯстист...»²

Аммо баъзан чунин ходиса низ рӯй медиҳад, ки сачъ на дар охири иборати мусаччаъ, балки дар миёнаи он воқеъ мегардад, яъне баъди калимаи сачъшуда як ё якчанд калимаи озод оварда мешавад, чунончи: «Эшон ҳам бар **қой**, ба дасту **пой** бимурданд».³ Ҷолиби диққат аст, ки чунин ходиса аксаран бо сачъҳои сухани худи муаллиф рӯй медиҳад. Вале дар гуфтугӯҳои қаҳрамонону персонажҳо бошад, сачъ асосан дар охи-

¹ В. В. Маяковский, Как делать стихи? — Полное собрание сочинений в 13 томах, т. 12, М., ГИХЛ, 1959, сах. 106.

² Баҳромӣ Ҷӯбин, наҷри зикршуда, сах. 9 ва 19.

³ Ҳамон ҷо, сах. 22.

ри ибораю чумлаҳои соддаи сачънок кор фармуда мешавад.

Хусусияти дигари насри «замони Рӯдакӣ» — бо радиф якҷоя кор фармуда шудани сачъ аст, ба мисли «хи-чил макунед» ва «ботил макунед» (дар мисоли боло). Нависандагон гоҳе барои махсусан таъкид кардани ягон мазмуну мақсад дар охири ибора баъди сачъ як ё ду калимаро бо такрор кор мефармоянд. Барои равшан кардани маъсала намунаеро аз «Нур-ул-улум» ном асари Абулҳасани Хирақонӣ (таваллудаш тахминан 959) меоварем:

«Дарвеш он бувад, ки дар дилаш андеша набувад; ва мегӯяду **гуфтораш набувад**; ва мебинаду **дидораш набувад**». «Хар кӣ ҷавоби сухани хеш ёд надорад, ҳар кучо, ки сухан гӯяд, **бок надорад**».¹

Дар чумлаи якӯм «гуфтораш» ва «дидораш» сачъи мутавозинанд, зеро ҳар ду калима ҳам дар вазну ҳарфи рави ва ҳам миқдори ҳарфҳо бо ҳамдигар мувофиқат мекунанд.

Калимаҳои «ёд» ва «бок»-и чумлаи охир бошанд, танҳо ҳамвазну баробарҳарф буда, ҳамкофия нестанд ва бинобар ин, онро сачъи мутавозин меноманд. Баъди сачъҳо калимаи «набувад» дар чумлаи аввал ва «надорад» дар чумлаи дуйӯм дар як шаклу як мазмун такроран дуборӣ кор фармуда шудаанд. Ин қабил сачъҳо «сачъҳои радифдор» номидан мувофиқ аст.

Намунаи дигар — аз «Зайн-ул-аҳбор»-и Гардезӣ:

«Рашид мар Исмоил бинни Туғъёнро бозгардонид ва моли воҷиб нафиристонд. Ва чун ин хабар ба Хуросон **расида буд, Хуросон бишӯрида буд**».²

Бо радиф якҷоя овардани сачъ дар давраҳои минбаъда низ давом мекунад, лекин он чунин хусусият зоҳир менамояд, ки бештар дар ҷузъе аз ибораҳои мусаччаъ радиф такрор намеёбад, вале мазмунӣ он ҷишдошта мешавад.

Дар насри давран мазкур чунин ҳолат низ ба назар мерасад, ки баъзе сачъҳо на дар охир ё миёнаи ибораю чумлаҳои содда, балки пай дар пай оварда мешаванд, чунонки дар ин порчаи «Аҷиб-ул-булдон»-и Абулмуайяди Балхӣ мушоҳида менамоем:

¹ Намунаи сухани форсӣ, нашри зикршуда, сах. 42—46.

² *Абулсаиди Гардезӣ*, Китоби Зайн-ул-аҳбор, Берлин, 1347/1928, сах. 39—40.

«Ва бари ҳар матое баҳон он навишта, то ҳар **факире**, ё **амире** ва ҳар кас, ки матое хоҳад, бихарад»,¹

Мисоли дигар — аз муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абӯ-мансур:

«Ва мардум андар ин нома ин ҳама, ки ёд кардем, **бидонанд** ва **биёбанд**».²

Дар ҷумлаҳои боло қалимаҳои «факире» ва «амире», «бидонанд» ва «биёбанд» — сачъҳоианд, ки паи ҳам қор фармуда шудаанд.

Аммо нависандагон ин санъати суҳанро дар қушода додани ҳислату ҳарактер ва олами ботинии персонажу қаҳрамонон низ ба қор бурдаанд. Масалан:

«Ва хабари вай ба Қубод бардоштан. Қубод ўро (Маздакро — Р. М.) бихонду аз мазҳаби ў бипурсид. Қубод марде буд ба занон **гараванда** ва **нигаранда**».³

Нависандагон, одатан, ҳар як сачъро аз ду-се қалимаи сачъшуда мураккаб месозанд, ба мисли: «Дар баробари **Ҳилвон** ду шаҳрест: яке **Мосайрон** ва дигаре **Шервон**»⁴.

Аммо дар асарҳои насри ин давра ҷунин ҳодисае низ дида мешавад, ки нависанда ё мутарҷим мувофиқи тақозои мазмун, қор-панҷ қалимаи ҳамқофияю ҳамохангро дар охири ибораю ҷумлаҳо оварда, аз ҳамаи он як сачъ месозад.

Ҷунончи:

«Ва аз паси Каюмарс саду ҳафтод сол ҳеҷ подшоҳ набуд — дар **ҷаҳон**; ва он чи буданд, **бенишон** буданд; ва нахустин подшоҳе, ки дар **ҷаҳон** буд, аз он **Пешдодиён** буд, валекин подшоҳӣ аз дасти **эшон** бирафту кас **муддаташон** надонад».⁵

Қалимаҳои мусачҷаи порҷаи овардашуда — «ҷаҳон», «бенишон», «Пешдодиён», «эшон», «муддаташон» — ҳамагӣ қалимаҳои соддаю равоии тоҷикӣ буда, ҳеле табиӣ қор фармуда шудаанд.

Ба ҳамин тариқ, унсурҳои санъати сачъ дар насри ҳам бадеӣ ва ҳам илмӣ-таърихӣ тоҷиқу форс дар асри X ва нимаи аввали асри XI низ мавҷуд будааст ва нас-

¹ Баргузидан насри форсӣ, нашри зикршуда, сах. 24—25.

² Ҳамон ҷо, сах. 12.

³ *Абӯалӣ Муҳаммади Балғамӣ*, Тарҷимаи «Таърихи Табарӣ», Техрон, 1337, сах. 144.

⁴ Ҳамон ҷо, сах. 306.

⁵ Ҳамон ҷо, сах. 6.

ри мусаччаи ин марҳилаи адабиёт чанд хусусияти хос дорад, ки муҳимтаринашонро инҳо ташкил медиҳанд:

а) Насри мусаччаи асри X ба дараҷаи зиёд содда, табиӣ ва оммафаҳм буда, аксаран аз феълу хабар таркиб ёфта, дар аснои тавсифи қору амалиёт ва ҳаракату меҳнати инсон истифода карда шудаанд;

б) Сачъ ба нависандагон барои бехтар, равшантар ва таъсирбахштар ифода намудани мазмуну мақсад ва ғояи муайян ва ба хонанда барои дурусту бехато дарк кардани мақсади муаллиф мадади қалоне расонидааст;

в) Сачъ дар асарҳои бадеӣ, адабӣ, таърихӣ, илмӣ, тарҷимавӣ ва дар ҳолатҳои гуногун-тавири бевоситаи ҳодиса, воқеа, манзара, лаҳзаҳои зиндагӣ, олами зоҳирӣ ва ботинӣ қаҳрамонӣ персонажҳо ва ғайра; аз забони персонажҳо, ҳангоми муқолама қор фармуда шудааст;

г) Сачъ бештар дар сари фаслу бобҳо, оғози китоб ва инчунин дар ҳуди матнҳо низ истифода шудааст; сачъҳо бештар бо радиф (сачъи мураддаф) якҷоя қор фармуда шудаанд;

д) Дар асри X ва нимаи якуми асри XI сачъ қариб тамоман аз қалимаҳои соддаю раван ва мӯҷазу оммафаҳм халқии тоҷикӣ таркиб ёфтааст (ба монанди «бурзгвортар», «моёдортар», «шоҳон», «гӯш», «хуш»...) Ин хусусият, яъне дар давраи аввали насри тоҷикӣ форс асосан аз қалимаҳои хос тоҷикӣ таркиб ёфтани сачъ ба заминаи миллии ин санъати бадеӣ бори дигар далолат мекунад.

Қалимаҳои арабӣ дар таркиби сачъ дар ин давра, умуман ҳеле қам истифода шудаанд ва он миқдори қам ҳам аз қалимаҳои соддаю фаҳмо (ба мисли «силоҳ», «хичил», «ботил», «малик» «фақир», «амир») иборат аст;

е) Насри мусаччаи асри X ва нимаи аввали асри XI, қи навъе қи дар фасли минбаъда хоҳем дид, аз хусусиятҳои шаклпарастӣ қомилан қор қанор аст; сачъҳои ин давра табиӣ ва гӯё ғайримаксади нависанда ба вучуд омадаанд;

ж) Дар насри ин давра сачъи ноқис, номуқаммал ба таври васеъ қор фармуда мешавад, қи ин тарзи истифода бурдани сачъро дар давраҳои минбаъда қам эътироф мекарданд.

2. НАСРИ МУСАЧЧАЪ ДАР НИМАИ ДУИУМИ АСРИ XI ВА АСРИ XII

Адабиёти ин давра чи аз ҷиҳати шакл ва чи аз ҷиҳати мундариҷа хусусияти ба худ ҳосе дорад. «Адабиёт ба забони тоҷикӣ,— навиштаанд муаллифони «Таърихи халқи тоҷик»,— ки дар асри X омили муҳимми ҳаёти маънавии замон гашта буд, дар ду асри минбаъда такомули басазо кард».¹

Шоирону нависандагони пешқадами ин давра махсусан ба мавзӯҳои ҳаёти, иҷтимоӣ ва илмӣ бештар рӯ оварданд. Аз ҷумла, дар ин давра асарҳои зиёди насри ба вучуд омаданд, ки онҳо ба масъалаҳои тарбиявӣ, ахлоқӣ, воқеаҳои замон, сиёсат (ҳукуматдорӣ) ва соҳаҳои гуногуни илм бахшида шудаанд.

«Дар ин ду қарн,— мегӯяд Забехулло Сафо асрҳои V—VI ҳиҷрӣ—(XI—XII мелодӣ)—ро дар назар дошта,— на танҳо насри форсӣ дунболои тараққиёти қарни чаҳорӯмро тай кард, балки ба маротиби беш аз шеър тараққӣ ва таҳаввул ёфт. Ва анвоъ ва осори муҳталиф дар он ба вучуд омад, чунон ки аз ҳайси танаввуъ ва тааҷҷуби осори мансур наметавон ҳеҷ як аз адвори адабиро бо ин ду қарн муқоиса кард».²

Фикри зикршудаи Сафо дар бораи сершумори асарҳои насрии асрҳои XI—XII ва васеъ будани доманан мавзӯҳои онҳо ба ҳақиқат мувофиқати кулӣ мекунад. Таълифоти Амир Унсуралмаолӣ Қайқӯбус (1020—1098), Абулфазли Байҳақӣ (995—1078), Носир Хисрави Кубодиёнӣ (1006—1089), Низомулмулк (соли қатлаш 1095), Усмои Ҳаҷвирии Ғазнавӣ (вафоташ 1073), Абдулло Ансорӣ (вафоташ 1089), Муҳаммад бини Умарӣ Родуёнӣ (асри XI), Муҳаммад Ғаззолии Тӯсӣ (вафоташ 1112), Абулмаолӣ Насрулло (асри XI—ибтидои XII), Низомии Арӯзии Самарқандӣ (вафоташ 1174), Заҳирии Самарқандӣ (асри XII), Муҳаммад Авфии Бухорӣ (асри XII—аввалҳои XIII) ва дигарҳо аз ҷумлаи онҳо ҳисоб меёбанд.

Дар услуби нависандагони ин давра ду ҷиз хеле равшан ба назар мерасад: 1) давом кардани анъанаи содданависӣ; 2) тамоли ба ороишу нигориши суҳан.

¹ История таджикского народа, т. II, кн. 1, сах. 270.

² Забехулло Сафо, Мухтасаре дар таърихи таҳаввули назму насри форсӣ, ҷопи дуйӯм, Техрон, 1333, сах. 22.

Аммо дар ин давра насри мобайнӣ низ ба вучуд меояд, ки дар он ҳам нишонаҳои насри содда ва ҳам насри маснӯъ мавҷуданд.

Дар нимаи дуйӯми асри XI нишонаҳои сабки нав мушоҳида карда мешавад, ки он дар асри XII пурқувват шуда, ба сабки маснӯъ мубаддал мегардад.

Дар асрҳои XI—XII як зумра нависандагони мутасаввуф ба миён меоянд, ки осори онҳо ба хусусиятҳои хоси услубӣ ва мундариҷавӣ моликанд.

А. Сачъ дар насри содда

Дар осори мансури ин давра, алаҳхусус оғози он ҳамон хусусиятҳои насри пешина — яъне ҷидду ҷаҳд барои равшану фаҳмо ифода намудани фикр, парҳез кардан аз калимаю ибораҳои муғлаки арабӣ ва санъатҳои мураккабкунандаи муболиға, киноя, истиора ва ғайра равшан дида мешаванд. Чунин хусусиятҳои барҷастаро дар «Таърихи Байҳақи»-и Абулфазли Байҳақӣ, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Қобуснома»-и Қайковус, асарҳои Носири Хисрав, қисмати аввали «Таърихи Сиёстон», ки дар асри XI таълиф ёфтааст, «Мучмалут-таворих ва-л-қисас» (соли таълиф 1126) ва ғайра мушоҳида кардан мумкин аст.

Нависандагони ин давра низ мувофиқи тақозои мазмун санъатҳои бадии ташбеҳ, тақрор, сачъ ва ғайраро истифода намудаанд. Масалан, дар «Қобуснома»-и Қайковус, ки ҳарчанд муаллифи он сачъро дар забони тоҷикӣ-форсӣ нохуш шумурда, қор нафармудани онро авло медонад, санъати бадии сачъ дида мешавад, чунинчи:

«...Ва аввал-ул-амр он бувад, ки ўро ҳам **фармон бувад** ва ҳам **тавон**; ва падару модарро ҳам **тавон** аст ва ҳам **фармон**».¹ «Ва азизи **дидор бош**, то ба ҷашми раият ва лашкари хор нагарди ва зинҳор хештанро **хор мадор**»².

Дар ҷумлаи аввал мақсади асосии нависанда дар калимаҳои «тавон» ва «фармон» ифода ёфтаанд. Ба сабаби сачъ будани калимаҳои мазкур ва инчунин

¹ Мунтахаби «Қобуснома», ба эҳтимоми Саид Нафисӣ, Техрон, 1320.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 226.

дар натиҷаи такроран кор фармуда шудани онҳо, му-
роди нависанда ба таври барҷаста ва таъкидан инъи-
кос ёфтааст.

Дар порчаи дуйӯм бошад, ғояи пешқадами муал-
лиф — неки қардан ва дар натиҷаи наққорӣ азизи
раият — ҳалқ шудан ба воситаи сачъҳои «дидор», «хор»,
«зинҳор» ва «хор мадор» ба ҳубӣ дарҷ гардидааст.

Баҳор дар бораи услуби «Қобуснома» менависад, ки
«шеваи насри ин китоб... дар эҷози лафз ва ашбои маъ-
ниву равонии иборат ва ҳолӣ будан аз мутародифоти
алфозу мутародифоти ҷумал ва мувозанаву сачъ ва
саноеъву тақаллуфоти лафзӣ бо сабки пешиниён баро-
бар аст...»¹ Дар ҳақиқат, хусусиятҳои соддагӣ, равонӣ
ва рехтагии забони «Қобуснома», нигоҳ доштани эъти-
доли қатъӣ дар қор фармудани санъатҳои лафзӣю маъ-
навӣ ва ғайра асарӣ мазкурро дар қатори осори ман-
сури асри X мегузоранд.

Аммо «Қобуснома»-ро қомилан аз «мувозанаву сачъ
ҳолӣ ғиноштан низ нодуруст менамояд, зеро тарзи
ҷумласозии асар ин фикрро пурра тасдиқ қарда наме-
тавонад. Масалан, дар порчаҳои зерин сачъ равшан ба
назар мерасад:

«ХИҚОЯТ. Ғўянд: рўзе Афлотун нишаста буд... Аф-
лотунӣ ҳақим гуфт: «маро, эй хоҷа, аз ту ранҷе нара-
сид, валекин мусибате аз ин бузургтар чи бошад, ки
ҷоҳиле маро **биситояд** ва қори ман ўро писандида
ояд...»² «Аз ду қас биқояд тарсид: яке аз душмани қавӣ
ва дигар аз **ёри ғаддор**; ва душмани худро **хор мадор**...»³
«**Дод-ободонӣ** бувад ва **бедод-вайронӣ**, пас, чун дертар
шояд қардан, дертар **монад**; ва вайронӣ чун зудтар
тавон **қардан**, зудтар нест **ғардад**». ⁴

Бисёре ҳодисаи қолиби диққат аст, ки Қайқовус дар
сухан қор фармудани сачъро инқор мекунад, вале ҳу-
даш онро истифода менамояд. Ин ҳол ба он ғувоҳӣ
медихад, ки порчаҳои мусаччаи «Қобуснома» табиӣ ва
ғайриниҳтиёри муаллифи он ба вучуд омадаанд. Аз ин
ҷо маълум мешавад, ки нависандагони бомаҳорат ҳан-
гоми тасвири ягон ҳодиса ё манзараи муассир маҳз су-

¹ Баҳор, Сабқшиносӣ, ҷ. II, сах. 114.

² *Инсуралмаоли Қайқовус*, Китоби Насиҳатнома — маъруф ба
«Қобуснома», Техрон, 1342, сах. 25.

³ Ҳамон ҷо, сах. 103.

⁴ Ҳамон ҷо.

ханҷӯию ибораорой накарда, дар зери таъсири мавзӯ ва мазмуни масъалаи инъикосшаванда ба ҳаяҷон омада, тамоми нозукиҳои онро қалбан ҳис мекунам, ки дар натиҷаи ин, сухани онҳо бетакаллуф ва соддау равои баромада, нафосату латофати дилкаше дарбар менамоянд.

Масалан, дар порчаи зерини «Қобуснома», ки дар он калимаҳои «бош» ва «мабош» сачъи мутарраф буда, калимаи «маҳарос» низ аз рӯи ҳамоҳангӣ ба сачъ хеле наздик аст, равшан дида мешавад, ки муаллиф онҳоро асло қасдан, барои суханбозӣ ва такаллуф кор нафармудааст:

«Дар ҳадиси қорзор қардан, чунон ки фармудам, чунон **бош** ва ҳештанбахшой **мабош!** Ва, албатта, аз куштаи шудан **маҳарос!**»¹.

Чунин хусусияти «Қобуснома», яъне кор фармудани сачъҳои соддау бетакаллуф, ки аксаран қору амалиётро ифода менамоянд, дар асари дигари ҳамин давра — «Мучмал-ут-таворих ва-л-қисас» низ дида мешавад. Ин асарро, ки дар соли 1126 навишта шудаасту ҳоло муаллифаш маълум нест, асари таърихӣ-адабӣ шуморидан мумкин аст, зеро он дар баробари асари таърихӣ буданаш, бисёр қисса ва лаҳзаҳои адабӣ бадеиро низ дарбар гирифтааст. Ҳарчанд «Мучмал-ут-таворих ва-л-қисас» дар нимаи якуми асри XII эҷод шудааст, дар он аксари хусусиятҳои насри асри X дида мешавад. Ба ин сухан порчаи поён, ки дар он калимаҳои «биравад» ва «бибурад», «бисозед» ва «бидоред» — сачъҳои мутавозинанд, бо мӯҷазӣ ва бетакаллуфии худ мисол шуда метавонад:

«Малик ... савганд хӯрд, ки **биравад** ва пой ӯ **бибурад**... Бараҳманон дуо қарданд ва фармуданд, ки «пиле аз гил **бисозед** ва пеши ҳарб **бидоред!**» Ҳол ҳамчунин қард».²

Дар порчаи боло тарзи ифодаи «савганд хӯрд, ки биравад ва... бибурад», ба қор бурдани сачъҳои табиӣ ва содда, овардани пурқунанда дар таркиби хабар («натавон лирӯзӣ ёфтан»), истеъмоли калимаю таркиботи номураккаб ва ҳоказо — аз хусусиятҳои насри замони Рӯдакӣ мебошанд.

¹ Ҳамон ҷо.

² Мучмал-ут-таворих ва-л-қисас, ба тасхеҳи Маликушшузро Баҳор, Техров, 1318, сах. 41.

Баҳор дар бораи сабку услуби «Мучмал-ут-таво-
рих ва-л-қисас» сухан ронда истода меғӯяд, ки он «аз
иштиҳодоти шеърӣ ва мувозанаву саҷъ ва мутароди-
фоту мукаррарот холи аст»¹. Баҳор бо ин баҳон худ
хусусиятҳои услубии «Мучмал-ут-таво-рих»-ро асосан
дуруст нишон додааст, вале дар намунаҳои аз ин
асар овардаи худӣ ӯ ҳам саҷъро дидан мумкин аст, чу-
нончи:

«...Ва ба девон омад бо силоҳ, то мӯъбад, ки ориз
буд, биписандидаш; ва тартиби кор дод ва имолу хи-
роҷ **биниҳод**»...²

Таҳлили мухтасари «Қобуснома», «Мучмал-ут-таво-
рих ва-л-қисас» собит менамояд, ки дар насри бадеии
нимаи дуйӯми асри XI ва асри XII саҷъ ба андозан за-
рури кор фармуда мешудааст.

Унсурҳон санъати саҷъро каму беш дар осори ада-
бии бадеии Носири Хисрав ҳам дидан мумкин аст. Дар
«Сафарнома» Носири Хисрав аз истеъмоли санъати
саҷъ худдорӣ накардааст: «Абулфатҳ Алӣ бини Аҳ-
мад... марде **аҳл** буд ва **фазл** дошт».³ «Қиёс кунад, ки
маро аҳлият чист, то чун ба хидмати ӯ хозир **шавам**,
хичолат набарам».⁴

Адабиётшиноси Эрон Ҳусайнқули Қотибӣ сухано-
ни Бадеуззамон Фурузонфарро дар бораи «Сафарнома»
чунин овардааст: «Ва дар ҷумлабандии он низ такал-
луфоти муншиёна ва саҷъ ҳеҷгуна дида намешавад».⁵
Бояд гуфт, ки худӣ Қотибӣ низ тарафдори фикри маз-
кур мебошад.

Ақидаҳои Бадеуззамон ва Қотибӣ дар бораи дур
будани «Сафарнома» аз такаллуфи муншиёна ба ҳақи-
қат мувофиқати кулӣ мекунад, чунки дар асари маз-
кури Носири Хисрав ва умуман осори мансури ӯ ҷидду
ҷаҳди барзиёд ба мураккаббаёнӣ, овардани калимаю
ибораҳои душворфаҳми арабӣ, ибораоронию суханбозӣ
тақрибан дида намешаванд. Аммо дар «Сафарнома»
аҳён ба ҳамадун ҳам, унсурҳои саҷъ кор фармуда шуда-

¹ Баҳор, Сабкшиносӣ, ҷ. II, сах. 124.

² Баҳор, Сабкшиносӣ, ҷ. II, сах. 126.

³ Намунаи сухани форсӣ, Наср. (ғирдоваранда) Маҳдӣ Баёнӣ,
Техрон, 1317, сах. 179.

⁴ Ҳамон ҷо, сах. 180.

⁵ Ҳусайнқули Қотибӣ, Таърихи мухтасари насри форсӣ, ҷопи
аввал, Табриз, 1327/1949, сах. 23.

анд. Масалан, «Сару тан бишустам ва ба масчиди чо-
меъ шудаму намоз кардам ва ёре хостам аз **боре...**»¹

Носири Хисрав ба асоснокии далел ва равшании
мазмуну мундариҷа диққат додааст ва аз ҳамин сабаб
сухани ӯ содда ва мақсади ӯ фаҳмо баромадааст. Дар
«Сафарнома» ҳар гоҳ санъатҳои гуногуни бадеӣ ва аз
он ҷумла сачъ дучор оянд, онҳо танҳо барои мазмун,
аёнӣи мақсад қор фармуда шудаанд. Порчаи зерин
ин фикрро боз ҳам равшантар мегардонад:

«Чавоб дод, ки **«бехудӣ ва бехушӣ** роҳате набошад;
ҳаким натавон гуфт қасеро, ки мардумро бехушӣ раҳ-
намун бошад, балки чизе **бояд** талабид, ки хираду хуш-
ро **биафзояд**». Гуфтам, ки «ман инро аз кучо орам»?
Гуфт: «Чӯянда-ёбанда бошад».²

«**Сиёсатнома**»-и Низомулмулк харчанд асари таъри-
хӣ аст, вале онро бисёр мутахассисон, аз ҷумла Ба-
ҳор³ ба ҳисоби асарҳои адабии бадеӣ дохил кардаанд,
ки ин аз ҳақиқат дур нест.

Низомулмулк низ гоҳ-гоҳе дар ҷойҳои дарқорӣ ба-
рон бехтару таъсирбахш ифода намудани ягон фикр
аз санъати бадеии сачъ истифода кардааст. Дар ми-
солҳои поён калимаҳои «дидааст», «тарсидааст», «ха-
зор», «чаҳор», «бидихем», «ниҳем» сачъ буда, ба на-
висанда барои хубтар тасвир намудани мақсади ӯ ёри
расондаанд:

«Нӯшервон гуфт: ҳафтаи дигар малик Маздакро би-
хонд, то бигӯяд, ки душ Нӯшервон хобе **дидааст** ва **гар-
сидааст**»⁴ «...Ту дар ин ҳол бо ман ба диноре **ҳазор** му-
омилат кунӣ, ба муддати **чаҳор**-панҷ моҳ, то вақти ир-
тифоъ **бидихем** ва дасти чома бар сар **ниҳем** ва донам,
ки бадин қадар туро дастрас бошад...»⁵

Баҳор харчанд аввалан «Сиёсатнома»-ро «аз муво-
зинаю сачъ тигӣ аст» мегӯяд,⁶ вале дар мавриди дигар
тасдиқ менамояд, ки «шояд дар тамоми китоб беш аз
яке ду маврид ба сачъе барнахӯрем».⁷ Дар ҳақиқат, дар
баъзе ҷойҳои «Сиёсатнома» сачъро дидан мумкин аст.
Масалан, порчае аз хотимаи асари мазкур:

¹ Носири Хисрав, Сафарнома, Берлин, 1340, сах. 3.

² Ҳамон ҷо, сах. 3.

³ Нигаред: Баҳор, Сабкшиносӣ, ҷ. II, сах. 153.

⁴ Низомулмулк, Сиёсатнома, Техрон, 1310, сах. 152.

⁵ Ҳамон ҷо, сах. 35—36.

⁶ Нигаред: Баҳор, Сабкшиносӣ, ҷ. II, сах. 96.

⁷ Баҳор, Ҳамон ҷо, сах. 96.

«Дар ин китоб... аз омада хабар асту аз ноомада хабар аст; ва бо ин ҳама дарозӣ мухтасар аст; ва шоидаи подшоҳи додгар аст. Ҳар кӣ бадин қор қунад, бар ҳама олам подшоҳ аст ва ҳар кӣ нақунад, бидон, ки дур аз даргоҳ аст».¹

Дар мисоли боло нишонаҳои барҷастаи насри мусаллаҳи давраи гузашта — дар таркиби феълҳои хабар истифода шудани сачъ ва инчунин, бо калимаҳои сачъшуда: «хабар», «мухтасар», «додгар», «подшоҳ», «даргоҳ» пайваста тақрор ёфтани феълҳои ёридиҳандаи «аст» мушоҳида карда мешаванд. Дар натиҷаи диққат додани нависанда ба сачъҳои тақрор ва оҳангу робитаи маънавӣ ва услубии калимаҳо порчаи боло ҳамчун суруди ба гушӣ хонандаю шунаванда мерасад ва ба таъби қас мефорад.

Санъати сачъро дар ин давра на танҳо дар асарҳои бадеӣ, балки дар осори мансури илмӣ ва таърихӣ низ дидаи мумкин аст. Олимон, таърихнависон дар мавқеъҳои зарурӣ барои таъсирироку аёнӣ ифода намудани ягон фикр сачъро қор фармудаанд, ки ба ин осори илмӣ Носири Хисрав, Умари Родуёнӣ ва дигарон мисол шуда метавонанд.

Барои шинос шудан бо насри мусаллаҳи ин қабил олимони баъзе асарҳои онҳоро мухтасаран аз назар гузаронидан лозим аст.

Дар масъалаи истеъмоли сачъ «**Ҷомеъ-ул-ҳикматайн**»-и Носири Хисрав (соли таълифаш 1070) ҷолиби диққат аст. Ин асар ҳарчанд илмӣ буда, ба ҳикмат-фалсафа бахшида шудааст, дар он сачъҳои пай дар пай барҷаста воҷеҳуранд. Масалан, дар порчаи зерин се калима — «омезад», «хезад» ва «биёмезад» дар охири ибораҳои алоҳида воқеъ гашта, як сачъро ташкил додаанд:

«Он гоҳ мар он шишаро сар устувор қунем ва биҷунбонем онро саҳт бисъёр, қунон ки ҳама (ҳок, об, ҳаво—Р. М.) бар якдигар **омезад**, то ҷаф **хезад** ва обу ҳуку ҳаво ҳама **биёмезад** ва яке шавад».²

¹ Намунаи сухани форсӣ, нашри зикршуда, саҳ. 206.

² Носири Хисрави Қубодиёнӣ, *Ҷомеъ-ул-ҳикматайн*, Техрон-Порис, 1332/1953, саҳ. 134.

Дар ҷои дигар:

«Ба акнун гӯем: нафси сухангӯӣ аст, ки мардум бадон бар олам **муфаззал аст**: ва бадон низ бар заминро об ва ҳавову оташ **мусаллат аст**.¹

Умари Хайём (ваф. 1124) дар «**Наврӯзнама**» ном асари худ барои ширинии сухану барҷастагии марому мақсад дар қатори дигар санъатҳои бадеӣ сачъро низ ба қор бурдааст, масалан:

«Андар таворих набиштаанд, ки Баҳром подшоҳе буд **қомқор** ва фармонраво, бо ганҷу хостаи **бисъёр** ва лашқари **бешумор** ва ҳам **Хуросон** дар зери **фармони** ӯ буд...»²

Қалимаҳои «қомқор», «бисъёр» ва «бешумор», «Хуросон» ва «фармон», ки сачъи мутаррафанд, ба порчаи боло як мураттабӣ ва хушоҳангӣ бахшида, онро дилчаспу марғуб намудаанд.

Унсурҳои сачъро дар асарҳои илмӣ ситорашиносӣ низ дучор менамоем. Шаҳмардон бинии Абилхайр, Айнузмамони Марвазӣ ва дигарон дар асарҳои худ дар қатори дигар санъатҳои бадеӣ сачъро ҳам қор фармудаанд.

Намунае аз «Равзат-ул-мунаҷҷимин»-и **Шаҳмардон бинии Абилхайри Розӣ** (асри XI):

«Ба чашми хирад **бубинанд** ва **бидонанд**, ки ниҳоди **ҷаҳон** ва гардиши **осмон...** чигуна аст... Аз ҳама турфатар он аст, ки чун китобе ба порсӣ кунанд, гӯянд: аз баҳри он бадин иборат ниҳодем, то он қас, ки тозӣ **надонад**, бебаҳра **намонад**.»³

Аз «Қайҳоншинохт» (санаи таълиф 1105) ном асари **Айнузмамон Имом Абӯалӣ Ҳасан бинии Қаттони Марвазӣ** (1073—1154):

«Чун гароиши мардум ба ситорашиносӣ, ки ӯро «илми нуҷум» гӯянд, **пайваста дидам** ва дилҳо дар вай **баста дидам...** Сухани устодону донооне буд, ки дар сухани (онон — Р. М.) газоф нест ва ҳеҷ бадғумонӣ ба китобҳои эшон роҳ **наёбад**, то ин суханҳо дурусту покӣза **ояд** ва хирадмандонро **бишояд**.»⁴

¹ Ҳамон ҷо, сах. 9.

² *Умари Хайём*, *Наврӯзнама*, нашри номбаршуда, сах. 165.

³ Намунаи сухани форсӣ, сах. 170—171.

⁴ Аз китоби *Ҳусайнқулиш Қотибӣ*, Таърихи мухтасари насри форсӣ, ҷопи аввал, Табриз, 1327, сах. 33.

Сачъҳои «чаҳон» ва «осмон», «бубинанд» ва «бидонанд», «надонад» ва «намонад» — дар мисоли аввал; «пайваста дидам» ва «баста дидам», «наёбад», «ояд» ва «бишояд» — дар порчаи дуйӯм барои ягонагии шаклу мундариҷа роли калоне бозидаанд.

Аз мисолҳои зикршудаи «Равзат-ул-мунаҷҷимин» ва «Қайҳоншинохт», инчунин аз порчаҳои сачъноки «Қоинотҷӯ»-и Абӯҳотами Исфазорӣ (вафоташ пеш аз соли 1122), «Форснома»-и Ибн ал-Балхӣ (ибтидои асри XII) ва ғайра маълум мегардад, ки бештарини олимони асрҳои XI—XII барои бехтару амиқтар ифода намудани фикр аз санъатҳои гуногуни бадеӣ ва аз он ҷумла аз санъати бадии сачъ каму беш истифода намудаанд. Сачъҳои ин қабил асарҳо аз осори илмӣ даврахон минбаъда ва асарҳои илмӣ ва таърихшиносӣ бо чандин хусусиятҳои худ, ҷунончи бо табиӣ, бетакаллуфӣ, содагӣ ва осонфаҳмиашон, инчунин миқдоран кам буданишон фарқ мекунанд. Чунин хусусиятро низ қайд кардан даркор аст, ки дар осори илмӣ ин давра ба мисли асри X сачъҳо асосан аз калимаҳои тоҷикӣ ва қисман калимаҳои оммафаҳми арабӣ ба мисли «омезад», «хезад», «биёмезад», «осмон», «чаҳон», «касиф», «латиф» ва ғайра таркиб ёфтаанд. Инро ҳам бояд гуфт, ки дар чунин асарҳо унсурҳои сачъро бештар феълҳо ташкил додаанд, ки онҳо аз калимаҳои тоҷикӣ таркиб ёфта, аз хусусиятҳои барҷастатарини насри мусаччаи асри X ва нимаи аввали асри XI ба ҳисоб мерафт. Калимаҳои сачъшудаи арабӣ бошанд, бештар ба ҳиссаҳои исм ва сифат мансубанд.

Сачъро дар асарҳои илмӣ адабиётшиносӣ ва таърихӣ ҳам кор фармудаанд, ки он хусусиятҳои хоси худро дорост. Аз порчаи зерини «Тарҷумон-ул-балоғат»-и **Умари Родуёӣ** дида мешавад, ки дар он сачъ мавҷуд аст ва кӯшиши муаллиф дар истифодаи ин санъати бадеӣ равшан ба назар мерасад:

«Чунин гӯяд Мухаммад бини Умар ар-Родуёӣ, ки таснифҳо бисёр дидам мар донишиниёни ҳар рӯзгореро андар шарҳи **балоғат** ва баёни холи **саноат** ва он чи аз вай **хезад** ва бо вай **омезад**, чун арӯз... Ва аммо андар ин донишони **ачноси балоғат** ва **аксоми саноат** ва шинохтани суханони **бопироя** ва маонии **баландмоя** китобе надидам ба порсӣ... Бештар андар даъвӣ **ғолӣ** дидам ва аз маънӣ холи; маҷозашон аз ҳақиқат **афзун**

ва пой аз доираи савоб берун... Ва мисоли ҳар фасле алохида аз гуфтори устодон боз намоям, то раҳнамой бошад хунарозмойро ва суханпаймойро... Ҳамчунон ки дилро андар вай баҳрае дониш бувад, танро ромиш бувад...»¹

Дар порчаи зикршуда, ки он на он қадар калон мебошад, ҳафтдаҳ калимаю ибора дар таркиби сачъ омадааст, ки як қисми онҳоро, ки ҳамагӣ ба исм тааллуқ доранд, калимаҳои арабӣ («балоғат», «саноат», «ачнос», «аксом», «ғолӣ») ташкил додаанд. Аммо ҷузъе аз чунин калима-исмҳои арабӣ истилоҳҳои адабиётшиносии он давраро ифода менамоянд.

Айнан чунин ҳолатро дар «Ҳадоик-ус-сехр фӣ дақоик-уш-шеър»-и Рашиди Ватвот (вафоташ байни солҳои 1178—1183) низ мушоҳида кардан мумкин аст. Дар ин асар ҳам назар ба осори илмӣ табиатшиносӣ, ки зикрашон дар боло гузашт, сачъ зиёдтар дида мешавад. Барои мисол дар поён аз асари мазкури Рашиди Ватвот як порчаро аз назар мегузаронем:

«...Дар айёми давлати ӯ (Хоразмшоҳи Отсиз — Р. М.) укуди **фазл мунтазам буд** ва бинои **чаҳл-мунҳидам**. Таалаб фармуд — бар мӯчиби фармон **шитофтам** ва саодати хидмати ӯ **даръёфтам**. Китобе дар маърифати бадоеи шеърӣ порсӣ, ки онро «Тарҷумон-ул-балоғат» хонанд, ба ман намуд. Нигоҳ кардам: абъёт ва шавоҳиди он китобро бас нохуш дидам; ҳама аз роҳи **такаллуф** назм карда ва ба тариқи **таассуф** фароҳам оварда. Ва бо ин ҳама аз **анвои зулал** ва аснофи халал ҳолӣ набуд. Воҷиб шуд бар мани банда... ин китоб сохтан ва ин маҷмӯъ **пардохтан...**»²

Дар намунаи зикршуда ҳарчанд сачъ микдоран зиёд аст, аммо он ба ифодаи фикр халале нарасонида, ягонагии шакли мундариҷаро вайрон накардааст.

Дар ин давра олимони таърихнавис низ дар мавқеҳои даркорӣ воситаҳои гуногуни тасвири бадеӣ, аз ҷумла сачъро ба кор бурдаанд. Гуфтан аз аҳамият ҳолӣ нест, ки ин анъана — яъне истеъмоли сачъ дар асарҳои таърихшиносӣ дар даврҳои минбаъда хеле ривоч мегирад ва ҳатто аз ҳадди эътидол мегузарад. Аммо

¹ Муҳаммад б. Умари Родуёнӣ, Тарҷумон-ул-балоғат, нашри номбаршуда, сах. 2.

² Рашиди Ватвот, Девон ва «Ҳадоик-ус-сехр фӣ дақоик-уш-шеър», Техрон, 1339, сах. 620.

дар ин давра, дар асарҳои таърихшиносии, ки аксаран содда, бетакаллуф, камигрок навишта мешуданд, сачъ нисбатан камтар истеъмоли меёфт.

Умуман асарҳои таърихӣ давраҳои гузашта ва маҳсусан асрҳои X—XV-ро асарҳои соф илмӣ таърихшиносӣ шумурдан мушкӣ аст, зеро дар онҳо бисёр қиссаю ривоятҳои ҳаяҷонбахши бадеӣ ва ҳатто лаҳзаҳои лирикӣ мавҷуданд. Ин фикрро Абдуқодир Маниёзов дуруст қайд карда, менависад, ки «таълифоти муаррихони гузаштаи Шарқ, аз ҷумла таърихнависони тоҷик бештар бо порчаҳои манзум ва санъати сачъ нигориш ёфта, услубан ба асари бадеӣ хеле наздик буданд».¹ «Бинобар он,— менависад ӯ сухани худро давом дода,— ин қабил асарҳои таърихиро низ як наъвъ намунаи насри адабиёти классикӣ доништан мумкин аст».²

Нихоят, бояд қайд кард, ки дар асрҳои XI—XII баъзе қиссаю ривоятҳои халқӣ ҳам карда ба тартиб дароварда шуданд, ки муҳимтарини онҳо «Самаки Айёр» мебошад. Ин қиссаро дар асри XII Фаромурзи Худодод бини Абдулло ҳам ва таҳрир намудааст.

«Самаки Айёр» аз асарҳои маснӯи он замона — ба мисли «Синдбоднома»-и Заҳирӣ, «Мақомот»-и Ҳамидӣ ва ғайра тафовутӣ ҷиддӣ дорад, чунки асари аввала соддаю фаҳмо буда, на танҳо ба завқу фаҳмиши хонандагонӣ оддӣ наздик аст, балки ба онҳо дастрас ҳам мебошад. Чунон ки аз порчаи зерин дида мешавад, дар ин асар калимаю ибораҳои соддаи оммавӣ — аз қабил «нозу ниёз», «анҷому оғоз», «бахте ҷавон», «раияте фаровон», «лашқари меҳрубон», «ғанче ободон» ва ғайра дар таркиби сачъ бомавқеъ истифода шудаанд:

«...Дар шаҳри Халаб подшоҳе буд ба қамол ва бо бахте ҷавону раияте фаровон ва лашқаре меҳрубону ғанче ободон ва ба толеъ қавиву бахти фаррух»³.

Тақрибан ҳамаи сачъҳои порчаи боло аз калимаҳои соддаи тоҷикӣ таркиб ёфтаанд, ки ин ҳолатро дар сар то поёни «Самаки Айёр» мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан:

¹ А. Маниёзов. Мулоҳизаҳо доир ба ташаккули насри С. Айни, Чашинномаи Айни, ҷузъи II, нашриёти АФ РСС Тоҷикистон, Душанбе, 1963, сах. 27.

² Ҳамон ҷо, сах. 27.

³ Самаки Айёр, ҷилди якум, тайёркуандагонӣ мати Ю. Салимов, Х. Ҳакимова. Душанбе, «Ирфон», 1967, сах. 17.

«Рӯҳафзо онро бар канор **ниҳод** ва гӯшҳои онро мо-
лидан гирифт ва соз **дод**. Барбат ба нола **даромад** ва
хуруш аз ҳозирон **баромад**. Чун аз он бипардохт, пиёла
бихӯрд. Ишорат кард, ки «эй канизак, **мачлисафрӯзро**
биёвар ва он фартути **мардумнавозро** **биёвар** ва солхӯр-
даи **хушовозро** **биёвар!**»¹

Дар ин порча ва бобҳои дигари ин асар сачъ беш-
тар бо феъл омадаанд ва аксари онҳо калимаю таъбир-
ҳои фаҳмон халқӣ буда, бештар амалиёту ҳаракат ва ё
интиҳои воқеаро таъкид менамоянд, яъне мақоми феъл
дар инкишофу амалиёти воқеаҳо хеле калон аст.

Дар қиссаи «Самаки Айёр» муколама, гуфтугӯҳои
персонажҳо мақоми махсусро ишғол менамоянд ва
бинобар ин, дар ҷин асар сачъро аз забони персонажҳо
низ дарёфт кардан мумкин аст. Чунинчи: «Рӯҳафзо
гуфт: «Ба яздони **додор**, парвардигори **омурзгор** ва ба
ҷони покони **ростон**, ки дил бо шумо яке дорам ва бо
дӯстони шумо дӯст бошам...»² «Рӯҳафзо мачоли сухан
ёфтӣ гуфт: «Эй шоҳи хубон, ба наврӯзи аз барои ту
канизак **харидаам** ва **парвардаам**, ки **нодираи замон**
ва **соҳираи ҷаҳон** аст».³

Дар ин асар сачъ нисбатан кам қор фармуда шуда-
аст. Тарзу услуби қиссаи «Самаки Айёр», аз ҷумла
қор фармудани сачъ дар қиссаҳои халқии даврони
минбаъда ривочу инкишоф ёфт, ки ҳамчун намуна қис-
саҳои «Ҳазору як шаб», «Ҷаҳор дарвеш» ва ғайраро
нишон додан мумкин аст.

Ба ҳамин тариқ, як гурӯҳи нависандагон, олимон,
муаррихон дар нимаи охири асри XI ва асри XII анъа-
наҳои бехтарини насрнависии асри гузаштаро давом
додаанд. Ин адибону олимони дар асарҳои худ дар мав-
қеҳои дарқорӣ мувофиқи қадри ҳол сачъро ба қор
бурдаанд. Порчаҳои мусачҷаи ин қабил муаллифони
чанд хусусияти хос дорад, ки муҳимтаринашон аз инҳо
иборатанд:

а) Дар қор фармудани санъати сачъ хусусиятҳои
услубии насри давраи гузашта давом мекунад, ки ин
ҳолатро асосан аз калимаҳои содда, раван ва омма-
фаҳми халқии тоҷикӣ таркиб ёфтани сачъҳо мушоҳида
кардан мумкин аст.

¹ Ҳамон ҷо, сах. 56.

² Ҳамон ҷо, сах. 58.

³ Ҳамон ҷо, сах. 59.

б) Баъзан сачъҳо бо такрор меоянд, яъне калимае айнан ду-се бор такроран бо сачъ истифода мешавад — ба мисли «хабар аст», «мухтасар аст» ва «додгар аст», «мардумнавозро биёвар» ва «хушовозро биёвар», «пай-васта дидам» ва «баста дидам» ва ҳоказо. Ҳатто баъзан тамоми ибора ва ё чанд калима такроран истифода мешаванд, чунончи «бодбон **сиёҳ кунему рӯи киштӣ сиёҳ кунем**» ва ё: «**Хуросон расида буд**» ва «**Хуросон бишӯрида буд**». Такрор, одатан, дар феълҳо ва ё хабари ҷумлаҳо воқеъ шудаанд ва тақрибан ҳамаи унсурҳои сачъи ҷунин ҷумлаҳо калимаҳои хос тоҷикӣ мебошанд.

Ҳамин хусусиятҳои зикршудаи насри соддаи мусаччаи асрҳои XI—XII ба насри сачъноки асри X хеле монанданд.

в) Дар айни замон дар ин давра ба таркиби сачъ калимаҳои арабӣ назар ба давраи пеш бештар дохил мешаванд, ки ин калимаҳо асосан аз исму сифат иборат буда, барои ифодаи унвон ва мадҳу авсофи ашхоси алоҳида ба кор бурда шудаанд.

г) Такрор — феъли ёридиханда аксаран дар ҷузъе аз сачъҳо кор фармуда шуда, дар ҷузъҳои боқимонда мазмунан пиндошта мешавад, ба мисли «фармон бувад ва ҳам тавон», «тавон аст ва ҳам фармон», «касиф аст» ва «латиф», «ғолӣ дидам» ва «холоӣ» ва ғайра. Ин ҳодиса дар насри мусаччаи асри X ва нимаи аввали асри XI низ дида мешавад, вале он дар асрҳои XI—XII ба андозае пуркуvvат мегардад.

Б. Сачъ дар насри мутакаллуфона

Ҳамон навъе ки гуфта шуда буд, дар нимаи дуйӯми асри XI ва асри XII дар насри тоҷику форс сабки дуйӯм — маснӯи мутакаллуфона ба вуҷуд меояд.

Олимони адабиётшинос дар тахти истилоҳи «сабки маснӯи мутакаллуфона» асарҳои насриеро мефаҳманд, ки онҳо бо санъатҳои мураккабкунандаи бадеӣ — муболиға, игрок, истиора, киноя, сачъ ва ғайра эҷод шуда, бо ояву сураҳои динӣ ва порчаҳои шеърӣ оро ёфтаанд. Офарандагони насри маснӯи мутакаллуфона ба суханпардозӣ, ибораорӣ бештар диққат дода, ба мазмуну мақсади ифодашаванда чандон аҳамият намени-

ханд, ки дар натиҷа, хонандаи оддӣ мазмуни асарро ба осонӣ сарфаҳм рафта наметавонад. Гурӯҳи калони нависандагону одимони ин давра Абдулло Ансорӣ, Абулмаолӣ Насрулло, Низомии Арӯзӣ, Ҳамиддадини Балхӣ, Абӯҳотами Исфизорӣ, Абулҳасани Байҳақӣ, Фаҳриддини Розӣ, Заҳирии Самаркандӣ ва дигарон аз насри маснӯи мутакаллуфонаи араб илҳом гирифта, намунаҳои насри мураккабу санъатноки тоҷику форсро офариданд.

Дар осори ин гуна адибон порчаҳои мусаччаъ ва баъзан асарҳои саросар бо сачъ навишташуда дида мешаванд, ки баъзеи онҳоро аз назар гузаронидан аз аҳамият ҳолӣ нест.

«**Қалила ва Димна**»-и **Абулмаолӣ**. Ин асар, ки он аслан қиссаи халқии ҳиндӣ буд, аз тарафи Абулмаолӣ Ҳамиддадини Насрулло (қатлаш байни солҳои 1160—1188) дар солҳои 1122—1153¹ ва ё 1144—1145² дар замони Баҳромшоҳи Ғазнавӣ (1118—1159) бори дигар аз тарҷимаи арабии Ибни Муқаффаъ ба забони тоҷикӣ тарҷима мешавад.³

Дар «Қалила ва Димна»-и Абулмаолӣ воситаҳои гуногуни тасвири бадеӣ, махсусан сачъ, истиора, ташҳис, бисёӣ кор фармуда шудаанд, масалан:

«Чун табъи аҷалро сафро тез **гардад** ва девонавор рӯй ба касе **орад**, аз занҷир густаи фоида ҳосил **наёяд** ва макру ҳилат суд **надорад** ва ҳеҷ **оқил дил** дар дафъи он **набандад**».⁴

Дар мисоли зикршуда калимаҳои «гардад», «орад», «наёяд», «надорад», «набандад», ки ҳамагӣ дар охири ибораҳо омадаанд, сачъ буда, барои хушоҳангии порча ва мунтазам ифода ёфтани мазмун роли калоне бо-зидаанд.

Дар «Қалила ва Димна» сачъ ва амсоли санъатҳои бадеӣ бештар дар тасвири манзара, лавҳаҳои табиат ва монанди инҳо истифода шудаанд. Чунончи: «Марғ-

¹ Сафо, Таърихи адабиёт дар Эрон, ҷ. II, сах. 950.

² Баҳор, Сабқиноси, ҷ. II, сах. 270.

³ Дар ин бора муфассалтар нигаред: А. Мирзоев, Сайри таърихӣ «Қалила ва Димна», жур. «Шарқи Сурх», 1949, № 1, сах. 41; Қалила ва Димна, бо (сарсухан), танзим ва таҳрири нави Р. Ҳодизода, «Ирфон», Душанбе, 1966, сах. 6—7.

⁴ Абулмаолӣ Насрулло, Қалила ва Димна, Табриз, 1900, сах. 96.

зоре, ки насими он бӯи биҳиштро муаттар карда буд* ва акси он рӯи фалакро мунаввар гардонида; аз ҳар шохе ситорае тобон ва аз ҳар ситора ҳазорон сипехр хайрон».¹

Абулмаолӣ Насрулло воситаҳои гуногуни тасвири бадеиро дар аснои инъикоси симои ботинӣ ва зоҳирии персонажҳо низ ба қор бурдааст. Масалан, порчаи зерини «Калила ва Димна» ҳамчун намунаи барҷастаи портрет дар адабиёти тоҷик хеле машҳур аст:

«Хосса фарзанде, ки далоили рушду начобати вай лоеҳ аст ва маҳиали иқболу саодати вай возеҳ... Зух-ҳоби чашмаи хуршеди тобон аз чоҳи занаҳдони ўст ва манбаи нури моҳ аз акси баногӯши ўст; рухсоре чун айёми давлат — хуррам ва зулфе чун шабҳои нақбат — дарҳам; дар мулотифат — бетааззур ва дар муошират — бетаҳаззур; силоҳе — шомил ва иффе — комил; маҷолисате — дилрабоӣ ва муҳовирате — меҳророй; ҳаракате — мутаносиб ва ахлоқе — муҳаззиб; атрофе — покиза ва андومه — ноим»².

Умуман, диққат додан ба тавсиф, акс кардани хусну ҷамоли соҳибҷамолон, баёни ахлоқ, далерӣ, мардонагӣ, покқивдонӣ, неққирдорӣ қаҳрамонон — аз хусусиятҳои муҳимтарини қиссаву ривоятҳои халқӣ ҳисоб меёбанд. Ин ҳолатро дар «Калилаю Димна» низ мушоҳида кардан мумкин аст, зеро асоси он ҳам аз эҷодиёти халқ аст. Ба зами намунаи боло, доир ба тасвири сураат дар поён бошад як мисол оварда мешавад:

«Бозургоне... зане дошт — моҳпайкар, ки на чашми чарх чунон рӯе дида буд, на фикрат чунон нигоре гузида; рухсоре чун рӯзи зафар тобон ва зулфе чун шаби фирок дарҳаму бепоён...»³

Дар «Калила ва Димна» санъати сачъ бо бисёр санъатҳои дигари бадеӣ омехта қор фармуда шудааст, ки ин яке аз хусусиятҳои ба назар намоёни насри маснӯӣ мутақаллуфона ҳисоб меёбад. Дар мисоли поён сачъ бо ҷамъу тафрик, ки яке аз санъатҳои машҳурта-

* Якӯмин ҷумлаи соддаи порчаи боло — «Марғзоре, ки насими он бӯи биҳиштро муаттар карда буд» дар назар нақис менамояд, зеро насими марғзор бӯи биҳиштро чӣ гуна муаттар мекунад? Эҳтимол, муаллиф барои сачъ кардан бо «мунаввар» калимаи «муаттар»-ро, қатъи назар аз нозукии мазмун, оварда бошад.

¹ Калила ва Димна, нашри зикршуда, сах. 96.

² Ҳамон ҷо, сах. 322.

³ Ҳамон ҷо, сах. 146.

рини адабиёти наҳлавӣ буда, он ба адабиёти араб низ таъсири босамар расондааст¹, якчоя кор фармуда шу-дааст:

«Аҳли дунё чӯён се **рутбатанд** ва бадон **нарасанд** магар ба чаҳор **хислат**. Аммо он се, ки толибанд: фаро-ҳини **маишат** ва рафъи **манзалат** ва расидан ба савоби **охират**. Ва он чаҳор ки матлуб аст...»²

Дар асари Абулмаоли инчунин ибора ва ҷумлаҳои ҳамвазн — мураҷҷаз ва баъзан ибораю ҷумлаҳои ҳамвазну ҳамқофия (ба мисли «оқибат макр — номаҳмуд ва хотимати гадр — номаҳбуб аст») дучор меоянд.

Баҳор дар бораи сабки «Калила ва Димна»-и Абулмаоли таваккуф карда, ба хулосае меояд, ки муаллиф «аз бисёри тақаллуфот ва санъатҳои лафзӣ худдорӣ кардааст»³. Дар ҳақиқат насри Абулмаоли назар ба асарҳои санъатпоку пуртақаллуфи Ҷувайнӣ, Ҳасани Низоми, Абдуллои Вассоф, Саъдаддини Варовинӣ ва дигарон соддатару фаҳмотар мебошад.

Аммо агар ҳуди «Калилаю Димна» алоҳида таҳлил карда шавад, дар он баъзан суханони пуртақаллуф, иборатпардозҳои хушк, сачъҳои бемавқеъ истифодашуда низ воমেҳуранд. Чунинчи «имрӯз ҳеҷ подшоҳро дар ҳифзи **мамолик** ва **масолик** он асар нест, ки...», «**Аз аҳо-диси фуқаҳои ҳазрат** ва **афроди уламои давлат** ба **кас-рати ҳунар** ва **мазияти хирад** мустасно аст...» ва ҳоказо.

Ин хусусият, яъне пуртақаллуф ва маснӯъ будани «Калилаю Димна»-ро ханӯз Муҳаммад Авфии Бухорӣ пай бурда буд. «То даври охирзамон ва инкирози олам, — навиштааст ӯ дар «Лубоб-ул-албоб» — ҳар кас рисолате нависад, ё дар китобат танаввуқи кунад, муктабиси фавоиди ӯ тавонад буд, чи тарҷиман «Калила ва Димна», ки сохта аст, дастмояи ҷумлаи куттоб ва асҳоби санъат аст ва ҳеҷ кас ангушт бар он наниҳодааст».⁴

«Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқандӣ. Ин асар, ки дар асри X бо қалами Абулфавориси Фанорӯзӣ аз паҳлавӣ ба дарии тоҷикӣ гардонда шуда буд, дар асри XII ба назари адибон бисёр содаву бебез намуд ва бино-

¹ Нигаред: Баҳор, Сабкшиносӣ, ҷ. II, сах. 279.

² Калила ва Димна, сах. 280.

³ Баҳор, Сабкшиносӣ, сах. 283.

⁴ Муҳаммад Авфии Бухорӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷилди аввал, сах. 92.

бар ин, онро дар як аср ду муаллиф — Шамсиддин Мухаммади Дақоиқӣ ва Заҳирии Самарқандӣ таҳрир карданд. Чунончи, Заҳирий содлагин тарҷимаи Фанорӯзиро маломат карда, дар ҳаққи он чунин навиштааст: «Фанорӯзӣ... ин китобро ба иборати дарӣ пардохт, лекин иборати азим нозил буд ва аз тазаййину таҳуллӣ орию отил».¹

Дар ҳақиқат, насри Заҳирий маснӯъву пуртакаллуф ва мураккабу душворфаҳм аст, ин аз муқаддимаи ӯ ҳам ба ҳубӣ маълум мегардад:

«...Ва дар тарҷияи ин умният ва тааллул ба идроки ин мунъят рӯзгор мегузоштам ва мутараққиби саодате ва мутарассиди фурсате мебудам, ки магар рӯзгор дар хусули ин саодат мусоидате намояд ва авқот ба исёфи ин хочат мусолиҳате кунад. Худ замона саркашӣ мекард ва ҷамоли арӯси ин муродро дар ҳиҷоби таазур медошт ва сувару оёти ин каромот ба хомаи ғафлат бар вараки эҳмол ва утлат менигошт... То охир рӯзе дар миёни ин гуфтугӯй ва вақте дар аснои ин ҷустуҷӯй саодат бар ман истиқбол кард ва ба забони таъзиму иҷлол гуфт: таҳарри ризои туро камар бастам ва ба толеи фарҳунда бо ту пайвастам...»²

Аз суҳанони аввалини «Синдбоднома» сар карда, ба такаллуфу суҳанбозӣ, ибораоронию овардани сачъҳои пай дар пайи пурдабада майлу ҳавас доштани муаллифи он аён мегардад. Нависанда маҳз барои сачъ шуда, як фикрро бо ду ибора дубора баён мекунад (ба мисли «мутараққиби саодате ва мутарассиди фурсате», «рӯзе дар миёни ин гуфтугӯй ва вақте дар аснои ин ҷустуҷӯй»), ки ин ҳодиса агар бисёр ва баҳудаю беҳуда такрор ёбад, на хусни сачъ, балки боиси қубҳи он мегардад.

Мутаассифона, сарфи назар кардани нависанда аз дақиқ баён намудани мазмун ва ба шакл пардохтани ӯ дар бисёр ҷойҳои «Синдбоднома» мушоҳида мешавад. Масалан, дар порчаи зерин нависанда дар пан ибораорой ва сачъпардозӣ афтода, бисёр ибораҳои нокисро ба кор бурдааст:

«Гуфт: он ароиси нафосро хуллае пӯш, ки тақодими аъвом ва тавотири айём онро халақ нагардонад ва

¹ Мухаммадалӣ Заҳирии Самарқандӣ, Синдбоднома, Истанбул, 1948, сах. 25.

² Синдбоднома, нашри зикршуда, сах. 20–22.

ин абкори афкорро хуљые соз, ки таокиби адвор ва тародифи лайлу наҳор аз интизоми ҳол онро мунташир ва мутафаррик натавонад кард; дебочаи ўро ба тарсеъву таҷнис ва ташокилу тавозин ва издоду андод мутаарриз ва мувашшах кун...»¹

Баъзе ҳикоятҳои «Синдбоднома» саросар бо сачъ мураттаб гардидаанд, яъне он ҳикояҳо аз ибора ва ҷумлаҳои соддае мураккабанд, ки он фикраҳо тақрибан баробари ҳамдигар буда, ҳамаашон бо сачъ интиҳо меёбанд. Зиёда аз ин, дар ҷунин порчаҳо ҳар як сачъ аксаран аз се калимаи сачъшуда таркиб ёфтааст, яъне се ибора дар зерӣ як сачъ муттаҳид шудаанд. Масалан:

«Дастури робеъ, ки ғазли роеъ ва сияти шоеъ дошт, пешӣ шоҳ рафт. Ва баъд аз таъкиди сано ва тамҳиди дуо забон бикушоду гуфт: ҳақ субҳонаю таолӣ кисвати подшоҳӣ ва усуби шаҳаншоҳӣ ҳулияти аҳвол ва зина-ти аъмол ва афъоли подшоҳ гардонидаст...»²

«Мақомот»-и Ҳамидӣ. Яке аз хусусиятҳои ба назар намоёни насри давран мазкур — дар адабиёти тоҷику форс пайдо шудани мақоманависӣ мебошад, ки он аввал дар адабиёти араб дар охириҳои асри X ва ибтидои асри XI ба тавассути нависандаи арабизабони ҳамадонӣ — Бадеуззамон (969—1008) ба вуҷуд омад ва онро дар асри XII Абулқосими Ҳарирӣ (1072—1122) давом дод. Дар адабиёти тоҷику форс бошад, мувофиқи маълумоти олимони таърихи адабиёт мақоманависиро Қозӣ Ҳамидаддини Балхӣ (ваф. 1164) чорӣ намунадааст.³

«Мақомот»-и Ҳамидӣ назар ба ахбороти бештарини муҳаққиқон (М. Баҳор, И. С. Брагинский, З. Сафо ва дигарон) аз 24 мақом иборат буда⁴, дар соли 1156 мураттаб гардидааст.

Ин асар ки «аз ҷумлаи кутуби маснӯи қарни шашӯм аст»⁵, намунаи баландтарини ҳунарнамоии лафзӣ мебошад. Дар «Мақомот» ба ғайр аз сачъҳои охири ибор-

¹ Ҳамон, ҷо, сах. 23.

² Ҳамон ҷо, сах. 171.

³ Аз ҷумлаи нигаред: И. С. Брагинский, Очерки из истории таджикской литературы, сах. 296.

⁴ Аммо миқдори мақомахоро Салими Найсорӣ (Таърихи адабиёти Эрон, ҷ. 1, сах. 125)—23; ва муаллифони «Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ» (сах. 51)—25 донистаанд.

⁵ Сафо, Таърихи адабиёт дар Эрон, ҷ. II, сах. 957.

ра — чумлаҳои содда, боз ба ҳамоҳангӣ ва мутаносибии тамоми калимаю ибораҳо ва порчаҳо диққат дода шудааст, ки ин аз нишонаҳои муҳимтарини мақоманависӣ ҳисоб меёбад. Масалан:

«Дар оғози муқаддимот чун таркиби ин усулро иллате зоҳир буд ва тартиби ин фусулро бурҳоне боҳир; ва чилваи ин арӯсро шўҳрате бепоён ва таҷарруи ин кўсро нўҳмате дар миён; хандаи ин барқ бе тарабеvu фараҳе набувад ва хурўши ин раъд бе таабеvu тараҳе... Таҳеччу тамуччи ин баҳр зоҳир дар авоҳири ҷумодиюлоҳир.., ба вақте ки ҷирми Офтоби рўзафзун аз ҷарми Бузғолаи гардун метофт ва сурати Моҳи тобон бар ҷархи гардон аз гўшаи қабзаи қамон наззора мекард ва Саҳоби санҷобгун акди марворид бар бисоти Замин меборид ва коми ҷаман дар ишқи висоли суман сари хеш меҳорид...»¹

Дар порчаи зикршуда, ки он тақрибан аз 80 калима иборат аст, нисфи он ҳамчун унсурҳои санъати сачъ истифода шудаанд, ки ин, бешубҳа, дар жанри мақоманависӣ роли ниҳоят калон бозидани сачъро нишон медиҳад. Ин аломати мақома, яъне дар он калон будани мавқеи сачъро Саъдаддини Варовинӣ—муаллифи «Марзбоннома» низ қайд кардааст. У дар бораи «Мақомот»-и Ҳамидӣ чунин навиштааст: «Ба «Мақома»-и Ҳамидӣ, ки ҳамомаи таъби ӯ ҳама сачъсарой будааст ва қадаҳҳои мамзуч аз қадаҳу мадҳи он асмой хонандагонро бар навои асҳои ӯ аз якдигар фаро гирифта...»²

Ҳамаи мақомаҳои Ҳамидӣ суфтаю равон ва фаҳмо нестанд. Масалан, мақомаҳои ба гулу табиат бахшидашуда нисбатан содда, нафис ва дилкашу фаҳмо мебошанд, чунончи, як порча аз мақомаи «Бунафша»:

«Бунафшаи мутарро бо лолаи раъно роз меғўяд, ки: «ту дили ин кор надорӣ ва тани ин бор наёрӣ; ба бӯде аз пой дар-ой обе дорӣ, валекин тобе надорӣ; ранге дорӣ, валекин санге надорӣ. Ошиқ тобдор бояд, на обдор; муштоқ сангин бояд, на рангин; ҳам дар ошиқӣ ҳомӣ ва ҳам дар маъшуқӣ нотамом...»³

¹ Ҳамиддадини Балхӣ, Мақомоти Ҳамидӣ, Исфаҳон, 1339, сах. 2—3.

² Мақомоти Ҳамидӣ, нашри зикршуда, аз муқаддима, сах. «сенздаҳ».

³ Ҳамон ҷо, сах. 30.

Як сабаби соддагӣ, равонӣ ва умуман, нағзии макомаҳои гулу табиат аз он иборат аст, ки муаллиф ба ҳар чи соддатару табиитар тасвир кардани зебоии табиӣ чидду ҷаҳд намудааст ва тақрибан тамоми сачҳои худро аз калимаю ифодаҳои халқии тоҷикӣ мураккаб сохтааст.

Ҳамон навъе ки маълум аст, аксари нависандагон калимаҳои сачъшавандаро, одатан, дар охири ибораю ҷумлаҳо меоваранд, ки ин услуб аз тарзҳои бехтарини анъанавӣ сачқорфармой ҳисоб меёбад. Аммо Ҳамидӣ дар баъзе лаҳзаҳо калимаи сачъшударо дар аввал ё миёнаи ҷумла гузошта, калимаҳои боқимондаро озода меорад. Чунончи: «**Хостам**, ки бар уммаҳоти билод **гузаре** кунам ва иҷтиёзро ихтиёри **сафаре** пеш гирам». Ин тарзи истеъмоли сачъ аз хусусиятҳои нодири ин санъат буда, он аз нависандаи диққати чиддӣ, меҳнати зиёд ва табиӣ баланд талаб мекунад, ки ин услуб каму беш дар осори дигар нависандагони забардаст, ба мисли Саъдӣ, Восифӣ, Аҳмади Дониш ва ғайраҳо низ дучор меояд.

Дар бисёр мавридҳо ҷумлаҳои соддаи сачънокро бо ҳамдигар баробар ва ё ҷумлаи аввалиро кӯтоҳтару ҷумлаи сониро нисбатан дарозтар месозанд, аммо баъзан иборави якӯм назар ба иборави дуюм дарозтар меояд, ки ин ҳолат дар «Мақомот»-и Ҳамидӣ низ воқеъ мегардад. Масалан: «На сурати оламори оғӯб **махҷуб аст**, аммо дидан мардумон **маъҷуб аст**».

Мақоманависӣ — кори хеле душвор ва бисёр нозук мебошад, зеро он аз нависанда талаб мекунад, ки ба санъати сухан, яъне ба шакл диққати асосӣ диҳад. Шаклпардозӣ бошад, аз ҳад зиёд нозук ва хавфнок аст, чунки дар ин сурат аксаран мазмун хира монда, ягонагии шаклу мундариҷа вайрон мегардад. Ана ҳамин номутобиқати шаклу мундариҷа дар бисёр ҷойҳои «Мақомот»-и Ҳамидӣ низ мушоҳида карда мешавад. Ин фикр аз мисолҳои боло равшан аст ва ин ҷо танҳо як ҷумларо аз назар мегузаронем: «Савсани **озод** бо булбули **устод** мегӯяд, ки: «Эй **муддаи каззоб**, в-эй **сайрафии қаллоб!**»¹.

Фарз кардем, ки сифати «озод» ба «савсан» мувофиқат мекунад, зеро савсан рост месабзад, аммо сифати «устод» ба «булбул», ба фикри мо, чандон мувофи-

¹ Ҳамон ҷо, сах. 30.

кат намекунад, зеро ин сифат хоси инсон аст ва булбулро «хушхон», «нағмасаро» ва ғайра меғуянд, на «устод». Инчунин, як фикрро, ки он асосӣ набошад, ба мақсади сачъпардозӣ ду бор такрор кардан — ба мисли «Эй муддаин қаззоб, в-эй сайрафии қаллоб» аз ҳосиятҳои мусбати сачъ ҳисоб намеебад.

Ин ҷиҳатҳои манфӣ — шаклпарастии мақоманависӣ имконият надоданд, ки он дар адабиёти тоҷику форс аҳамияте пайдо кунад равнаке ёбад.

* * *

Мо дар боло бо баъзе намунаҳои насри маснӯи мутақаллуфонаи бадеӣ — «Қалилаю Димна», «Синдбоднома», «Мақомот» ба андозае шинос шудем. Аз асри XII сар карда, насри маснӯи мутақаллуфоноро олимону муаррихон низ ба қор мебаранд, бинобар ин, ба баъзе асарҳои маснӯи илмӣ ва таърихӣ замон назаре андохтан аз ғоида ҳолӣ нахоҳад буд.

«Мачмаъ-ун-наводир» ё «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ (санаи таълиф 1156—1161). Баъзе адабиётшиносон, аз ҷумла Забехулло Сафо¹ ва Ҳасан Ҷаводӣ² қомилан дуруст қайд кардаанд, ки дар «Ҷаҳор мақола» ҳар ду сабк: содда ва маснӯъ дида мешавад. Махсусан сарсухани китоб ва муқаддимаҳои бобҳои он бо насри маснӯъ ва сачъҳои такрордор навишта шудаанд, масалан:

«Аммо шоир бояд, ки **салим-ул-фитрат** ва **азим-ул-фикрат**, **сахеҳ-ут-табъ**, **чаййад-ур-рӯят**, **дақиқ-ун-назар** бошад... Ва шоир бояд, ки дар маҷлиси **муҳовират** **хушгӯй** бувад ва дар маҷлиси **муошират**—**хушрӯй**»³.

Дар намунаи боло, ки аз муқаддимаи мақолаи «Шеърӯ шоирӣ» аст, ба ибораоронию сачъпардозӣ кӯшиш кардани муаллиф равшан дида мешавад ва он сачъҳо асосан сифатро ифода намудаанд.

Ҳангоме ки Низомии Арӯзии умуман сифатҳои ягон касбу ҳунаро баён мекунад, суҳанони ӯ бештар тақаллуфомез, мураккаб ва сачънок мешаванд, вале ҳангоми нақли ягон ҳикоят ва ё ривоят забони ӯ соддаю ра-

¹ Сафо, Таърихи адабиёт..., ҷ. II, саҳ. 963.

² Ҳасан Сийиди Ҷаводӣ, Ганҷинаи насри порсӣ, Техрон, 1961, саҳ. 117.

³ Низомии Арӯзии Самарқандӣ, Ҷаҳор мақола, саҳ. 56.

вон, оммафаҳму камсанъат мебошад. Аммо дар чунин ҳолат ҳам Низомии Арӯзӣ саҷъро ба қор бурдааст, ки он саҷъҳо бо равонӣ, оммафаҳмӣ ва бамаврид истифода шуданашон аз порчаҳои мусавҷҷаи сарсухану мақолаҳо фарқ карда меистанд. Масалан:

«Бар ин ҳиммат манзил ба манзил **ҳамекашид**, то ба Бағдод **расид...** чун ба дари сарой **расид**, марқабҳои бисёӣ **дид...**»¹

Низомии Арӯзӣ дар «Мақолаи тиббӣ» як ривояти бисёӣ аҷибро аз ҳаёти Абдулло Ансорӣ ва ҳакими машҳур Ҳоҷа Исмоил нақл мекунад. Ансорӣ аз рӯи эътиқоди ботил илмҳои табииро бад медиқ ва бисёӣ асарҳои илмӣ, аз ҷумла китобҳои тиббии Ҳоҷа Исмоилро сӯхта буд. Рӯзе Ансорӣ бемор мешавад ва ночор барои табобат ба Ҳоҷа Исмоил муроҷиат мекунад. Нависанда он гоҳ аз забони табиб аввал усули табобатро фармуда, сипас чунин ҳикмати саҷънокро меорад: «Илм бибояд **омӯхт** ва китоб набояд **сӯхт!**...»²

Баҳор дар бораи услуби «Чаҳор мақола» ба чунин хулоса меояд, ки гуё он бо сабки «Қобуснома»-ву «Сиёсатнома» якхела бошад. Ӯ дар ин хусус тавакқуф карда менависад, ки «Чаҳор мақола» «бо сабки «Қобуснома» ва «Сиёсатнома»-и Ҳоҷа Низомулмулк баробар аст ва аз ҳайси соддагии иборат ва саломати қалом ва эҷози лафзу ашбҳои маънӣ ва ҳолӣ будан аз мутародифоти лафзӣ ва надоштани ҷумлаҳои мутародифаю асҳои борид ва мувозиноту сойири тақаллуфоти маъмулан он замон дар тирози аввали кутуби қадим қарор дорад».³

Ба фикри мо, «Чаҳор мақола»-ро ба мисли асарҳои насри даврани аввал саропо соддаю раван пиндоштан ва онро дар қатори «Қобуснома» ва «Сиёсатнома» гузоштан он қадар дуруст нест, зеро, чунон ки ишора шуда буд, муқаддимаи ҳуди асар ва сароғози ҳамаи фаслҳо «бо иншои қомилан маснӯъ ва боқӣ бо истифода аз ҳар ду равиши наср нигориш»⁴ ёфтааст.

Дар «Чаҳор мақола» саҷъҳои мураккаб, тумтарок ва ғайритабиӣ, ки як хусусияти асосии насри мутақаллуфона мебошад, дида мешавад. Нависанда дар му-

¹ Ҳамон ҷо, сах. 115.

² Ҳамон ҷо, сах. 164—165.

³ Баҳор, Сабкшиносӣ, ҷ. II, сах. 298.

⁴ Сафо, Мухтасаре..., сах. 27.

каддимаҳо баъзан барои сачъ офаридан як фикр, як мазмунро ду бор ва баъзан ҳатто се бор такроран бо калимаю ибораҳои гуногуни сачънок меорад. Чунончи:

«Ва асомини мулуки асру содоти замон ба **назми роеъ** ва **шеъри шоеъ** ин ҷамоат қарор аст...»¹ Ё худ: «...анбаре дид — бар рӯи моҳ **ғалтон**, сунбуле дид — бар чехраи офтоб **печон**»². Ва ё ки: «ва чандон **қасои-ди гурар** ва **нафоиси дурар**, ки аз таъби ваққоди ӯ зо-да».³

Умуман, дар «Чаҳор мақола», ки он, аз як тараф, асари илмӣ, аз тарафи дигар, намунаи барҷастаи насри бадеии асри XII мебошад, амсоли санъатҳои бадеӣ, аз ҷумла сачъ, барои беҳтар ифода намудани фикр, бештар хангоми инъикоси ҳаракату амалиёт истифода карда шудаанд. Сачъҳои мураккабу душворфаҳми тавси-фӣ нисбатан хеле қаманд ва онҳо асосан дар муқадди-маҳо ба қор рафтаанд. Сачъҳои, ки бевосита дар зими ҳикоятҳо қор фармуда шудаанд, қору амалиётро ифода намуда, аз феълӣ хабар таркиб ёфтаанд.

* * *

Насри мутақаллуфӣ дар асри XII на танҳо дар асарҳои адабию бадеӣ дучор мекунем, балки онро му-аррихон низ ба қор бурдаанд. Бинобар ин «Таърихи Байҳақӣ» (соли таълиф 1168) ном асари Абулҳасани Алӣ бини Муҳаммади Байҳақиро аз намунаҳои на-хустини асарҳои маснӯи мутақаллуфӣ таърихӣ ҳи-сбидан мумкин аст.

Дар «Таърихи Байҳақӣ» хусусиятҳои муҳимтарини сабки мазкур — сачъҳои такрордор, ибораҳои, су-ханпардозӣ, овардани сураву оятҳои динӣ ва ҳоказо дида мешаванд. Чунончи:

«Ва маъдудоти анфос ва маҳдудоти ҳавос дар ин боб **сарф кунад** ва хоҳад, ки мухталифоти аҷнос осор-ро **баст кунад**... чи одамиро ҳақ таоло муҳибби **ахбор** ва **истихбор** офаридааст, ки равшании ҳизонаи ҳифз **асрорро** мусавван **надорад** ва офтоби **вадаъасрор** бўс-тонро дар **кусуфи суруф бингорад**...»⁴

¹ Чаҳор мақола, сах. 51.

² Ҳамон ҷо, сах. 67.

³ Ҳамон ҷо, сах. 90.

⁴ Аз китоби Баҳор, Сабкшиносӣ, ҷ. II, сах. 374.

Дар порчаи зикршуда, ки на он қадар калон аст, чандин калимаи номафҳуми арабӣ, ба мисли «маъдудот», «маҳдудот», «анфос», «ачнос», «ҳавос» ва ғайра дар таркиби сачъ истифода карда шудаанд. Бинобар ин, баҳои Хусайнқули Котибӣ ба «Таърихи Байҳақӣ», ки он гӯё «дар соддагӣ аз тирози аввали насрҳои форсӣ ба шумор» меомада бошад,¹ ба назар каме муболиға-омез менамояд.

Бисёӣ кор фармудани калимаю ибораҳои арабӣ—як хусусияти асосии насри мутакаллуфона мебошад. Бисёӣ нависандагон ва баъзан олимону муаррихони асри XII ва асрҳои минбаъда маҳз барои намоиш додани қудрати арабидонӣ худ калимаю ибораҳои душворфаҳми арабиро аксаран бахудаю беҳуда истеъмол мекунанд.

Барои равшан тасаввур кардани ин ҳолат як порча аз «Ат-тавассул алай-ат-тарассул» ном асари Баҳоваддини Муҳаммад бини Муайяди Бағдодии Хоразмӣ (таълиф дар ҳудуди 1185), ки дар он назар ба таҳқиқи Баҳор, «луғоти тозӣ ба саде шаст ва гоҳе саде ҳаштод расидааст»,² дар поён оварда мешавад:

«Зиндагонии маҷлиси сомӣ дар **истилои аъвони давлат** ва **истиълои аркони ҳашмат** ва **вуфури имдоди ғубтат** ва **зуҳури осори бустат** фаровон сол бод! Саҳифаи **зиндагонӣ** ба **русуми шодмонӣ марқум** ва сафҳаи **аҳвол** ба **вусуми иқбол марсум**; ва ниҳоли **давлат нозиру номӣ** ва ӯзиди **изза исмаҳу носиру ҳомӣ**».³

Маҳсусан аз асри XII сар карда дар номанависӣ ва мукотиботи расмӣ дарборӣ услуби аз ин ҳам душвортарро ба қор мебарданд. Масалан, дар китоби номбаршудаи «Ат-тавассул...» чанд мактуб гирд оварда шудааст, ки аксари онҳо бо ибораҳои сақилу ҷумлаҳои печдарпеч ва тавсифу муболиғаҳои тамаллуқкоронаи пуч навишта шудаанд. Чунончи:

«Падари зебоманзар **хуб-михбар**, **сутуда-сират**, **зудуда-басират**, **пок-фитрат**, **хуб-фитнат**, **комил-диёнат**, ҳам ба қадами **инбисот** **бисоти мулуку салотин сипарда** ва ҳам дар садри подшоҳон дар сидаи ҳисоби дӯсту

¹ Хусайнқули Котибӣ, Таърихи мухтасари насри форсӣ, сах. 42.

² Баҳор, Сабкшиносӣ, ҷ. II, сах. 379.

³ Баҳоваддини Бағдодӣ, Ат-тавассул алай-ат-тарассул, Техрон, 1315, сах. 171.

душман буда..., ки мадори кор ва умдаи истизҳор ва моддаи ифтиҳор ва дӯсти беғараз ва мушфике бериё ва мухлисе бешабҳат ва маъшуке бетӯҳмат ва валинеъмати беминнат ва худовандагори бесаомати ман буд...»¹

Мисоли зикршуда, ки ҳамагӣ аз тавсифҳои хушкухолии тамаллуққорона ва дур аз матлаб («падари зебоманзар», «хуб-михбар», «сутуда-сират», «зудудабасират», «покфитрат», «хубфитнат» ва ғайра) иборат аст, танҳо порчае аз муқаддимаи як мактуб мебошад ва баёноти минбаъда аз ин ҳам мушқилтар ва ғайратар мегардад.

Хулоса, дар асрҳои XI—XII дар адабиёти тоҷику форс дар қатори насри содда, насри мураккабу мутакаллуфона ба вучуд меояд, ки он бо тақозои талаботи таърихӣ замон ва муҳити иҷтимоӣ-синфӣ рӯй дода буд ва дар шаклгирӣ ин навъи наср адибони дарборӣ ва муқаррабони аркони давлат роли калон бозидаанд. Дар ҷунин асарҳои насрӣ ба шаклпарастӣ макоми калон дода шуда, дар онҳо ҳамаи санъатҳои бадеӣ ва махсусан санъати сачъ беш аз пеш мураккабтар, ғайратар ва мавҳумтару мушқилфаҳмтар мегардад.

Илова бар ин, дар насри мутакаллуфонаи ин давра ҷои калимаю мафҳумҳои тоҷикиро калимаю ибораҳои абстрактӣ ва печ дар печи арабӣ бештар ишғол мекунаанд. Маҳз ҳамин ҳолат, инчунин муболиғаю сачъҳои тақрорӣ пуч асарҳои ин қабил нависандагонро торик, душворфаҳм ва ҳатто дастнорас гардониданд. Насри соддаю мутакаллуфона аз ҳамдигар аз ҷиҳати истеъмоли сачъ (миқдор ва моҳияти сачъҳо) низ фарқ мекунаанд. Масалан, дар насри содда сачъ нисбатан камтар ва он ҳам соддаю фаҳмо буда, дар охири ҷумлаҳои содда дар таркиби хабар, барои ифода намудани қору амалиёт дар тасвири ҳодисаю воқеа истеъмоли қарда шаванд, дар насри мутакаллуфона сачъ хеле бисёр қор фармуда шуда, он бештар на амалиёт, балки сифат, унвон ва характеру хислати предмети тасвирро ифода менамояд.

Аммо адибони мутасаввуф ҳар ду навъи насрро истифода намуда, барои таркиби сачъ калимаҳои хушохангу мӯҷаз ва таъсирбахшро интихоб мекарданд.

¹ Ҳамон ҷо, сах. 332.

В. Сачъ дар насри нависандагони мутасаввуф

Аз асри XI сар карда дар адабиёти тоҷику форс ҷаъраёни тасаввуф беш аз пеш ҷоннок мешавад. Абулхасан Алӣ бини Усмои Ғазнавӣ, Шайх Абдулло Ансорӣ, Абулфазл Рашиддадини Майбадӣ, Муҳаммад бини Мунаввар бини Абилхайр барин нависандагони машҳури мутасаввуф ба насри бадеӣ рӯ оварда, афқору ақоиди маслаки тасаввуф ва суҳанони пешвоҳои ин ҷаъраёно ба забони соддаю таъсирбахш дар байни омма паҳн мекарданд.

Асарҳои тасаввуфӣ бо равоӣ, оммафаҳмӣ ва мӯҷазии худ диққати хонандагону шунавандагонро ба худ ҷалб менамуданд. Мақсади асосии адибони мутасаввуф раҳ ёфтан ба дили омма, эҳсоси мардумро фаро гирифта, рағбати овозро ба тарафи ақоиди тасаввуф кашидан буд. Аз ин рӯ, ин нависандагон ба шакли асар, ба забони он, ба таъсирбахшии тарзи баёни фикр диққати махсус дода, калимаю ибораҳои ғайбӣ латиф, тарзҳои муассири ифодаро ҷустуҷӯ мекарданд, ки инро В. Букин дуруст таъкид кардааст. «Дар ҳақиқат,— менависад ӯ дар журнали «Коммунист»,— тартибдиҳандагони баъзе қисматҳои «навиштаҷоти муқаддас» дар истифодаи образҳои бадеӣ, калимаю ифодаҳои ҳикматнок ҳасисӣ намекарданд. Ҳаман ин бошад, ба тарғибкунандагони дин барои раҳ ёфтан ба афқор ва қалби хонандагону шунавандагон мадад мекунад.»¹

Е. Э. Бертельс хусусияти асосии назми тасаввуфӣ тоҷику форсро дар хушоҳангӣ ва соддагӣ равоӣ он дида, таъкид мекунад, ки шоинони мутасаввуф ба ҷиҳатҳои эмоционалии ашъори худ диққати махсус медоданд.² Ба гумони мо, ин фикрро доир ба насри тасаввуфӣ низ татбиқ кардан мумкин аст ва яке аз сабабҳои асосии дар байни омма ҳалк васеъ паҳн шудани ҷунун асарҳо низ дар ҳамин мебошад.

Албатта, ҳокимони замон дар давраҳои мухталифи таърихӣ бо сарварони дин забон як карда, ба ҳарчи бисёртар паҳн гардидани қиссаву ривоятҳои тасавву-

¹ В. Букин, За действительное научно-атеистическое воспитание, жур. «Коммунист», 1963, № 2, сах. 72.

² Нигаред: Е. Э. Бертельс. Изб. труды. Суфизм и суфийская литература, М., «Наука», 1965, сах. 60.

фй-дунёбезорй чидду ҷаҳд мекарданд, зеро ин восита барои бехтару бештар истисмор намудани оммаи меҳнаткешон як дастаки муҳимме ҳисоб меёфт.

Дар асарҳои нависандагони мутасаввуф санъатҳои гуногуни бадеӣ, аз ҷумла саҷъ ба андозаи зиёде кор фармуда шудаанд.

Мисол, аз «Кашф-ул-асрор»-и Абулфазли Майбадӣ:

«Пири тариқат ва ҷамоли аҳли ҳақиқат—шайх ул-ислом Ансорӣ суҳане нағз гуфта дар кашфи асрори «алиф» ва пардаи ғамуз аз он баргирифта, гуфт: «алиф»—имомии ҳуруф аст, дар миёни ҳуруф маъруф аст...»¹

Чунон ки аз порчаи мазкур дида мешавад, адибони мутасаввуф дар таркиби саҷъ калимаҳои абстрактӣ динии арабиро хеле истеъмол менамудаанд.

Аз «Асрори тавҳид фй мақомоти Шайх Абисанд»-и Абилхайр:

«Худованди изза исмаҳу ба фазли хеш узрҳои амри ҷалил—малик Музаффар ҳама пазируфта кунод ва балоҳои ҳар ду ҷаҳонӣ аз ӯ бичаста кунод ва ҳар ҷи салоҳ ва начоти ӯ ба ҳар ду сарой он аст, тавфиқаш бадон пайваста кунод»².

Аксари нависандагони мутасаввуф ҳангоми интиҳоби калимаю ибора ва тарзи ифода ҳам ибораҳои арабиро хеле эҳтиёткорона кор мефармоянд, ҳам таъбирҳои хубу таъсирбахш, инчунин ифодаҳои дилкаши дараҳои гузашта (аз қабилӣ «пазируфта кунод», «бичаста кунод» дар мисоли боло) ва ғайраро ба кор мебаранд.

Ҳамон тарзе ки ишора шуда буд, нависандагони мутасаввуф барои ифодаи ғояҳои худонарастӣ ва дасту дилшӯй аз ҷаҳону зиндагӣ аз санъатҳои нафиси бадеӣ ва аз он ҷумла аз саҷъ барин воситаҳои таъсирбахши тасвир моҳирона истифода кардаанд. Масалан, дар порчаи зерини «Асрори тавҳид...», ки он ҳамчун суруд ба гӯш расида, дар хотир нақш мебандад ва диққату ақли мардуми бесаводи сустиродаро ҳатман ба худ ҷалб мекунад, роли саҷъ хеле калон мебошад:

«Шайхро пурсиданд: «сӯфӣ ҷист?» Гуфт: «Он ҷи

¹ Абулфазли Майбадӣ, *Кашф-ул-асрор*, Техрон, 1331, сах. 54.

² Муҳаммади Абилхайр, *Асрори тавҳид фй мақомоти Шайх Абисанд*, Техрон, сах. 337.

дар сар дорӣ, биниҳӣ ва он чи дар каф дорӣ, бидиҳӣ ва он чи бар ту ояд, бичаҳӣ!»¹

Порчаи мазкур ба тазассути рабти калимаҳо ва сачъ—«биниҳӣ», «бидиҳӣ» ва «бичаҳӣ» хислати ҳикмат—афоризмро гирифтааст. Маҳз ба ҳамин ҷиҳатҳо—форамӣ, хушоҳангӣ, таъсирноки, умуман ҷиҳатҳои хиссии матн нависандагони мутасаввуф диққати ҷиддӣ меододанд. Чунин порчаҳои сурудмонандро дар бисёр асарҳои тасаввуфӣ ба тарзи фаровон дучор кардан мумкин аст. Чунончи: порчае аз «**Кашф-ул-маҳҷуб**»-и Абулҳасани Алӣ бинни Усмони Ғазнавӣ:

«Шикамро гурусна доред ва ҷигарро ташнаву танро бараҳна доред, то магар худованд бубинад ба дил. Агар танро аз гуруснаги **бало бувад**, дилро бадон **зиё бувад** ва танро **сафо бувад** ва сирро **лико бувад**. Ва чун сир **лико ёбад** ва ҷон **сафо ёбад** ва дил **зиё ёбад**, чи зиён агар тан **бало ёбад**?!..»²

Дар порчаи зикршуда, алалхусус дар охири он ғояи асосии ҷараёни реакционии тасаввуф — худро дидаю дониста ба азобу шиканча гирифта кардан ва ҳатто ҷисман қурбон шудан бо сачъҳои муассир ифода ёфтааст. Ин мақсад ба тарзи ниҳоят нозуку ўстокорона ва гӯё аз рӯи мантиқ инъикос гардидааст: «чун сир **лико ёбад** ва ҷон **сафо ёбад** ва дил **зиё ёбад**, чи зиён агар тан **бало ёбад**?!» Равшан аён аст, ки агар нависанда ба сачъофарӣ ва оҳангу таносуби маънавии калимаю ибораҳо диққати ҷиддӣ намедод, идеяи асосиро бо сачъ ифода намекард, матлаби ӯ — худро нобуд кардан ба ин андоза таъсирбахш ифода намеёфт.

Хусайнкулии Қотибӣ дар бораи сабки «Кашф-ул-маҳҷуб» менависад, ки ин асар «ба сабки кутуби давраи Сомониён навишта шудааст, чи луғоти кӯхнаю ғариб ва афъоли қадимӣ дар он ба кор рафта, ки дар замони Сомониён ҳам маъмул буда».³ Дар ҳақиқат, Абулҳасани Ғазнавӣ ҳамчун нависандагони асри X калимаю ибораҳои кӯхна, такрорхоро (аз қабиле «гурусна доред», «бараҳна доред» ва ғайра) дар асари худ ба кор бурдааст. Вале ин асарро аз нуқтаи назари сачъкорфармоӣ ва тарзи баён дар қатори асарҳои давраи гузашта гу-

¹ Ҳамон ҷо, сах. 297.

² Абулҳасан Усмони Ғазнавӣ, *Кашф-ул-маҳҷуб*, Ленинград, 1926, сах. 419.

³ Хусайнкулии Қотибӣ, *Таърихи мухтасари насри форсӣ*, сах. 28.

зоштан мумкин нест, зеро дар он сачъҳои мукаррари корфармудашуда хеле зиёданд, ки ин аз хусусиятҳои насри мутакаллуфона мебошад, на насри соддаи асри X. Ин фикрро ба зами порчаи боло намунаи зерин низ равшан карда метавонад, ки тақрибан ҳамаи сачъҳои он калимаҳои арабианд:

«Сафо аз сифоти башар нест, зеро-к мадори мадар чуз бар кадар нест ва мар башарро аз кадар гузар нест. Пас, мисоли сафо ба афъол набошад ва аз рӯи муқоидат мар башариатро завол набошад ва сифати сафоро писбат ба афъол...»¹

Абулҳасани Ғазнавӣ дар «Қашф-ул-махҷуб» дар кор фармудани сачъ чунон диққат карда, маҳорат нишон додааст, ки ҳатто Забехулло Сафо дар наср будани он шубҳа дорад. «Ин иборатро,— навиштааст ӯ ба порчаҳои сачъҳои «Қашф-ул-махҷуб» ишора карда,— наметавон ба ҳақиқат дар зумраи насри мусачҷаъ даровард, балки, ба назари мо, навъе аз насри мавзун ва наздик ба шеър аст».² Дар ҳақиқат, бисёр порчаҳои ин асар дар натиҷаи овардани сачъҳои пай дар пай ва нигоҳ доштани таносуби маънавӣ ва оҳангии калимаҳо ба шеър-тарона шабоҳате пайдо кардаанд.

«Қашф-ул-махҷуб»-и Абулҳасани Ғазнавиро намунаи аввалини ҷидду ҷаҳд дар роҳи ҷорӣ кардани насри маснуъ ҳисоб кардан мумкин мебошад, зеро дар ин асар нишонаҳои асосии насри санъатнок — сачъҳои пай дар пай мураккаб, калимаю ибораҳои сершумори арабӣ, иборалардозӣ ва суханбозиҳо дучор меоянд.

Ин равиш, яъне кор фармудани сачъҳои мукаррар дар эҷодиёти нависандаи дигари мутасаввуф — Абдулло Ансорӣ хеле ривож мегирад. Чунончи:

«Агар бастаи ишқӣ, халосӣ маҷӯӣ ва агар куштаи ишқӣ, қасос маҷӯӣ, ки ишқ — оташи сӯзон аст ва баҳре бепоён аст ва дарди бедармон аст ва ақл дар идроки вай ҳайрон аст ва дил аз дарёёфти вай нотавон аст ва ошиқ — қурбон аст; ниҳонкунандаи аён ва аёнкунандаи ниҳон аст».³

Ё худ:

«Ишқ дард нест, вале ба дард орад; бало нест, валекин бало ба сари мард орад; ...Ҳарчанд мояи роҳат

¹ Қашф-ул-махҷуб, сах. 23.

² Сафо, Таърихи адабиёт..., ҷ. II, сах. 892.

³ Хоҷа Абдулло Ансорӣ, Расоил, Техрон, 1319, сах. 125.

аст, пирояи офат аст; муҳаббат муҳибро сӯзад, на маҳ-
бубро ва ишқ толибро сӯзад, на матлубро!»¹

Одатан, сачъҳои маъмулӣ ду ва ё се чузъ доранд — ба мисли «баста» ва «кушта» (аз мисоли боло) ва ё «дард» ва «мард», «моя» ва «пироя» (аз мисоли дуйӯм). Вале Ансорӣ ин микдорро хеле афзудааст, яъне баъзе сачъҳои ӯ аз чор—панҷ ва аз он ҳам зиёда калимаҳои сачъшуда таркиб ёфтаанд, монанди «сӯзон аст», «бепоён аст», «бедармон аст», «ҳайрон аст», «нотавон аст», «кур-бон аст», «аён аст» ва «ниҳон аст» — дар мисоли аввал. Бояд эътироф кард, ки чунин ҳолат на ба монанди порчаҳои серсачъи насри давраҳои минбаъда, чунонки дар поён дида хоҳад шуд, сунъию ғайритабӣ, балки мувофиқи тақозои мазмуну мундариҷа ва ғояи нависанда рӯй додааст. Ҳиссиёти баланди муаллиф, нағз донишмандии рӯҳияи хонандаю шунаванда, инчунин услубфаҳмӣ ва забондонии ӯ сабабгори ба вучуд омадани асарҳои таъсирбахши тасаввуфии Ансорӣ гардидаанд.

Ансорӣ махсусан дар рисолаи «Қанз-ус-солиқин»-и худ на танҳо ба қофиянокии калимаи охири ибораҳо (сачъ), балки ба ҳамвазнию қофиянокии тамоми ибораҳо диққат додааст, чунонки дар ин порча дида мешавад:

«Ишқ гуфт: ман девои чуръаи завқам, барорандаи шўълаи шавқам; зулфи муҳаббатро шонаам, заръи мавъидатро донаам; мансаби иёлатам убудият аст, муттақои ҷалолатам ҳайрийят аст; куллияи боши ман таҳриз аст, хирфаи маоши ман тафвиз аст...»²

Порчаи мазкур, ки ҳамагӣ аз чор чуфт — ҳашт ибора (ҷумлаи содда) иборат аст, ҳама бо чуфтҳои худ дар вази мувофиқат мекунад. Аз инҳо се чуфтгашон: «ман девои чуръаи завқам» ва «бар-орандаи шўълаи шавқам» (——— VV—VV——); «зулфи муҳаббатро шонаам» ва «заръи мавъидатро донаам» (—VV— ——— V—); «куллияи боши ман таҳриз аст» ва «хирфаи маоши ман тафвиз аст» (—VV— —V———~) дар вази арӯз мувофиқат карда, ҷумлаҳои «мансаби иёлатам убудият аст» ва «муттақои ҷалолатам ҳайрийят аст» аз рӯи вази ҳиҷо (12—12) ба ҳам баробаранд.

Одатан, чунин порчаҳои мавзунро «насири мураҷҷаз» меноманд, вале порчаи болоро «насири мураҷҷаз» номи-

¹ Ҳамон ҷо, сах. 125.

² Ҳамон ҷо, сах. 32—33.

дан нодуруст аст, зеро дар он ба ҷуз-нигоҳ доштани вази, саҷъ низ риоят карда шудааст, ки он ҳолат дар насри мураҷҷаз дида намешавад.

Дар осори адабии Абдулло Ансорӣ ҳарчанд мақоми асосиро мавзӯҳои тасаввуфӣ ишғол менамоянд, аммо баъзе асарҳои ӯ, ба мисли рисолаҳои «Воридот», «Дилуҷон» ва ғайра ба масъалаҳои одобу ахлоқ ва адолату нақӯкорӣ бахшида шудаанд, ки онҳо бештар бо саҷъҳои фаҳмои таъсирбахш эҷод шудаанд. Масалан:

«Агар бар ҳаво парӣ — мағасе бошӣ ва агар бар рӯи об равӣ — ҳасе бошӣ, диле ба даст ор, то касе бошӣ!»¹ Ё худ: «Саре, ки дар маҳви дуньёест, сабҷае бех аз ӯ ва дасте, ки дар ӯ ҷуд нест, кафҷае бех аз ӯ»² Боз: «Зулм агарчи бисёр шавад — ба сар ояд; золим агарчи ҷаббор аст, ба сар дар-ояд»³ ва ғайра.

Аммо пандҳои мусаччаи Ансорӣ аз порчаҳое, ки маҳз ба тасаввуфу дуньёбедорӣ бахшида шудаанд, услубан тафовути ҷиддӣ доранд. Агар порчаҳои тасаввуфӣ бо майли бештар ба тақаллуфу суҳанбозӣ гуфта шуда бошанд, пандҳои ҳаёти хеле табиӣ, соддаю равон ва бо саҷъҳои фаҳмо дар шакли ҳикмат эҷод шудаанд.

Тақрибан ҳамаи муҳаққиқони таърихи адабиёти тоҷику форс — ба монанди Баҳор,⁴ Бадеуззамон⁵, И. С. Брагинский⁶, Шафақ⁸, Хусайнқули Котибӣ⁹ ва дигарон чунин ақида доранд, ки гӯё дар адабиёти тоҷику форс насри мусаччаъро аввалин шуда Абдулло Ансорӣ офарида бошад. Ба ин фикр ҳамроҳ шудан душвор аст, зеро, чунонки дар боло дида будем, саҷъро на танҳо дар асри XI, балки дар асри X ва аз он ҳам пештар кор мефармудаанд. Вале агар суҳан дар бораи порчаҳои серсаҷъу нисбатан, мураккаб равад, он ҳам хеле пештар — дар эҷодиёти Абулҳасани Ғазнавӣ дучор меояд. Чунонки манбаъҳо гувоҳӣ медиҳанд¹⁰, «Қашф-ул маҳҷуб»-и

¹ Ҳамон ҷо, сах. 19.

² Ҳамон ҷо, сах. 19.

³ Ҳамон ҷо, сах. 6.

⁴ Баҳор, Сабқиносоӣ, ҷ. II, сах. 240.

⁵ Бадеуззамон *Фурӯзонфар*, Таърихи адабиёт, сах. 41.

⁶ И. С. Брагинский, Очерки из истории таджикской литературы сах. 296.

⁷ Сафо, Мухтасаре., сах. 26.

⁸ Ризозода Шафақ, Таърихи адабиёти Эрон, Техрон, 1321, сах. 114.

⁹ Хусайнқули Котибӣ, Таърихи мухтасари насри форсӣ, сах. 29.

¹⁰ Аз ҷумла нигаред: Хусайнқули Котибӣ, Асари номбаршуда, сах. 28.

Абулҳасан Алии Ғазнавӣ дар нимаи якӯми асри XI таълиф гардидааст, ҳол он ки Абдулло Ансорӣ осори худро дар нимаи дуйӯми ҳамон аср эҷод намудааст.

Хулоса, саҷъҳои нависандагони мутасаввуф ба мисли насри мусаччаи давраи гузашта, бештар бо раъиди истифода шудаанд. Ҳамчун хусусияти насри мусаччаи ин қабил адибон бояд қайд кард, ки онҳо ба таркиби саҷъ калимаю истилоҳҳои динии тасаввуфӣ ва калимаю ибораҳои арабию ғиёриро дохил кардаанд.

Таъкид кардан зарур аст, ки адибони мутасаввуф барои маҳз бо саҷъи ифода намудани ғоя — идеяҳои асосии худ диққати хеле ҷиддӣ додаанд. Адибони мутасаввуф суҳанони дилкаш ва роҳу тарзҳои муассири баёнро барои он ҷустуҷӯ мекарданд, ки дар дилҳои мардум танҳо фикру зикри илоҳиро ҷой намоянд, онҳоро аз задухӯрдҳои ҷабҳаҳои зиндагӣ дур баранд, ба ҷабру зулми замон, азобу шиканҷи ҳокимон, ба асорати ҷаҳолат қаноату итоат қупонанд.

Насри маснӯъ, ки шиноаҳои он дар охири нимаи аввали асри XI — дар эҷодиёти Абулҳасани Алии Ғазнавӣ пайдо шуда буданд, дар нимаи дуйӯми ҳамон аср — дар осори Абдулло Ансорӣ тақмил ёфт ва дар давраҳои минбаъда тараққиёти қомил кард.

3. НАСРИ МУСАЧЧАЪ ДАР АСРҲОИ XIII—XV

А. Насри бадеӣ

Истилои муғул дар ин давра аз ҳодисаҳои муҳимтари ҷаҳон ва мудҳиштарини таърихӣ ҳисоб меёбад, зеро ки дар ғайри ин истило «санъат, кутубхонаҳои бой, хоҷагии кишлоки бисёр хуб, қаср ва масҷидҳо — ҳама барбод рафтанд».¹ Ин мусибати оммавии халқ ба илму адабиёт ва арбобони он низ таъсири нисбатан ҷиддӣ манфӣ расонд. С. Айний дуруст навиштааст: «Осори маданиятеро, ки дар Осиёи Миёна ва Эрон баъд аз истило ва тороҷи арабҳо бо қӯшиш ва меҳнати аҳолии маҳаллӣ дар муддати панҷсад-шашсад сол пайдо шуда буд, ҷингизӣ монанди балои ногаҳонӣ дар андак муддат тамоман несту нобуд карда буданд».²

¹ Архив Маркса-Энгельса, т. V, сах. 221.

² С. Айний, Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-Вақоъ», Сталинобод, 1956, сах. 9.

Илова бар ин, чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ, аз ҷумла «Таърихи ҷаҳонкушо»-и Ҷувайнӣ шаҳодат медиҳанд, ҳокимони хунхори муғул барои қорӣ қардани ҳатту забони уйғурӣ ба ҷои забони расмӣ тоҷикӣ — порсӣ ҷидду ҷаҳди зиёде қардаанд.¹ Аммо, хушбахтона, онҳо дар ин мубориза ба мақсад расида натавонистанд.

Ин ҳодисаҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ ба адабиёт низ таъсир нақарда намонд. Адабиёт ба дигаргуниҳои ҷиддии шаклӣ ва мундариҷавӣ дучор шуд. Мақоми асосиро дар адабиёт пӯшидабаёнӣ ва мавзӯҳои гӯшанишинӣ, қанораҷӯӣ ишғол намуданд, ки сабабгори он ҷабру зулми муғулони ғосиб ва синфҳои ҳукмрони давр ва шароити аз ҳад зиёд вазнини зиндагии халқ буд. Ғазалҳои ирфонӣ, маснавӣҳои ахлоқӣ — тасаввуфӣ барини шаклҳои адабӣ дар ин давра хеле раванак пайдо мекунад.

Дар сабку услуби нависандагони ин давра, махсусан адибону котибони дарборӣ дигаргунӣ ҳис қарда мешавад. Ҳамон сабки насри маснӯи мутақаллуфона, ки асосҳои он дар асрҳои XI–XII пайдо шуда буданд, дар асрҳои XIII–XV ба дараҷаи зиёд тараққӣ мекунад.²

Дар асрҳои XIII–XV харчанд шароити иҷтимоӣ ва зиндагӣ хеле вазнин буд, Саъдӣ, Муҳаммади Авфӣ, Зиё Нахшабӣ, Саъдаддини Варовинӣ, Убайди Зоқонӣ, Ҷомӣ, Қошифӣ барин нависандагони забардасте ба миён омаданд, ки тарзи зист, омолу мақсади омма ва ҳодисаю воқеаҳои замони мувофиқи донишу ҷаҳонбинии худ ва бо тарзу услубҳои хос ифода намудаанд, ки дар эҷодиёти баъзе аз онҳо нишонаҳои сабки содда ва маснӯро дидан мумкин аст.

Чунончи ин ҳолатро дар осори **Нуриддин Муҳаммад Авфии Бухорӣ** (вафоташ байни солҳои 1232—1242) мушоҳида менамоем. Агар таъкирани «Лубоб-ул-албоб» (1221) ва муқаддимаи «Ҷавомеъ-ул-хикоят ва лавомеъ-ур-ривоёт» (1233) бо насри маснӯъ таълиф ёфта бошанд, тамоми хикояту ривоятҳои «Ҷавомеъ-ул-хикоят...» бо насри соддаю равони бетақаллуф навишта шудаанд.

Порчаи зерини «Ҷавомеъ-ул-хикоят» ҳамчун намунаи насри соддаи Авфӣ мисол шуда метавонад:

¹ Алоадин Атомалики Ҷувайнӣ, Таърихи ҷаҳонкушоӣ, ҷилди аввал, Техрон, 1337, саҳ. 3—4.

² Нигаред: Н. Маъсумӣ, Очеркҳои онд ба инкишофи забони адабии тоҷик, Сталинобод, 1959, саҳ. 5—6.

«Овардаанд, ки амир (Наср бинни) Аҳмади Сомониро муаллиме буд, ки дар он вақт, ки хурд буд, вайро таълими Қуръон **кардӣ** ва **чӯб** бисёр задӣ; ва амир Наср гуфтӣ, ки ҳар гоҳ ман ба султони расам, сазои вай бикунам. Шабе тафаккури айёми гузашта мекард, муаллимаш ёд омад. Ҳама шаб дар андешаи интиқоми **ӯ** буд; ходимро **бифармуд**, ки: «аз бӯстон даҳ **чӯби** обӣ¹ биёвар!» Ва якеро гуфт: «муаллим ҳозир кун!» Ходим рафт ва муаллимо биталабид... Дар роҳ меомад, ба дӯкони мевафурӯш **расид**, дурусте бидоду аз вай обие хуб **харид** ва дар остин кард. Чун пеши амир Наср расид, амир Наср **чӯб** баргирифтӣ гуфт: «Дар ин ҷи гӯӣ?»— Гуфт: «сахл аст». Даст дар остин карду он мева берун овард ва гуфт:... «Ин мева зодаи он **чӯб** аст!...»²

Қариб ҳамаи ҳикоят ва ривоятҳои «Чавомеъ-ул-ҳикоят...», ки он миқдоран аз ду ҳазор бештар аст, ҳамин тариқа равану бетакаллуфанд, ки онҳоро имрӯз ҳам оммаи хонандагони тоҷик бе душворӣ сарфаҳм мекунанд. Саҷҳои мураккабу ибораҳои такаллуфомез дар матни ин асар тақрибан дида намешаванд. Баъзан саҷҳои корфармудашуда (ба мисли: «Саворони **мардафкани хасмшикан**, ки ҷаҳонкушӣ ва адӯбандӣ пешан эшон буд, дар зерӣ **бешаи** Рамоҳ чун шерони гурусна равон шуданд»³ вохӯранд ҳам, дар онҳо асари такаллуф, печидабаёнӣ, иборепардозӣ камтар аст. Бинобар ин, «Чавомеъ-ул-ҳикоят...»-ро аз ҷиҳати сабку услуб дар катори «Таърихи Вассоф», «Ҳабиб-ус-сияр», «Дурраи нодира» барин асарҳои мутакаллуфона гузоштани Ҳусайнқули Котибӣ аз рӯи ҳақиқат нест.⁴

Аммо Авфӣ дар дебочаи «Чавомеъ-ул-ҳикоят...» ва дар «Лубоб-ул-албоб» қалами худро дар таснифи насри маснӯъ низ санҷидааст. Муаллиф ҳангоми офаридаи порчаҳои мутакаллуфона, ҳамчун анъана, асосан ба калимаю ибораҳои арабӣ рӯ меоварад. Ин фикр аз лаҳзаи зерини «Лубоб-ул-албоб» равшан тасдиқ мегардад:

«Қабалӣ, ки ҷибилӣ фазлу **хунар** буд ва бар осмони бузургӣ **ахтари анвар**. Адибе буд **комил** ва **арибе** фо-

¹ Чӯби обӣ — чӯби биҳӣ.

² Аз китоби И. С. Брагинский, Очерки из истории таджикской литературы, сах. 309.

³ Аз китоби Баҳор, Сабкшиносӣ, ҷ. III, сах. 38.

⁴ Ҳусайнқули Котибӣ, Сабки нигориши форсӣ, сах. 36.

зил; арсаи фазли ўро вусъате тамом буд, аз он Абдул-восеъ ном буд. Ва фанои фасоҳати ў фасоҳате дошт ва бунони баёни ў самоҳате...»¹

Муҳаммад Авфӣ дар таъкираи худ барои овардани саҷҳои пай дар пай (ба мисли «ҷибилли фазлу ҳунар буд» ва «ахтари анвар»; «вусъате тамом буд» ва «Абдулвосеъ ном буд» — дар мисоли боло), ибораҳои мавзуну мусаччаъ (аз қабил «адибе буд қомил» ва «арибе қозил»), то андозае қўшиш қарда, ба таносуби сухан низ (ҳамчун «Ҷабалӣ» ва «ҷибил», «вусъат» ва «Абдулвосеъ») диққат додааст. Умуман, сухани Муҳаммад Авфӣ дар «Лубоб-ул-албоб» устувору маҳкам буда, бо санъатҳои гуногуни бадеӣ, махсусан саҷъ, ороиш ёфтааст.

Ибро ҳам гуфтан даркор аст, ки насри маснӯи Авфӣ ба мисли насри маснӯи дандоншикани муосиронаш аз доираи фаҳмиши хонандагон бисёр дур нест.

«Муаллифи ин китоб, — мегӯяд Қотибӣ доир ба услуби «Лубоб-ул-албоб» таваққуф қарда, — тақрибан аввалин касест, ки насри форсиро аз саҳвлату соддагӣ берун оварда ва ба ороишҳои лафзӣ маънавӣ пардохта ва бадин ҷиҳат аз латофати он коста».²

Фикри Қотибӣ дар ин ҷо баҳснок менамояд, чунки, аввалан, дар мероси Муҳаммад Авфӣ намунаи ҳар ду сабк дида шавад, сониян, насри маснӯи Муҳаммад Авфӣ аз насри мутақаллуфони замон, алалхусус аз асарҳои тумтароки муаррихон то дараҷае соддаю фаҳмост ва ниҳоят, ба ороишҳои лафзӣ маънавӣ хеле пештар аз Муҳаммад Авфӣ — Абулҳасани Алӣ ва Абдулло Ансорӣ дар асри XI, Абулмаолӣ Насрулло, Ҳамидӣ ва дигарон дар асри XII пардохта, «насри форсиро аз саҳвлату соддагӣ берун оварда» буданд.

Қайд қардан бамаврид аст, ки ҳамин хусусиятҳои «Ҷавомеъ ул-хикоят...» дар «Ал-мӯъҷам фӣ маоирӣ ашъор-ил-Аҷам» (таълифаш дар ҳудуди 1233) ном асари адабӣ ва илмӣ муосири Муҳаммад Авфӣ — **Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайси Розӣ** мушоҳида қарда мешаванд. «Ал-мӯъҷам...» низ ба мисли «Ҷавомеъ ул-хикоят...» соддаю раван буда, аҳёнан саҷъ дорад, ки барои беҳтару таъсирбахш ифода намудани мазмун, барои

¹ Ҳусайнқули Қотибӣ, Таърихи мухтасари насри форсӣ, сах. 51.

² Муҳаммад Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷилди дуйӯм, Лейдан, 1321/1903, сах. 104.

осонтар дарк кардани мақсад истифода шудаанд ва бо ҳамин хусусияти услубии худ аз «Лубоб-ул-албоб»-и Авфӣ фарқ мекунад. Вале муқаддимаи он бошад, бо насри мутакаллуфонаи пуробуранг навишта шудааст, ки дар байни сачъҳои он сачъҳои мураккаби пай дар пай вомерхӯранд. Доир ба ин масъала Сафо хеле дуруст қайд мекунад, ки «сабки нависанда (Шамси Қайс—Р. М.) дар муқаддимаи китоб ба тамоми маънӣ маснӯъ, вале худи китоб соддаву дилангез аст».¹

Ҳамин тавр, дар асрҳои XIII—XV дар насри бадеӣ ва илмӣ таърихӣ як хусусияти набе ба чашм мерасад, ки он ҳам бошад дар услуб истифода бурдани ҳар ду навъи наср ва бо ҳам омехта кардани онҳо ҳисоб меёбад. Дар натиҷаи ҳамин дар ин давра баъзе нависандагон дар асоси ҳар ду хели наср насри миёнае офариданд, ки осори Саъдӣ, Убайди Зоконӣ, Ҷомӣ намунаҳои беҳтарини он мебошанд.

Аввалин нависандаи бузурге, ки дар ин қор муваффақияти шоёни таҳсин ба даст овард, **Саъдӣ** буд.

Баҳор дуруст қайд кардааст, ки Саъдӣ дар «Гулистон» (1258) «дар ҳар ришта ҳадди эътидолро аз қай нагузоштааст; дар овардани ибороту алфоз низ миёнаи сабки қадим ва сабки тозаро (яъне сабкии содда ва маснӯъро—Р. М.) гирифта.., аз такрору тародиф таъзада ва аз таҳлилоти дигар сапооти мутакаллифонаи лафзӣ мутаҷанниб шуда».²

Саъдӣ аз пешгузаштагон тарзи кӯтоҳбаёнӣ, соддаву фаҳмо ифода намудани мазмунро омӯхтааст, инчунин ӯ, ҳангоми ифодаи фикр, дар ҷойҳои хеле ҷолиби диққат санъати сачъро ба қор мебарад, масалан:

«Яке аз мулуки **Хуросон Султон** Махмуди Сабуктегинро ба хоб дид, ки ҷумлаи вучуди ӯ рехта буду ҳок шуда, магар чашмони ӯ, ки ҳамчунон дар чашмхона ҳамегардид ва назар ҳамекард. Сойири ҳукамо аз таъвилӣ он фуру монданд, магар дарвеше, ки ба ҷой оварду гуфт: ханӯз **нигарон аст**, ки мулкаш бо **дигарон аст**».³

Дар аксари ҳикоятҳои «Гулистон» ҳамин хусусият, яъне бо сачъ ифода кардани мазмуну мақсади асосӣ, овардани ҳикмат, зарбулмасал, ҷамъбасти идея дида мешавад. Дар ҷунин лаҳзаҳо роли сачъ барои зуд сар-

¹ Сафо, Мухтасаре..., сах. 44.

² Баҳор, Сабкшиносӣ, ҷ. III, сах. 145—146.

³ Саъдӣ, Гулистон, Маскав, 1959, сах. 34.

фаҳм рафтан ба мақсад ва дар ёд нигоҳ доштани мазмун калон аст.

Мисоли дигар, ки дар он роли бадеии сачъ, тазод, ташбеҳ хеле бузург аст:

«Чавонмардеро дар ҷанги тотор ҷароҳате ҳавл расид. Касе гуфт: «фалон бозургон нӯшдору дорад, агар бихоӣ, бошад ки, дарег надорад». Гуянд он бозургон ба бухл маъруф буд... Чавонмард гуфт: «агар нӯшдору хоҳам — диҳад ё надихад; ва агар диҳад, манфиат кунад ё накунад — боре хоستان аз ӯ заҳри кушанда аст»... Ва ҳақимон гуфтаанд: оби ҳаёт агар фурушанд филмасал ба оби рӯй доно наҳарад, ки мурдани **баиллат** бех аз зиндагонии **базиллат**»¹.

Саъдӣ ҳамчун санъаткори ҳақиқатнигор сачъ ва дигар санъатҳои бадеиро на танҳо ҷангоми ифодаи ғояву мазмун, балки дар асоси тасвири воқеаҳои зиндагӣ, ҳодисаҳои иҷтимоӣ, манзараҳои табиӣ, сурати зоҳирӣ ва олами маънавии персонажҳо низ истифода кардааст. Чунонки аз ҳикояти зерин маълум мегардад, нависанда барои кушодани характер сачъро хеле моҳирона ва устодона ба қор бурдааст:

«Молдореро шунидам, ки ба бухл чунон маъруф буд, ки Хотами Той дар қарам. Зоҳири ҳолаш ба неъматӣ дунё орошта ва хусти нафси ҷибилӣ дар вай ҳамчунон мутамаккин, то ба ҷое ки **ноне** ба **ҷоне** аз даст надодӣ ва гурбан Бухарио ба лӯқмае **нанавохтӣ** ва сағи Асҳоби Қаҳро устухоне **наяндохтӣ**, филҷумла, хонаи ӯро кас надидӣ **даркушода** ва суфраи ӯро **саркушода**...»²

Нависанда дар ҳикояти боло ҳасисӣ, мумсикӣ ва ҳарисию гушнаҷашмӣ барин ҳислатҳои нафратовари молдори бахилро бо ибораҳои оммафаҳми сачънок — «гурбаро ба лӯқмае нанавохтӣ» ва «сағро устухоне наяндохтӣ», «ноне ба ҷоне аз даст надодӣ», «хонаи ӯро кас надидӣ даркушода ва суфраи ӯро саркушода» хеле ҳуб инъикос намудааст.

Бисёр ҷумлаҳои сачъноки «Гулистон» азбаски як фикри муҳими иҷтимоӣ ва ё як ҳақиқати зиндагиро ифода мекунанд ва онҳо аз калимаҳои мавзуну мусаччаъ таркиб ёфтаанд, ба худ шакли ҳикмат ва ибораҳои фразеологиро гирифтаанд, чунончи:

¹ Ҳамон ҷо, сах. 215—217.

² Ҳамон ҷо, сах. 235—236.

«Подшоҳеро шунидам, ки ба куштани асире ишорат кард. Бечора дар ҳолати навмедӣ маликро дашном додан гирифт ва сақат гуфтан, ки гуфтаанд: ҳар кӣ даст аз **чон бишӯяд**, ҳар **чи дар дил дорад**, **бигӯяд**».¹

Ё худ: «Ҷамоате оҳанги гурез карданд. Писар наърае бизаду гуфт: **Эй мардон бикӯшед**, ё **ҷомаи занон бипӯшед!**»². Боз: «Гуфт: «Хомӯш, ки дар **пасӣ мурдан**, беҳ ки ҳочат пеши **касе бурдан**»»³.

Саъдӣ калимаҳои саҷшударо ҳамчун одати муқаррарӣ дар охири ибора — ҷумлаҳои содда (ҷунонки аз мисолҳои овардашуда низ маълум мегардад) овардааст. Вале, баъзан дида мешавад, ки ӯ мувофиқи тақозои мазмун, ҷунин калимаҳоро на дар охир, балки дар миёна ва ахёнан дар аввали ҷумлаҳои содда низ зикр кардааст. Масалан:

Подшоҳе ба дидаи ҳақорат дар тоифаи дарвешон назар кард. Яке аз он миён бафаросат ба ҷой оварду гуфт: «Эй малик, мо дар ин дунё ба **чайш** аз ту камтарему ба **айш** хуштар»⁴.

Дар «Ғулистон» ба ҷуз таъсири насри содда, боз шиноаҳои насри маснӯро дарёфт кардан мумкин аст, ки истемоли қисман калимаю ибораҳои мураккаби арабӣ, овардани порчаҳои шеърӣ, сураву ояҳои динӣ (барои пурқувват кардани фикри худ), саҷҳои такрордор аз ҷумлаи онҳо ҳисоб меёбанд. Нависанда мувофиқи тақозои мазмун ва худ шахсан аз воқеаи тасвиршаванда мутаассир гашта дар як порчаи хурд якчанд иборан саҷнок меоварад, ҷунонки:

«Вазире гофилро шунидам, ки хонаи раият хароб кардӣ, то хизонаи султон ободон кунад, беҳабар аз қавли ҳукамо, ки гуфтаанд: ҳар кӣ худойро аззаву ҷалла **биёзорад**, то дили халқе ба даст **орад**, худон таолӣ ҳамон халқро бар ӯ **гуморад**, то димор аз рӯзгораи **барорад**».⁵

Саъдӣ дар порчаи боло барои талқини ақидани адолатпарварӣ ва маҳкум кардани ғорату тороҷи халқ, ки дар замони муаллиф ба тарзи васеъ ҷорӣ буд, ҷор ҷумлаи соддаро дар тахти як саҷ («орад», «биёзо-

¹ Ҳамон ҷо, сах. 31.

² Ҳамон ҷо, сах. 38.

³ Ҳамон ҷо, сах. 208.

⁴ Ҳамон ҷо, сах. 198.

⁵ Ҳамон ҷо, сах. 83.

рад,» «гуморад» ва «барорад») муттаҳид кардааст. Ин хусусият, яъне ба таркиби сачъ дохил намудани аъзоҳои бисёӣ аз хусусиятҳои насри маснӯъ ба шумор меравад. Аммо насри маснӯи Саъдӣ аз насри маснӯи маъмулии замон бо соддагию равонӣ, мучазию оммафаҳмии нисбии худ фарқ мекунад. Дар порчаҳои мусаччаи Саъдӣ осори тақаллуф ва суханбозии маҳзро тақрибан дучор кардан мумкин нест.

Дар баъзе ҳикоятҳои «Гулистон» дар таркиби сачъ калимаҳои арабӣ нисбатан зиёдтар истеъмоли шудаанд. Барои мисол порчае аз ҳикояти ҷаҳорӯми боби якӯм дар поён оварда мешавад:

«Тоифаи дуздони араб бар сари кӯҳе **нишаста буданд** ва манфази **корвон** баста. Ва раияти **булдон** аз макони **эшон маръуб** ва лашкари **султон мағлуб**, ба ҳукми он ки малозӣ манеъ аз қуллан кӯҳе ба даст оварда буданд ва малчову моварои худ сохта. Мудаббирони **мамолики** он тараф дар рафъи **мазаррати эшон** машварат карданд, ки агар ин тоифа ҳам бар ин насақ рӯзгоре **мудовимат** намоёнд, **муқовимат** бо эшон мумтанеъ гардад».¹

Аксари сачъҳои порчаи мазкур — «булдон», «султон», «маръуб», «мағлуб», «мамолик», «мазаррат» «мудовимат» ва «муқовимат» калимаҳои арабианд. Бояд гуфт, ки порчаи зикршуда дар натиҷаи дарбар гирифтани сачъҳои мураккаб назар ба ҳикоятҳои соддаи дигари «Гулистон» то андозае душворфаҳм гардидааст. Вале дар он сачъҳои нуқсоннок, ибораҳои сакилу мавҳум, ки дар асарҳои маснӯъ, махсусан дар китобҳои таърихӣ дида мешавад, мавҷуд нестанд. Инчунин, дар «Гулистон» ин тарикаи ҳикоятҳои нисбатан мушқилфаҳм миқдоран хеле каманд.

Ҳасан Ҷаводӣ доир ба услуби Саъдӣ дахл карда, қайд менамояд, ки «Гулистон»-ро «низ бояд ҷузъи мақомот ҳисоб кард, зеро сабки ин китоб ва ҳадафи он бо вучуди ихтилофоте, ки бо фанни мақомот дорад, аз бисёӣрии ҷихот низ бо ин фан мушобеҳ аст»².

Ба ин фикри Ҷаводӣ пурра розӣ шудан душвор аст, чунки «Гулистон»-ро на аз нуқтан назари сабку услуб, на аз ҷиҳати доираи мавзӯёву мундариҷа ва ғоя

¹ Ҳамон ҷо, сах. 40.

² Ҳасан Ҷаводӣ, Ганҷинаи насри порсӣ, сах. 165.

бо мақомоти Ҳамидӣ, Ҳарирӣ ва ғайра дар як қатор гузоштан мумкин нест. «Гулистон» асари чи шаклан ва чи мазмунан комилан навест, ки дар асоси сабқҳои соддаи қадима ва маснуи нав таълиф ёфта, ба ҳодисаҳои муҳими сиёсӣ-иҷтимоӣ ва воқеаҳои реалии зиндагӣ бахшида шудааст. Ба ифодаи хеле дурусти Баҳор, дар «Гулистон» «тақлидро... роҳ нест ва саросар ибтиқору ибтидоъ ва ҷобукдастию санъатгарӣ аст.»¹

Ба ақидаи Ҳусайнкули Котибӣ, ки гӯё шўҳрати «Гулистон» танҳо ба сабаби балоғату фасоҳати он бошад, шарик шудан душвор аст. «Шўҳрати «Гулистон», — навиштааст ӯ, — ба сабаби балоғат ва фасоҳати он аст. Ва ба ҳамин сабаб низ аз замони таълиф ва иштихор мураҷҷеи истифодаи форсизабонон ва манбаи муқаддимоти адаб буда ва ҳамвора аниси кўдакони ҳафтасолаю пирони ҳафтодсола аст».²

Дар шўҳрати бузург ёфтани «Гулистон» сабку услуби содда ва фаҳмову равони он, бешубҳа, мақом калон бозидааст. Вале сабаби асосии шўҳрати басозо пайдо кардани «Гулистон» гоҷҳои олии инсонпарварӣ, ахлоқӣ, ватандўстӣ, мазмуну мундариҷаҳои воқеӣ — реали ва пандҳои ибратбахши ҳаёти доштани он мебошанд.

Саъдӣ диққати асосиро пеш аз ҳама ба фикр ва мазмун додааст, ки инро тарзи нигориши тамоми ҳикоятҳои «Гулистон» тасдиқ менамоянд. Муқаддими мазмун ва дуйўмин будани шаклро худӣ Саъдӣ низ таъкид кардааст. Ӯ дар ин бора чунин мегӯяд:

«Агар хушмандӣ, ба маънӣ гарой!
Ки маънӣ бимонад, на сурат ба ҷой!»

Бояд гуфт, ки услуби пешгирифтаи Саъдӣ, яъне истифода намудан аз унсурҳои бехтарини ҳар ду навъи наср махсусан дар латиф ва дигар асарҳои Убайди Зоконӣ ба тарзи барҷаста ба назар мерасад.

Умуман, «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ чи аз ҷиҳати гоҷву мазмунҳои олии ва чи аз ҷиҳати бадеиёту фасоҳати дилкаш асари баркамоле мебошад, ки ба он бисёр адибони муосиру минбаъда, аз қабилҳои Муиниддини Ҷувайнӣ («Нигористон»), Маҷди Ҳавофӣ («Равзаи

¹ Баҳор, Сабқшиносӣ, ҷ. III, сах. 126.

² Ҳусайнкули Котибӣ, Таърихи мухтасари насри форсӣ, сах. 60.

хулд»). Чомӣ («Бахористон»), Хуррамӣ («Риёз-ул-ошикин»), Хоча Самандар («Дастур-ул-мулук»), Коонӣ («Парешон») ва дигарон пайравӣ карда, асарҳо навиштаанд.

* * *

Нишонаҳои ҳар ду хели наср дар осори нависандаи асри XIV — ЗИЁ НАХШАБӢ (ваф. 1351) низ воমেҳуррад, ки аз эҷодиёти ӯ «Тӯтинома», «Қиссаи гулрез» бештар машҳуранд.

«Тӯтинома» аз қиссаҳои хеле машҳури халқист, ки онро Зиё Нахшабӣ соли 1329 бо забони пуробуранги таъсирбахш таҳрир кардааст. Зиё Нахшабӣ аввали ҳикоятҳои «Тӯтинома»-ро бо насри мутакаллуфона сар карда, сачъҳои пай дар пай, ибораҳои умумии забонзадшударо (аз қабилӣ «ровиёни ахбор ва ноқилони осор», «хӯшачинони хирмани сухан»...) меоварад. Аммо баъди чунин муқаддимаи кӯтоҳ худӣ нақл оғоз меёбад, ки он соддаву дилангез аст, чунончи:

«Ва ҳосили ин панҷоҳу ду ҳикоят он аст, ки бозургонзодае дар хона тӯти ва шораки гуё дошт. Вақте аз вақтҳо, рӯзе иттифоқи сафар афтод. Ва вақти рафтан бо қадбону гуфт: дар ғайбати ман ҳар қоре, ки туро пеш ояд ва ҳар муҳимме, ки ба ту мутаарриз гардад, бо-
яд, ки бе машварати ин мурғ дар он қор саъй нақунӣ, ва **бе рухсати** ин қонвар дар он амр иқдом **наниҳӣ!**»¹.

Дар порчаи зикршуда ҳамагӣ се сачъ — «ояд», «бо-яд» ва «гардад», «бе машварат» ва «бе рухсат», «нақунӣ» ва «наниҳӣ» қор фармуда шудаанд, ки онҳо хеле бамавқеъ ва мувофиқи тақозои мазмун буда, барои хонандагони умум дастрасанд.

Умуман, Зиё Нахшабӣ дар таҳрири «Тӯтинома» барои соддагию равонии он диққати ҷиддӣ дода, сачъро аҳёнан ва дар мавқеъҳои зарурӣ истифода намудааст.

Аммо услуби нависанда дар қиссаи «Гулрез» як андоза тағйир меёбад. Дар ин асар сачъҳои мураккабу пай дар пай, ибораоронию суханпардозӣ ва майле ба тақаллуф дида мешаванд. Масалан:

«**Ҳикоят.** Вақте ҷавоне буд — чун Фиръавн тоҷи ғурур бар сар ва чун Намруд даввоҷи раъванат дар бар.

¹ Зиё Нахшабӣ, Тӯтинома — дастхатти рақ. 9046/I маҳфуз дар ганҷинаи дастхатҳои Институти Шарқшиносии ба номи Беруний, вар. I 6—2 б.

Хама умр мӯхраи «ано ва лоғайрӣ» суфтӣ ва бо ҳама кас «ано ҳайрун минху» гуфтӣ. Ва на нафаси ўро ҷуз раъванат пешае ва на ҷони ўро аз ҷашми ғайрат андешае. Ҳар бор, ки дар хона омадӣ, тахта нола намудӣ. Рӯзе бо тахта сухан оғоз карду гуфт: «Эй тахта! Ин чи нолаю зорист, ки бадон одат кардаӣ? Ва ин чи қулқулаи бекарорист, ки бадон хӯй гирифтаӣ? На сабаби ранҷе зоҳир, ки мӯчиби он изтироб бувад ва муставҷиби тааббӣ боҳир, ки сабаби он изтирор бошад?!»¹

Дар порчаи мазкур, ки он на он қадар калон мебошад, бист калима: «бар сар» ва «дар бар», «суфтӣ» ва «гуфтӣ», «раъванат» ва «ғайрат», «пеша» ва «андеша», «хона» ва «нола», «нола» ва «қулқула», «зорӣ» ва «бекарорӣ», «зоҳир» ва «боҳир», «изтироб» ва «изтирор» дар таркиби сачъ қор фармуда шудааст. Ин исботи он аст, ки Зиё Нахшабӣ ба ибораорой ва ба сачъи сухан кӯшида ба мураккаб сохтани ҷумлаҳо бештар ҷаҳд намудааст. Дар «Гулрез»-и ӯ иборава ҷумлаҳои арабӣ, сачъҳои тақрордор, истинораҳои пӯшида, таҷнису ташхис барин санъатҳои бадеӣ назар ба «Тўтинома» хеле зиёд воমেҳўранд. Мисоли дигар аз «Гулрез»:

«Чун он гавҳар аз дурҷ зоҳир шуд ва он кавкаб боҳир гашт, Тайфуршоҳ ба дидори ӯ муфаррах-ул-бол гашт».²

Хонандаи оддӣ аз мазмуни истиноравии «зоҳир шудани гавҳар аз дурҷ» ва «боҳир гаштани кавкаб», ки маънои таваллуд ёфтани писарро ифода мекунанд, ба зудӣ пай бурда наметавонад. Нависанда барои бадеӣ-ти сухан истифода ба қор бурда, як фикрро бо ду ибораи сачънок ифода намудааст, ки ҷунин ҳолат дар бисёр ҷойҳои «Гулрез» дида мешавад.

Умуман, дар мероси адабии Зиё Нахшабӣ ҳам насри соддаи равон («Тўтинома», «Ҷузъиёт ва қуллийёт» ва ғайра) ва ҳам таъсири насри маснўро (дар мисоли «Гулрез») мушоҳида кардан мумкин аст. Аммо он ибораҳои печдарпечу тумтароқ ва сачъҳои тақаллуфomezи душворфаҳм, ки махсусан дар асарҳои таърихшиносӣ маъмул буданд, дар асарҳои Нахшабӣ тақрибан вонамеҳўранд. А. Алимардонов дуруст менависад, ки «Нахшабӣ баъд аз Муҳаммад Авфии Бухороӣ дар инкишофи насри бадеии тоҷикзабони Ҳиндустон роли муҳим бози-

¹ Зиё Нахшабӣ, Қиссаи Гулрез, Қалқутта, 1912, сах. 20.

² Ҳамон ҷо, сах. 11.

да, махсусан бо «Тӯтинома» ва «Гулрез»-и худ бори дигар боигарӣ ва барҷастагии забони тоҷикиро ҷилва медиҳад».¹

Аз асарҳои бадеии дигари давраи мазкур «Марзбоннома»-ро бояд қайд кард, ки онро соли 1202 Муҳаммад бини Ғозии Малтаявӣ бо номи «Равзат-ул-уқул» аз табарӣ ба забони тоҷикӣ-форсӣ тарҷима кардааст. Қаме дертар, яъне дар ҳудуди солҳои 1211—1225 ин асар бо калами Саъдаддини Варовинӣ таҳти унвони «Марзбоннома» аз нав тарҷима шуд, ки он аз ҷиҳати бадеиёту ҷасоҳат хеле баланд аст.²

Масалан, порчае аз «Достони мушу мор»:

«Мор он кунҷи хонаи офият ёфт, ба сари ганҷи му-
род биншаст ва сар бар пой саломат ниҳоду ҳалқавор
худро бар дари ганҷ баст... Модар гуфт: ...«Магар бар
мулки қаноат ва кифоят зиёдат талабидӣ ва дасти та-
арруз ба гирдкарда ва андӯхтаи дигарон ёзидӣ? Бирав,
маскане дигар гир ва бо масканати хеш бисоз, ки туро
зӯри бозӯи мор набошад ва камони кини ӯ натавонӣ ка-
шид. Ва агарчи ту аз сари сартезӣ ба сари дандони
тез мағрури, ҳамдандонии морро нашой, ки пили маст-
ро аз дандони ӯ санг дар дандон ояд ва шеро шарзро
аз захири ӯ захира бирезад...»³.

Ба таъсириҳои мазмун, ҷуқурии фикр, равонӣ ва бадеиёти сухан диққати ҷиддӣ додани муаллиф аз на-
мунаи болоӣ равшан намудор аст. Таъсири эстетикӣ
мисолҳои зикршударо махсусан сачъ («талабидӣ» ва
«ёзидӣ», «сартезӣ» ва «мағрури»), ибораҳои фразеоло-
гӣ («камони кин кашидан», «санг ба дандон омадан»,
«заҳраи шер рехтан»), таносуб («заҳр», «заҳра» ва
«шер») ва ғайра хеле пурқувват кардаанд. Аммо бояд
гуфт, ки дар «Марзбоннома» сачъҳои тумтарок, душвор-
фаҳм низ хеле волеҳуранд.

Ҳамчун хусусияти намоёни насри мусаччаи Варо-
винӣ қайд кардан мумкин аст, ки дар «Марзбоннома»
сачъ аксаран бо санъатҳои дигари бадеӣ, аз қабилӣ ки-
ноя, тазод, тамсил, ташбеҳ ва ғайра якҷоя кор фарму-
да шудааст, ки ин санъатҳо ҳамдигарро мазмунан пур-

¹ А. Алимардонов, «Ҳикоятҳои тӯти» ва баъзе қасфаҳмиҳо дар
бори онҳо, «Маориф ва Маданият», 1966, 7 июль.

² Нигаред: Сафо, Мухтасаре дар таърихи таҳаввули назму насри
форсӣ, сах. 28—29.

³ Китоби Марзбоннома, Лейдан, сах. 88 ва 89.

қувват карда, барон барчаастатар ифода гардидани ғояву мундариҷа ба муаллиф кўмак расонидаанд. Чунин ҳолат дар асарҳои дигари бадеи низ дида мешавад, вале он дар «Марзбоннома» бештар ба ҷашм мерасад.

* * *

Чунонки гуфта шуда буд, баъд аз таълиф ёфтани «Гулистон» бисёр асарҳои назиравӣ ба он пайдо шуданд, ки «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ (1414—1492) яке аз бехтарини онҳо ҳисоб меёбад.

Ҷомӣ на танҳо дар ғоя, мазмуну мундариҷа ва сохти асар, балки дар тарзи нигориш ва сачъкорфармоӣ низ ба Саъдӣ пайравӣ кардааст, масалан:

«Искандар дар овони ҷаҳонгирӣ ба ҳилаи тамои ҳисоре **бикушод** ва ба **вайрон** кардани **он фармон дод**. Гуфтанд: «он ҷо ҳақимест — **доно** ва бар ҳалли мушкилот — **тавоно**». Вайро талаб дошт. Шакле дид — аз қабули табъ (**дур**) ва табъи аҳли қабул аз ӯ **нуфур**. Гуфт: «ин ҷи сурати **ғариб аст** ва ҳайкали **муҳиб?**». Ҳақим аз он суҳан **барошuft** ва хандон, дар шукуфтагӣ **гуфт...**»¹

Дар ҳикояти мазкур калимаҳои сачъшуда — «бикушод» ва «дод», «вайрон», «он» ва «фармон», «доно» ва «тавоно», «дур» ва «нуфур», «ғариб» ва «муҳиб», «барошuft» ва «гуфт» хеле бамавқеъ истифода шуда, барои ҳубу возеҳ ифода намудани ғояи нависанда — бартарият ва афзалияти мазмун, ботин, мундариҷа аз шакл, зоҳир ва сурат мададе расонидаанд.

Аксар нависандагони закитабъ ҳангоми тасвири лаҳзаҳои нозук ва муҳимми ҳодисаю воқеа, дар аснои ифодаи задаҳои мантиқӣ ба санъати сачъ муроҷиат мекунанд, зеро он воситаи бехтарини таъсирнок ифода намудани мазмун мебошад.

Айнан чунин ҳолатро дар «Баҳористон»-и Ҷомӣ ба ҳуби мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, сачъҳои ҳикояти зерин, «бикушоям» ва «дароям», «ёбам» ва «баръёбам» дар ин масъала ҷолиби диққатанд:

«Туркero гуфтанд: «кадом дўсттар дорӣ — ғорати имрӯз ё биҳишти фардо?» Гуфт: «Он ки имрӯз даст ба ғорат **бикушоям** ва ҳар ҷи **ёбам, баръёбам** ва фардо бо Фиръавн дар оташ **дароям!**»².

¹ Абдурахмони Ҷомӣ, Баҳористон, Конпур, 1321, сах. 16.

² Баҳористон, сах. 73—74.

Нависанда дар порчаи боло барои инъикоси амалиёт, кирдор, қору ҳаракат, яъне дар процесси нишон додани ғоратгарӣ, торочгарӣ, хунхурию чашмгурӯснагии намояндагони қабилаҳои бодиянишини турк, ки дар асри XV дар Хуросону Мовароуннаҳр бисёр ҷой доштанд аз санъати сачъ устодона истифода бурдааст, ки дар ҳалли ин гуна ҳислати персонаж сачъҳои аз феъл сохташуда роли муҳимме мебозанд.

Умуман, дар ҳикоятҳои хурд ва рехта мақому ҳизмати феъл ҳамчун ифодакунандаи амалиёт ва қору кирдори персонажҳо хеле калон аст ва бинобар ҳамин дар ҷунин ҳикоя, латифа ва новеллаҳо қисми муҳими сачъ аз феъл сохта мешавад.

А. Афсаҳов дуруст навиштааст, ки «забони «Баҳористон» хеле содда ва фаҳмо буда, дар он калимаву ибораҳои рехтаи халқӣ, таъбирҳои шоирона хеле фаровон аст. Махсусан,— таъкид кардааст ӯ,— санъати сачъ онро хеле дилпазир гардондааст»¹.

Сачъҳои «Баҳористон»-и Ҷомӣ, аз ҷумла порчаҳои дар боло овардашуда асосан дар охири ибора ва ҷумлаҳо, бештар ҳамчун хабар воқеъ гаштаанд, ки ин яке аз сифатҳои бехтарини насри мусаччаъ ҳисоб меёбад.

Умуман, Ҷомӣ дар «Баҳористон»-и худ фазилатҳои бехтарини услубии «Ғулистон»-ро давом додааст.

Дар асри XV умуман дар адабиёт ва махсусан дар насри таърихӣ номунависӣ суҳанбозӣ тақаллуф ба андозае раванқ пайдо мекунад. Ривож ёфтани шаклпарастиро ҳуди ҳамин далели хурдтарин — шеърӣ машҳури Рӯдакӣ — «Бӯи ҷӯи Мӯлиён ояд ҳаме»-ро бинобар соддаю раван буданаш писанд накардан ва наҳ задани Давлатшоҳи Самарқандӣ равшан нишон медиҳад.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ ана ҳамин талабот ва завқи бадеии аҳли фазли замони худро ба назар гирифта, «Қалила ва Димна»-ро тахти унвони «**Анвори Суҳайлӣ**» бо забони нисбатан мушкилфаҳм таҳрир мекунад.

Дар «Анвори Суҳайлӣ» дар баробари порчаҳои бадеии мафҳуммазмун ибораҳои мураккаб, аз он ҷумла сачъҳои муқаррар низ дида мешаванд.

«**Ҳикоят**. Вазир гуфт: Шунидам, ки ду қабӯтар бо якдигар дар ошӯна дамсоз буданд ва дар қошона — қамроз. На аз ғубори ағъёр бар хотири эшон гарде ва

¹ А. Афсаҳов, «Баҳористон» ва шӯҳрати он. Сарсухан ба Баҳористон, Душанбе, 1966, сах. 7.

на аз меҳнати **рӯзгор** дар дили эшон дарде. Ба обу дона қаноат **карда** ва чун дарвешони гушанишин тариқи таваккул **сипарда**. Якеро **Бозанда** ном буду дигареро **Навозанда**. Ва ҳар ду шому **сахар** ба иттифоқи **якдигар** нағамоти **мавзун сарондандӣ** ва гоҳу **бегоҳ** ба илҳони **рӯҳафзо** саҷъҳои **гуногун тартиб кардандӣ...**

Рӯзгор бар мурофиқати он ду ёри **ғамгусор** ҳасад **бурд** ва **чаши захми замона** бар он ду ҳамдами **фарзона** **кор кард...** Бозандаро орзуи сафар падид омад. Ёри худро гуфт, ки: «мо то кай дар як **ошъёна** ба сар **барем?** Ва дар як **кошона** **рӯзгор** гузаронем? Маро орзуй он аст, ки ду-се **рӯзе** дар атрофи чаҳон бигардам...»¹.

Аммо баъзан чидду чаҳди муаллиф дар оронши суҳан, аз як тараф, суҳани ўро зебою зарифона **карда** бошад, аз тарафи дигар, барои идроки аниқи мазмун ба хонандаи оддӣ монеае ба миён овардааст, чунончи:

«Рои **оламгир** бараҳмани **равшанзамирро** ба ташрифи мухотибаи алайҳи ихтизос дода фармуд...

Баён фармудӣ достони касе, ки бар муроди хеш **кодир шуд** ва дар муҳофизати он тағофул **варзид**, то матлуб аз даст **рафта**, дар надомат **афтод** ва ба уқубати ғаромат мубтало **гашта**, қуз ҳасрату андӯҳ ҳосил надошт.

Акнун бозгӯӣ масали касе, ки дар имзои ғаримате таъҷил **варзад** ва аз фавоиди **тадбиру тафкир** **ғофил** **монад**, то **оқибати кор** ва **хотимати кирдори** ў як қо **мерасад**. Ва чун тухми шитоб дар мазраи амал бикоранд, чи чиз бирӯяд?» Бараҳман гуфт: «...Ҳар ки бинои кори хеш бар сабру **субот** **наниҳад** ва асоси муҳимро ба сукуну **виқор** истехком **надиҳад**, **авокиби аъмолаш** ба **маломат кашад** ва **хавотими аҳволаш** ба **надомат** адо **кунад...**»²

Дар чунин порчаҳои мураккабтари Хусайн Воизи Қошифӣ бештари саҷъҳо калимаҳои арабӣ буда, ба исм, ба предмете тааллуқ доранд. Агар бештарини ҷумлаву ибораҳои саҷъноки Қоми яктой саҷъ дошта бошанд, ки онҳо низ аксаран дар охири ибораю ҷумлаҳо омадаанд, ин усули корфармони саҷъ дар «Анвори Сухайли»-и Хусайн Воизи Қошифӣ қатъиян риоя **карда** нашудааст.

¹ Хусайн Воизи Қошифӣ, Анвори Сухайлӣ, Бамбай, 1296, сах. 27—28.

² Анвори Сухайлӣ, сах. 277.

Ва баръакс, дар «Анвори Сухайлӣ» ва дигар асарҳои адабию бадеии ин нависанда бисёр ҷумлаву ибораҳои мавҷуданд, ки ҳар кадомашон ду-сетоӣ (аз қабилӣ «дар ошӯна дамсоз» ва «дар қошона ҳамроз», «нағамоти мавзун сарондандӣ» ва «сачъҳои гуногун тартиб кардандӣ», «таъчил варзад» ва «ғофил монад», «оқибати қор» ва «хотимати қирдор») ва аз ин ҳам бештар (чунончи: «авоқибӣ аъмолаш ба маломат кашад» ва «хавотими аҳволаш ба надомат адо кунад») калимаҳои сачъшуда доранд. Илова бар ин, дар «Анвори Сухайлӣ», аз он ҷумла, дар мисолҳои овардашуда аксари калимаҳои сачъшударо калимаҳои арабӣ (ба мисли «таъчил», «ғофил», «тадбир», «тафқир», «оқибат», «хотима», «субот», «виқор», «авоқиб», «хавотим», «аъмол», «аҳвол» ва ғайра) ташкил додаанд. Хусусиятҳои зикршудаи сачъҳои «Анвори Сухайлӣ» нишон медиҳанд, ки муаллифи он ба сӯи сабки маснуъ тамоиле дорад.

«Анвори Сухайлӣ»-ро ҳеҷ гоҳ саросар мураккабу мутакаллуф пиндоштан дуруст нест, зеро дар он бисёр саҳифаҳои мавҷуданд, ки нисбатан соддаю раван буда, аз ибораҳои мағшушу мавҳум ва сачъҳои мураккабу печдарпеч холианд. Қолиби диққат аст, ки нависанда чунин услуби соддаро махсусан ҳангоми ифодаи ғояҳои пешқадами иҷтимоӣ, дар зимни ривояту ҳикоятҳои бевосита ба зиндагӣ, ба ҳодисаю воқеаҳои воқеии ҳаёти бахшидашуда ба қор бурдааст. Масалан, ҳикояте аз боби X:

«Овардаанд, ки дар замони пешин ситамгоре буд, ки ҳезуми дарвешон бо ситаму ҳайф бихаридӣ ва дар баҳои он музотикаи бисёр намуда, камтар аз он чи қимат будӣ, бидодӣ. Ва дар зимистон бар тавонгарон тарҳ кардӣ ба изъофи он чи қимати адл бошад, баҳо биситондӣ. Ҳам дарвешон аз ҷаври ӯ ба қон омада буданд ва ҳам тавонгарон аз ҷафои ӯ ба ғиғон...

Рӯзе ҳезуми дарवेशе ба зӯр бикашид ва нима баҳо бадон фақири бенавоҷаш надод. Дарвеш дасти дуо бар осмон бардошт ва рӯи ниёз ба қиблаи хузуъ ва хушӯ овард... Дар ин маҳал соҳибдиле бирасид ва бар он ҳол вуқуф ёфта, забони маломат бар он золим бикушуд ва гуфт: «...Бо бечорагон, ки ҷуз даргоҳи ҳазрати илоҳӣ паноҳе надоранд, бадин минвол сулук макун ва бар дардмандон, ки ҳама шаб чун шамъ аз сӯзи дил ашк боранд, бадин гуна ситам раво мадор! Хонаи синан

ғарибонро ба осеби бедод вайрон масоз! Ва хуни дили ятимонро ба чои шароби лаъл дар **чоми интиқом ма-рез!..»**

Он ситамгари пурғурур аз сухани он азиз **биранчид** ва аз рӯи истикбор ва ҳамияти қоҳилият рӯй дарҳам **кашид** ва гуфт: (байт:)

«Бирав, эй шайх, аз ин беш мадеҳ дарди сарам,
Ки дусад хирмани афсона ба як чав наҳарам!»

Дарвеш рӯй аз вай **битофт** ва ба гӯшаи хилвати худ **шитофт**.

Қазоро ҳамон шаб оташе дар анбори ҳезумаш афтод ва аз он ҷо ба хонаву манзил сироят карда, ҳар матоъ, ки дошт, пок бисӯхт ва он бедодгарро аз **бистари нарм** ба **хокистари гарм** нишонид...»¹

Ҳамон навъе ки аз ҳикояти боло маълум мегардад, Хусайн Воизи Кошифӣ ҳангоми тасвири ҳодисаю воқеаҳои ҷолиби диққат, масалан, дар аснои муқобил гузоштани золиму мазлум, тавонгару бечора суханони оддӣю ифодаҳои халқӣ (ба мисли «ҳар матоъ, ки дошт, пок бисӯхт»), сачъҳои соддаву фаҳморо (аз қабилӣ «ҷон» ва «фигон», «надоранд» ва «боранд») ба қор бурдааст. Нависанда дар чунин ҳикоятҳо сачъро дар мавқеаҳои зарурӣ дар аснои ифодаи задаҳои мантиқии мақсади худ истифода намудааст, ки ин аз порчаи боло равшан маълум мегардад. Дар ҳикояти зикршуда ғояи асосии нависандаро маҳкум намудани тавонгарӣ, золимӣ, моли мардумхӯрии гурӯҳи ҳоким ва мувофиқи кирдори худ ҷазо ёфтани онон ташкил намудааст, ки ин фикр бо ҷумлаи сачъноки таъсирбахш «оташ... он бедодгарро аз бистари нарм ба хокистари гарм нишонид» ифода ёфтааст.

Чунин порчаҳои равону фаҳмо ва бо равиҳои насри содда навишташуда дар «Анвори Суҳайлӣ» ҳарчанд нисбатан кам бошанд ҳам, мавҷуданд. Бинобар ин, «Анвори Суҳайлӣ»-ро қомилан «иншое маснӯъ ва мутақаллиф дорад»² гуфтаи, ба гумони мо, ба ҳақиқат он қадар ҳам мувофиқат намекунад. Вале инро инкор кардан мумкин нест, ки дар асари мазкури Хусайн Воизи Кошифӣ мавқеи асосиро на насри соддаю раво, балки насри мураккабу маснӯъ ишғол менамояд.

¹ Ҳамон ҷо, саҳ 363—364.

² Сафо, Мухтасаре..., саҳ. 61.

Ба ҳамин тарик, дар асрҳои XIII—XV бисёр асарҳои бадеии насри офарида шудаанд, ки бештаринашон бо услуби содда таълиф ёфта, сачъ дар онҳо роли муҳими эстетикӣ бозидаанд.

Б. Асарҳои таърихшиносӣ

Муаллифони асарҳои таърихшиносии асрҳои XIII—XV низ мувофиқи талаботи давр, ҳонандагон, ақоиди сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ғайра ҳар кадом услуби ҳоси насри дошт, ки яке ба содданависӣ, дигаре ба насри мутакаллуфона рағбат пайдо мекарданд. Масалан, агар Баҳоваддини Исфаандиёр дар «Таърихи Табаристон» (соли таълиф 1217), Минҳочӣ Сироч дар «Табакоти Носирӣ» (санаи таълиф 1260), Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ дар «Таҷориб-ул-салаф» (санаи таълиф 1324), Афзалиддини Қирмонӣ дар «Таърихи Афзал» (таълифаш соли 1209), Низомиддини Шомӣ дар «Зафарнома» (аввалин асари таърихӣ аҳди темирӣ), Қамолиддин Абдураззоқи Самарқандӣ (1414—1482) дар «Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-баҳрайн» ва чанде дигар муаррихон анъанаи ба сабки содда навиштани асарҳои таърихиро давом дода бошанд, Ҳасани Низомӣ дар «Тоҷ-ул-муосир» (санаи таълиф 1206), Абушшарафи Ҷурфодқонӣ дар тарҷиман «Таърихи Утбӣ» (санаи 1207), Нуриддин Муҳаммади Нисавӣ дар «Нуфсат-ул-масдур» (1235—1240), Фазлуллои Шерозӣ (ваф. 1256) дар «Таърихи муъҷам», Абдулло Вассоф дар «Таҷзият-ул-амсор ва таҷзият-ул-аъсор» (санаи 1300—1328), Амир Ҳусрави Дехлавӣ дар «Ҳазоин-ул-футӯҳ» (худуди 1312), Шарафиддин Абулфазли Роҷӣ дар «Ал-муъҷам фӣ осори мулук ил-Аҷам» (худуди 1327), Мирхонд (1435—1498) дар «Равзат-ус-сафо» ва дигарон насри маснӯъро ба қор бурдаанд.

Муаррихони гурӯҳи аввал диққати асосиро ба дурусттар, аниқтар ва соддатар инъикос намудани ҳодиса ва воқеаҳои таърихӣ равона кардаанд, ки дар натиҷа асарҳои онҳо нисбатан бетакаллуфтар ва соддаю фаҳмотар мебошанд. Барои дурусттар тасаввур кардани ҳақиқати ҳол бо намунаи «**Таърихи Табаристон**» ном асари **Баҳоваддин Муҳаммади Исфаандиёр** мухтасаран шинос шудан мумкин аст:

«Умар бинн-ал-Улоро ба Табаристон фиристоданд. Биёмад ва бо Вандоди Ҳурмузд хусумат пеш гирифт ва

ҷумла Кӯхистон аз **ӯ боз сугуд...** Ба бешаҳо мебуд ва **ӯ** ҳамчунин дунбол медошт, то **рӯзе** мардакero бигирифтанд... Фармуд гардан зананд. Гуфт: «маро амон диҳед, то ба ҷое бумдонӣ **кунам** ва туро ба сари Вандоди Хурмузд **барам...** Агар амиралмӯъминин маро дод хоҳад дод — подшоҳ аст, фармон ӯроост. Ва агар маро бифаристад, то сари **ӯ бардорам** ва ба ҳазрат **орам...**»¹

Дар мисолҳои боло сачъ маҳз барои шиддатноктар гардидани амалиёт ва ҳаракати воқеа ва тезутунд шудани мавзӯ ва мундариҷа роли муҳим бозидааст. Илова ба бар ин, дар «Таърихи Табаристон», аз ҷумла дар мисоли зикршуда сачъ бештар аз забони қаҳрамону персонажҳо оварда шудааст, ки дар ин масъала муаллиф равия ва хусусиятҳои наصري мусаччаи давраҳои гузашта, махсусан асрҳои X—XI-ро давом додааст.

Муаррихони содданависи ин давра ба мисли навиандагони асрҳои X—XI сачъро аксаран дар аснои тасвири амалиёт ва қору ҳаракати одамон ба қор бурдаанд, чунонки ин ҳолатро дар порчаи зерини «**Таҷориб-ус-салаф**»-и Ҳиндушоҳ мушоҳида менамоем:

«Ва дар ин фатҳ аз баъзе араб чизе содир мешуд, ки аз қабилӣ **наводир** ва **мазоҳик** буд. Чӣ эшон дар бодия парварда шуда буданд ва аҳволи **шаҳрнишинон** ва истилоҳоти **эшон** намедонистанд. Гӯянд: шахсе порое **ёкут ёфт** — дар ғояти ҷавдату нафосат ва онро **намешинохт**. Ва дигаре ба **ӯ расид**, қимати **ӯ** медонист; онро аз **ӯ** ба ҳазор дирам **бихарид**. Шахсе ба холи **ӯ** воқиф гашт, гуфт: «он ёкутро арзон фурӯхтӣ!» Гуфт: «Агар бидонистаме, ки беш аз ҳазор ададе хаст, дар баҳои он талабидаме!»²

Дар мисоли зикршуда ягон калимаю ибораи номафҳум ва ё сачъи душворфаҳм дида намешавад. Аксари сачъҳои ин порча («шаҳрнишинон» ва «эшон», «ёфт» ва «намешинохт», «расид» ва «бихарид») ба ҷуз як сачъ («наводир» ва «мазоҳик») аз калимаҳои оммафаҳму серистеъмоли тоҷикӣ таркиб ёфтаанд.

«Таҷориб-ус-салаф»-и Ҳиндушоҳ масъалаи ба мавзӯ ва предмети тасвир вобастагии зич доштани дараҷаи истеъмоли сачъро ба тарзи равшан нишон медиҳад. Дар намунаи овардашуда, ки Ҳиндушоҳ дар он аз хо-

¹ Баҳоваддин Исфадиёри Қотиб, Таърихи Табаристон, ҷилди аввал, Техрон, 1941, сах. 187—188.

² Ҳиндушоҳи Нахҷувонӣ, Таҷориб-ус-салаф. Техрон, 1333, сах. 30.

дисаҳои ачиби зиндагӣ сухан меронад, саҷҳои соддаю бетакаллуф ва бамавқеъ истифода шудаанд ва онҳо комилан қобили фаҳм мебошанд. Вале ҳангоме ки Ҳиндушоҳ ба тавсифи ягон чиз ва ё ягон шахс, алалхусус ҳокимону шоҳон мепардозад, сухани ӯ хушк буда, аз ибораҳои умумӣ ва саҷҳои такаллуфомези забонзад иборат мешаванд, чунончи:

«Ҳамон рӯз, ки Марвон вафот ёфт, бо писари ӯ — Абдулмалик байъат карданд. Ва ӯ марде буд — **оқилу фозил ва фасеҳу фақеҳ**; ва илми **ахбору** дақоиқи **ашъор** некӯ донистӣ; ва соҳиби раёю тадбир буд...»¹

Дар ҷумлаҳои боло васф — тавсифи шахси ҷудогона роли муҳим мебозад. Бинобар ин, муаллиф ба сифатбаёнӣ ҳислатҳои васфшаванда аҳамият медиҳад, ки бо ҳамин саҷҳо хусусияти тавсифӣ пайдо мекунанд. Чунончи саҷҳои порчаи овардашуда — «оқил» ва «фозил», «фасеҳ» ва «фақеҳ», «ахбор» ва «ашъор» аз калимаю тавсифҳои умумӣ иборат буда, ба ҳеҷ вачҳ хусусиятҳои хоси кирдору рафтор ва ақлу хиради Абдулмаликро пурра ифода карда наметавонанд. Илова бар ин, аз ҷунин тавсифҳои хушку ҳолӣ самимияти муаллиф низ ҳис карда намешавад.

Ба ҳамин тарик, чунонки маълум мегардад, дар асрҳои XIII—XV дар илми таърихӣ низ анъанаи соддаю мафҳумнависӣ ва бе суханпардозию такаллуф инъикос намудани ҳодисаю воқеаҳои таърихӣ то андозае давом карда будааст. Аз ин рӯ, ба ақидаи олими муосирӣ Эрон-Аббос Парвиз, ки гуё дар давраи мазкур наср комилан «маснӯъ ва ғайритабӣ» бошад, пурра розӣ шудан мумкин нест. «Насри форсӣ, — навиштааст ӯ, — дар давраи мугул ва теуриён латофату ширинӣ ва соддагии худро аз даст дод ва насри маснӯе ва ғайритабӣе ҷои онро гирифт. Ва нависандагон дар навиштаҳои худ ба киноёту истинорот ва саҷу кофия аҳамияти фаровон доданд ва алфози маҳҷури арабӣ ва ибороти номавзуну ташбеҳоти бенамакро истеъмол карданд».²

Аммо асарҳои ин даврано умуман ва асарҳои таърихро махсусан соддаю раван пиндоштан ғалат аст. Баръакс, аксари асарҳои таърихшиносӣ бо насри маснӯӣ мутакаллуф навишта шудаанд.

¹ Ҳамон ҷо, сах. 75.

² Аббос Парвиз, Таърихи ду ҳазору понсадсолаи Эрон, ҷилди дуйум, Техрон, 1943, сах. 339.

Аксари муаррихони ин давр ба суханоронву такаллуф майли бештаре дошта, аз кор фармудани сачъҳои мукаррар, калимаю ибораҳои душворфаҳми арабӣ худдорӣ накарданд, чунонки дар ин порчаи «Таърихи ҷаҳонкушой»-и Атомалики Чувайний (1226—1283) дида мешавад:

«Ва сабаби тағири рӯзгор ва таъсири фалаки даввор ва гардиши гардуни дун ва ихтилофи олами бўқаламун мадориси дарс — мундарис ва муолими илм — мунтамис гашта ва табакаи талабаи он дар дасти лагадкӯби ҳаводис поймоли замонаи ғаддор ва рӯзгори маккор шуданд ва ба сунуфи суруфи фитану миҳан гирифтор ва дар маърази тафрикаю баввор муарризи суюфи обдор шуданд ва дар хичоби тӯроб мутаворӣ монданд...»¹

Нависанда дар порчаи зикршуда, ки он ба шикоят аз замонаи номусоид бахшида шудааст, тамоми ибора-ву ҷумлаҳоро мусаччаъ сохтааст. Аз ҷор се ҳиссаи калимаҳои сачъшудаи мисоли мазкур («тағир», «таъсир», «даввор», «мадорис», «мундарис», «мунтамис», «табақа», «талаба», «ҳаводис» ва ғайра) — калимаҳои арабианд. Чунонки аз порчаи боло маълум мегардад, муаллиф барои сачънокии тамоми ибораҳо, ҳамоҳангии калимаю фикраҳо диққати ҷиддӣ додааст.

Мисоли боло, ки онро, бешубҳа, намунаи насри маснӯъ шумурдан мумкин аст, аз дебочаи «Таърихи ҷаҳонкушой» гирифта шудааст. Аммо баъзе порчаҳои матни худӣ асар назар ба муқаддимаи он ба андозае соддаю фаҳмо мебошад.

Муаллиф дар матн ибораҳои муғлак, сачъҳои мукаррару номафҳумро тақрибан кор нафармудааст. Масалан, порчае аз ҷилди дуйӯми асари мазкури Чувайний:

«Зикри волидаи Султон-Турконхотун. Асли ӯ қабоили атроқанд, ки эшонро «қунқули» хонанд. Ва Туркон ба сабаби интимои нисбат ҷониби туркон ривоят намудӣ ва дар аҳди ӯ муставлӣ буданд; ва эшонро «аҷамиён» хонданд. Аз дилҳои эшон раъфат ва раҳмат дур будӣ. Ва муаммари эшон бар ҳар кучо афтодӣ, он вилоят хароб шудӣ ва раоё ба ҳасанҳо таҳсин кардандӣ ва ба

¹ Атомалики Чувайний, Китоби Таърихи ҷаҳонкушой, ҷилди аввал, Техрон, 1337, сах. 3.

ҳақиқат сабаби зулму фитак ва нопокни эшон давлати султонро сабаби инқилоъ буданд»...¹

Дар порчаи мазкур ҳамагӣ ду сачъ — «намудӣ» ва «будӣ»; «раъфат» ва «рахмат» мавҷуд аст, ки он ҳам ғайри хоҳишу мақсади муаллиф истифода шудааст. Тамоми матни «Таърихи ҷаҳонкушо» бар акси муқаддимаи он тақрибан ба ҳамин тарз содда, бетакаллуф ва оммафаҳм мебошад. Бинобар ин, ҳақ бар ҷониби Баҳор аст, ки «Таърихи ҷаҳонкушо»-ро «ба насри Авфӣ шабех» аст меғӯяд.² «Таърихи ҷаҳонкушо» услубан ҷи аз нуқтаи назари муқаддима ва ҷи аз ҷиҳати ҳудӣ матн ба «Ҷавомеъ-ул-ҳикоят ва лавомеъ-ур-ривоят»-и Муҳаммади Авфӣ хеле монанд мебошад.

Бояд гуфт, ки баъзе муаррихон ҳангоми тасвири манзара ва воқеаҳои таъсирбахши реали ба ҳусну ороиши суҳан бисёртар мепардозанд, то мазмунӣ муассир бо суҳанони дилкашӣ ҷиҳода ёбад. Масалан, Ҷувайний манзараи мудҳиши оқибати истилои муғулро бо суҳанони марғубӣ сачънок ин тариқа баён кардааст:

«Басити замин умуман ва билоди Хуросон хусусан, ки матлаи саодоту мубаррот ва мавзеи муродоту хайрот буд ва манбаи уламову мачмаи фузало ва мураббӣи ҳунармандону мураттӣи хирадмандон ва мушарреи кифоту мукарреи деҳот... аз... ҳунару одоб ҳолӣ шуд...

Кизбу тазвирро вонзу тазкир донанд, тахурмузу на-миматро саромату шахомат ном кунанд... Ва забону хатти ӯйғуриро фазлу ҳунари тамом шиносанд (!!); ҳар як аз абнҳои уссуқи дарзӣ-аҳли фусуқи амире гашта; ва ҳар муздуре-дастурӣ ва ҳар музаввире-вазире; ва ҳар мудбире-дабире ва ҳар мустадфие-муставфие ва ҳар мусаррафе-мушаррафе; ва ҳар шайтоне-ноибӣи девоне ва кунӣи ҳаре сари садре; ва ҳар шогирди пойгоҳӣ — ҳудованди ҳурмату, ҷоҳе; ва ҳар фарроше — соҳибӣи дурбоше; ва ҳар ҷофие-кофие; ва ҳар ҳасе-касе; ва ҳар ҳасисе-раисе ва ҳар ғодире-қодире; ва ҳар дастор-банде — «бузургвор донишманде»; ва ҳар ҷимоле аз касрати мол бо ҷамоле; ва ҳар ҳаммоле аз мусондати иқбол бо фусхати ҳоле!»³

¹ Атомалики Ҷувайний, Таърихи ҷаҳонкушо, ҷилди дуйӯм, Техрон, 1337, сах. 117.

² Баҳор, Сабкшиносӣ, ҷ. III, сах. 71.

³ Таърихи ҷаҳонкушо, ҷ. I, сах. 3—4.

Аз порчаи боло, ки тамоми ибораҳои он сачънок ва қисме аз онҳо мавзунанд (бо мисли «басити замин умуман» ва «билиди Хуросон хусусан», «манбаи уламо» ва «маҷмаи фузало», «мураббӣи хунармандон» ва «мураттӣи хирадмандон» ва ғайра) ба тақаллуфу суҳанорой майл доштани муаллиф равшан шуда меистад. Чувайнӣ барои мусаччаъ намудани ибораву ҷумлаҳо калимаҳои арабиро сӯниестеъмол мекунад, ки ин як услуби хоси асарҳои таърихӣ ин давр буда, аз ба насри мутақаллуф тамоил доштани бисёр муаррихон ва аз он ҷумла Чувайнӣ шаҳодат медиҳад. Масалан, дар порчаи зикршуда, ки он шасту панҷ калимаи сачъшуда дорад, зиёда аз ҳафтоду панҷ ғозашро калимаҳои арабӣ ташкил додаанд.

Айни чунин ҳолатро дар асари дигари таърихӣ ин давра — **«Нуфсат-ул-масдур»-и Нуриддин Муҳаммади Нисавӣ** низ мушоҳида кардан мумкин аст.

Масалан, ӯ бепарвоӣ, дар ғафлат мондан ва ба ҳуҷуми душман тайёрии надида, ба айшу нишот машғули кардани Султон Муҳаммадро бо чунин суҳанони таъсирбахш мазаммат кардааст:

«Дувоздаҳ рӯзи муҳлат ба Мӯғон, ки ба истеърози ҷуюшу асоқир ва тасқифи давоҳилу таҷдиди навоир машғул боистӣ буд, аз ибтидои сабоҳ то интиҳои равоҳ ба сайди оҳу ва хурбат барменишаст ва ба зарби ною барбат ғабуқ бо сабӯҳ мепайваस्त; ба **«Нағамоти Хусравонӣ»** аз нақамоти хусравона мутағофил шуда ва ба автори маллоҳӣ аз автори подшоҳӣ муташоғил гашта. Суруди руд дуруди салтанати ӯ медоду ӯ ғофил; ағонӣю мугонӣ бар мусолису мусонӣ марсияи ҷаҳонбинии ӯ меҳонду ӯ беҳабар. Суроҳӣ ғарғара дар гулӯ фиканда навҳаи кори ӯ мекарду ӯ қаҳқаҳа мепиндошт, пиёла ба хуни дил ба ҳоли ӯ мегиристу ӯ қаҳва меангошт...»¹

Дуруст аст, ки Нуриддини Нисавӣ дар тасвири ғафлат ва айшу ишратпарастии шоҳи замон дар таркиби сачъ аксаран калимаҳои арабиро овардааст, ки қисми зиёди онҳо аз доираи фаҳмиши хонандагон дуранд. Вале ӯ ба мисли баъзе муаррихони мушкилписанди дарборӣ маҳз ба сачъсозӣ напардохтааст ва барои сачъ шуда ба калимаю ибораҳои мазмунан ва шаклан нуқсоннок роҳ намодааст. Ӯ диққати асосиро ба таносуби оҳангӣ ва маънавӣи калимаю ибораҳо, ҳушоҳангии су-

¹ Аз китоби *Баҳор*, Сабкшиносӣ, ҷ. III, саҳ. 9.

хан равона карда, аз сачъ, таҷнис ва аз дигар санъатҳои бадеӣ ҳамчун воситаҳои бадеӣ моҳирона истифода намудааст (ба мисли «аз ибтидои сабоҳ то интиҳои равоҳ ба сайди охуву хурбат барменишаст ва ба зарби нои барбат ғабуқ бо сабуҳ мепайваст; ба «Нағмоти Хусравонӣ»¹ аз нағмоти хусравона мутағофил шуда» ва ё: «суруди ғуд дуруди салтанати ӯ медоду ӯ ғофил» ва ҳоказо).

Аммо дар чунин асарҳо ба тумтароқӣ, лафзбозӣ ва иборапардозҳои зиёдатӣ мақоми калон дода шуда, на ҳама вақт мазмунӣ баланд дар шакли мувофиқ ҷой гирифта метавонист. Махсусан асарҳои таърихӣ, ки бо дарборҳои шохӣ алоқаи зич доштанд, яъне бо амру фармони ҳокимони вақт таснифу таълиф меёфтанд, услубан боз ҳам дандоншикану мураккабтар буданд.

Ин қабил муаррихон ба шакли асар, ба забони пурдабадаи муғлақ ва дигар омилҳои мураккабкунандаи асар диққат меоданд.

Чунончи, **Ҷурфодқонӣ** ҳангоми такмил ва тарҷимаи «**Таърихи Яминӣ**» ном асари Абӯнаصري Утбӣ диққати асосиро ба он равона кардааст, ки ба забони асар калимаи ибораҳои мушкулфаҳми арабӣ ва тавсифҳои болохонадор ҳар чи бештар дохил шаванд. Ӯ бамавқеъ ва бемавқеъ барои пур кардани ҷумлаву ибораҳо як фикри хурдро мураккабу печдарпеч баён карда, ба мутаносибату равобити калимаҳои ҳамафаҳм эътибор намедихад ва калимаҳои сершумори арабиرو қатор-қатор овардан мегирад. Ӯ диққати асосиро ба таносуби оҳангии ибораҳо равона карда, таносуби маънавии калимаҳо аз мадди назар дур мегузорад, ки дар натиҷа дар «**Таърихи Яминӣ**» баъзе калимаҳо бечо, мазмунан бемавқеъ ва ё услубан номувофиқ қор фармуда мешаванд. Ин дар навбати худ, ба мувофиқат накардани мазмун бо шакли асар ва дар охири охири ба шаклпарастӣ оварда мерасонад, чунончи:

«Пас аз сар **басирате** тамом ва азимате ноғиз масоф бидиҳем ва қор ба итмом расонем... Ва чун дасти хаво теғи субҳ аз наёми уфқ бароҳехт, **мardони ду** лашқар ва **гурдони ҳар ду кишвар** дасти теғ баҳам оварданд. Чун дар мавқифи қорзор шуданд ва шӯълаи ҳарб ба эҳтидом расид, аз паси пушти майсараи Абӯ-

¹ Нағмоти Хусравонӣ — номи суруд, таронаи қадима.

алӣ гарде азим бархост. Амир Сайфуддавла Маҳмуд бо халке бисъёр ва ададе бешумор аз он тараф даромад...»¹

Ҳамон навъе ки гуфта шуд, Ҷурфодқонӣ ба таносуби маънавии сухан диққати казоӣ намедихад, ки дар натиҷаи ин дар асари ӯ бисъёр калимаҳои бемавқеъ, ибораҳои нуксоннок ҷойгир шудаанд. Масалан, дар намунаи боло дар ибораи «паси пушт» яке аз калимаҳо барзиёд менамояд, зеро ҳар ду як маъниро ифода мекунанд; дар ибораи «халке бисъёр ва ададе бешумор» бошад, калимаи «ададе» бемавқеъ мебошад, зеро он дар айни ҳол, дар таркиби ибораи «ададе бешумор» мазмунро ифода карда наметавонад ва он танҳо барои нигоҳ доштани сачъ («бисъёр» ва «бешумор») ва таносуби оҳангӣ (маҳз оҳангӣ, на маънавӣ!) бо ибораи «халке бисъёр» кор фармуда шудааст.

Айнан ҳамин хусусият — тумтарокӣ, маҷҳулу мавҳумбаёнӣ, як фикри конкретии муайяно ҳеле мураккаб ва печ дар печ дар якҷанд ҷумла ифода кардан ва амсоли инҳоро дар дигар асарҳои таърихӣ ин давра, аз ҷумла дар «Равзат-ус-сафо»-и Мирхонд мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, ин ҷумлаҳо аз назар гузаронем:

«Чун хоҳири офтоби ишроқ — Хусрави офоқ аз казияи қабзаи Қӯшбах фароғат ёфт, инони азимат ба ҷониби доруссалтанати Ҳирот тофт. Ва малик Ғиёсиддин ба ҳассонату касрат аъвону ансор мағрур шуда, аз ҳодисаи рӯзгор гофил монд. Ва ҳазрати соҳибқирони адӯбанди қалъакушой бо баҳодурони размозмой ба зоҳири Ҳирот расиданд ва бар гирди шаҳр муҳит гаштанд. Ва он ҳазрат... фармон дод, то баробари ҳисор хандаке фуру бурда ҷунон созанд, ки муҳолифониро мачоли он намонанд, ки рамими шабхун омадушудро бинад. Ва лашкариён ба мӯчиби фармуда амал намуда, хотир аз он муаммар ҷамъ намуданд. Дар замоне ки ҳазрати соҳибқирони шучоатшиор бар бораи ҷаҳоннавард савор шуда, атрофу ҷавониби шаҳро эҳтиёт менамуд, тоифае аз далерони сафшикан ва ғозиёни мардафкан дари дарвоза боз карда, берун омада, ҷанге сабъ оғоз ниҳоданд. Ва лашкари зафарқарин дар он рӯз ӯсори ҷалодат ба зухур расониданд; муҳолифони то дари дарвоза давонид(анд) ва ҷамъе касир ба қатл расониданд...

¹ Таърихи Яминӣ, тарҷимаи Абушшарафи Ҷурфодқонӣ, Техрон, 1334, сах. 101.

Ва рӯзи дигар лашкари нусрат-интисоб пой дар рикоб оварда ва саф кашида, дар муқобили ҳисор биистоданд. Ва чун ҷароҳати дили душманон аз маҳобати сайру синони мулозимони подшоҳи кишварситон интиём наёфта буд, дар ин рӯз пой аз дарвоза берун наниҳоданд ва муҳориба рӯй нанамуд... Дигар рӯз сипоҳи мансур ғиромуни ҳисор саф зада, ҷанги султони оғоз карданд ва ҳазрати соҳибқиронӣ ба Нафасхумоюн савор шуда, қариб ба ҳисор омад, то мушоҳидаи корзор кунад».¹

Намунаи овардашуда аз ҷойҳои мураккаби «Равзат-ус-сафо» махсус интихоб карда нашудаанд. Вале он ҳам нишон медиҳад, ки асар мазкур бо равиши мураккабу маснӯъ ва рӯҳияю завқи хонандагони дарборӣ навишта шудааст, зеро дар он тамоми навъҳои санъатҳои бадеӣ ва махсусан тарзи баёни ин асар хеле мураккаб ва барои хонандан умум номафҳум мебошанд. Аз он ҷумла муддаои мо — санъати сачъ ҳам дар «Равзат-ус-сафо» бештар ғайритабиӣ сохта шуда, дар он сачъҳои мураккабу пай дар пайи такрор (ба мисли «офтоби ишроқ» ва «хусрави офоқ», «далерони сафшикан» ва «ғозии мард-афкан»...) ба таври васеъ қор фармуда шудаанд. Агар ба ин илова намоем, ки ибораҳои душворфаҳми араби (аз қабилӣ «ба ҳассонату қасрат аъвону ансор мағрур шуда»), тавсифҳои баландпарвози хушқухолӣ (ба мисли «Хусрави офоқ», «адубанди қалъакушой», «ҳазрати соҳибқиронӣ», «подшоҳи кишварситон» «шучоатшиор» ва ғайра) дар ин асар мақоми калонро ишғол менамоянд, бори дигар намунаи барҷастаи насри мутакаллуфона будани «Равзат-ус-сафо»-ро баръало фаҳмидан мумкин аст.

Ба иборасозию суҳанбозии маҳз пардохтани Мирхондро Фридрих Энгельс хеле дуруст пай бурда, ҳаққонӣ норасоҳои забонӣ ва услубии онро мавриди танқид қарор дода буд. Ӯ дар мактуби худ ба Карл Маркс (аз 6 июни соли 1853) баъди таърифу тавсифи назми тоҷику форс чунин навишта буд: «...Насри форсӣ тоқатфарсо мебошад. Масалан, «Равзат-ус-сафо»-и Мирхонди шариф эпоси қаҳрамонии форсиро бо забони хеле пуробу ранг, вале комилан пуч баён мекунад».²

Аз ҳамин сабаб, суҳани Сафо, ки «равиши он («Рав-

¹ Мирхонд, Равзат-ус-сафо, Лакхнав, 1904, сах. 43.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, изд. второе, т. 28, М., 1962, сах. 223.

зат-ус-сафо» — Р. М.) содда ва холӣ аз такаллуф ва мубаннӣ бар лаҳҷаи адабии авохирӣ аҳди темурӣ аст»¹ меғӯяд, муболиғаомез буда, моҳияти услуби муаллифи онро ба тарзи ҳаққонӣ ва объективона ифода карда наметавонад.

Сафо умуман насри асри XV — насри давраи темуриёнро соддаю равон мепиндорад, ки ин фикри ӯро пурра тарафдорӣ кардан душвор аст. «Дар ин давра, — навиштааст ӯ, — наср аз муболиғаҳои санъатӣ ва фаннин қарни шашӯму ҳафтӯм тақрибан озод шуда буд... Равиши мутадовили аҳди темурӣ сабки соддаю равон дар наср аст»².

Бори дигар барои рад намудани ин фикр ба намунаи дигари баландтарини насри мутакаллуфонаи ин давра «**Таърихи Вассоф**»-и **Адиб Абдуллои Вассоф** муроҷиат кардан мумкин аст. Баҳор ҳаққонӣ менависад, ки «дар изҳори санъату пардохтани иборат ва овардани ҳашвҳои дурударозу эроди иборати арабӣ аз худ, ки на мавриди истидлол ва на маҳалли истишҳод ва на манобири масалу тамсил ва сарф аз барои фазлфурӯшӣ ва ишқ ба арабитарошӣ аст, ин китобро дар назари хирадмандон аз мақоми табиии як таърихи фозилони танзил дода ва дар мартабаи мақомотнависӣ ва маҷлисгуиҳои қадим қарор додааст»³.

Порчаи зерин исботи равшани ин фикр шуда метавонад:

«Дар чунин фасле чанд рӯзи нишотандӯз ва айшомӯз (?) буданду дар суруру хубур... Бар ин сифат дар ин муддат чун зулфу руҳи хубон шабе хуш ба рӯз мепайвастанд ва бо агонӣю ғавонӣ шароби аргувонӣ дармекашид. Пас, Элҳон рӯй ба сохтани муҳиммот ва назми мубаддирот ва истимолати ҷавонибу истилонати ақорибу эҷониб овард. Ба аввал дар аз «о»-и мавоҳиб, ки аз сари авқоти қуюми қадир баъд аз яъси қуллӣ ва баъси тамом ва адами муовину қуллати адар ва удаду қусри муддат ва тақсири мадад фоиз гашт. Ярлиғи оламқушӣ аз дари оби Омӯя то ҳудуди билоди Миср масхуб элҷиён бифиристонд...»⁴.

¹ Сафо, Мухтасаре дар таърихи таҳаввули назму насри порсӣ, ҷони сейӯм, сах. 60.

² Ҳамон ҷо, сах. 56.

³ Баҳор, Сабкшиносӣ, ҷ. III, сах. 102.

⁴ Адиб Абдуллои Вассоф, Тазҷият-ул-амсор ва тазҷият-ул-аъсор, ҷилди аввал, Табриз, 1338, сах. 138.

Дар натиҷаи суханбозию иборапардозӣ мувофиқат накардани шаклу мундариҷаро аз намунаи зикршудан «Таърихи Вассоф» равшан мушохида кардан мумкин аст. Муаллиф ҳамчун муаррихи дарбор — қарин ба тақаллуфу тамаллуқ диққат дода, ибораҳои хираю норавшан, калимаҳои шаклан ноқису мазмунан ғалат (ҳамчун «айшомӯз» — дар айнӣ ҳол «айшомез» ба андозае мувофиқат мекунад, вале на «айшомӯз»!) ва ғайраро кор мефармояд, ки ба ин сабаб ҳодисаю воқеаҳои тасвиршаванда, асли мақсади нависанда аксар вақт аз назар пинҳон мемонанд ва ё умуман ғойб мегарданд. Вассоф барои фазлфурӯшӣ ва намоиш додани қудрати арабидонии худ калимаҳои сершумори муғлақу маъхуми арабиро аксаран бемаврид кор мефармояд. Ба ин мақсад мисоли болоро мулоҳиза кардан кофист, ки дар он аз бисту чаҳор калимаи сачъшуда танҳо яктоаш («арғувонӣ») калимаи тоҷикӣ буда, боқимонда пурра («сурӯр», «хубур», «сифат», «муддат», «муҳиммот», «мубаддирот»...) ва ё қисман («нишотандӯз», «айшомӯз») калимаҳои абстрактмаъноӣ арабианд.

Баъди ба майдон омадани «Таърихи Вассоф» бисёр таърихшиносону нависандагон, махсусан муаррихон ва котибони дарборӣ ба он дар тарзи нигоҳиш — тақаллуфомезу мураккабнависӣ тақлид карданд. Танҳо аз ҳамзамонони Вассоф сабку услуби ўро Шарафиддин Фазлуллои Ҳусайнӣ (ваф. 1340) дар «Ал-мӯъҷам фӣ осори мулук-ил-Аҷам», Ҳамдулло Муставфӣи Қазвинӣ (вафоташ дар ҳудуди 1349) дар «Таърихи гузида», Носириддин Мунтаҷибиддини Яздӣ дар «Самт-ул-али-ли-л-хазрат-ул-алиё» ва дигарҳо пайравӣ кардаанд.

Устод С. Айнӣ доир ба услуби таърихнависон, алалхусус таърихнависони дарборӣ ақидаи дуруст изҳор карда, навиштааст: «Бисёртарин муаррихони машриқзамин, хусусан ононе, ки ба дарбори подшоҳон тарбият ёфтаанд, асоси таърихнависиро ба қасида ва мадҳиянигорӣ гузоштаанд, дар назди мурда ва зинда тамаллуқ ва риёкориро пеша кардаанд...»¹

Ба ҳамин тарик, дар асрҳои XIII—XV анъанаи ба сабки маснӯъ навиштани асарҳои адабию илмӣ на танҳо давом мекунад, балки дар охири ин давра хеле инкишоф меёбад. Метавон гуфт, ки дар ин давра насри

¹ Садриддин Айнӣ, Таърихи амирони манғитияи Бухоро, — Кулӣёт, ҷ. 10, Душанбе, «Ирфон», 1966, сах. 126.

маснӯъ мақоми асосиро ишғол менамояд, бинобар ин, ба ақидаи Салими Найсорӣ, ки гӯё дар давраи муғул насри таърихӣ беҳад содда ва дастрасу мафҳум мебошад, пурра розӣ шудан мумкин нест.

Ӯ навиштааст, ки «муаллифин барои истифода ва қобили фаҳм будан дар назди умарон муғул маҷбур буданд китоби худро содда бинависанд ва худи мавзӯи таърих ҳам содданависиро эҷод мекард».¹ Салими Найсорӣ ҳатто услуби нависандагони асри XII-ро мазаммат карда сабки асри XIII-ро аз он борҳо соддатар мешуморад, ҳол он ки «Нуфсат-ул-масдур», тарҷимаи «Таърихи Яминӣ» барин маснӯътарин асарҳо маҳз дар асри XIII эҷод шудаанд. «Аз ин ҷиҳат, — мегӯяд ӯ сухани худро давом дода, — метавон гуфт, ки кутуби насри ин давра (яъне давраи муғул — Р. М.) аз лиҳози сабки нигориш қобили тавачҷӯҳ аст, чи дар қарни шашӯм наср печидаву муғлак шуда буд ва агар ҳамон равиш идома меёфт, мояи фасоди забон мегардид»².

Намоёнтарин хусусияти услуби насри мутакаллуфонаи таърихӣ иборат аз он аст, ки калимаҳои саҷшуда асосан тавсифро ифода менамоянд. Васфи муболиғамез, суҳанпардозӣ, аз ҳад гузаронидани истифодаи санъатҳои мураккаби бадеи ва амсоли инҳо аз бисёр ҷиҳатҳо шакли насри мутакаллуфонаи ин давраро печ дар печ ва муғлак гардондаанд.

Аммо дар асрҳои XIII—XV баъзе асарҳои таърихӣ бо сабки миёна навишташуда ба вучуд омада буданд, ки «Роҳат-ус-судур ва оят-ус-сурур»-и Начмиддин Абӯбақри Муҳаммад бини Али Ровандӣ, «Маглаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-баҳрайн»-и Камолиддин Абдураззоқи Самарқандӣ ва ғайра мисоли мучассами он шуда метавонанд.

Услуби «Роҳат-ус-судур» (санаи таълиф 1203³ ва ё 1207⁴) бо қавли Баҳор «дар шеваи насри фанӣ монанди «Қалила ва Димна» мумтоз аст, вале аз «Қалилаю

¹ Салими Найсорӣ, Таърихи адабиёти Эрон, ҷилди дуйӯм, Техрон, 1333, саҳ. 44.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 14.

³ Нигаред: История таджикского народа, т. II, кн. I, саҳ. 15; Баҳор, Сабқинош, ҷ. II, саҳ. 405; Сафо, Таърихи адабиёт дар Эрон, ҷ. II, саҳ. 1009; Хусайнқули Котибӣ, Таърихи мухтасари насри форсӣ, саҳ. 45.

⁴ Нигаред: Салими Найсорӣ, Таърихи адабиёти Эрон, ҷ. II, саҳ. 123.

Димна» соддатар ва мушкилоти тозӣ дар он камтар»¹. Хатто дар ҳамин асар ҳам баъзе лаҳза ва ҳодисаю воқеаҳои ҷудогона бо ибораҳои тумтарок ва сачъҳои муқаррар тасвир шудаанд, ки мисоли зайл исботи ин фикр шуда метавонад:

«Дар он вақт, ки ман дар қулбаи андӯхон ва қошонаи ғамону байтулэхзон нишаста будам, сар дар кунҷи узлат кашида ва таҷриди ваҳдат баргузида ва фароғату унзуво ихтиёр карда ва рӯй дар рӯи риёзату қаноат оварда. Ва баъд аз воқеаи султони сайд ва ҷаҳондори шахид Туғрал бинни Арслон... касро рутбату манзилати маҳдуми нашинохта ва бо худ бисохта...»²

Сачъҳои муқаррар (ба мисоли «қулбаи андӯхон» ва «қошонаи ғамону байтулэхзон», «султони сайд» ва «ҷаҳондори шахид»), ибораҳои мавзуну мусаччаъ («сар дар кунҷи узлат кашида» ва «таҷриди ваҳдат баргузида») аз он шаҳодат медиҳанд, ки Ровандӣ ба тақаллуфу суҳанпардозӣ майле доштааст. Аммо Ровандӣ ба қор фармудани сачъҳои дандоншикани насри мутақаллуфона диққати зиёд намедихад. Тамонли ин муаллифро ба сабки насри маснӯъ аз рӯи забону баён, истифодаи бурдани воситаҳои тасвири бадеи пай бурдан мумкин аст. Вале аксари сачъҳои Ровандӣ ба мисли насри мусаччаи соддаи даврони гузашта на тавсиф, балки қор, ҳаракат, амалиётро ифода мекунанд.

Ҳамин хусусиятро дар осори муаррихи асри XV — **Қамолиддин Абдураззоқи Самарқандӣ** низ мушоҳида менамоем, зеро «**Матлаъ-ус-саъдайн**»-и ӯ бисёр лаҳзаҳои бадеии таъсирбахшро дарбар гирифта, бо забони обдору дилкаш навишта шудааст:

«Шуҷоаддин ҳар чанд гоҳ-ногоҳ аз гӯшае берун ме тохт ва аз диловарони худ тәне чандро дар вартаи ҳалок меандохт. Ва ҳар навбат, ки чун ғамзаи хубон теғ мекашид, чун сари зулфи бутон шикаставу парешон бозмегардид. Ва ҳар гоҳ ки хайли баҳорпайкони шавкат ғунҷамисол **барафрохт**, чун гул аз боди сабо сар биандохт. Ҷаноби Муборизи фармуд, то об дар хандак андозанд ва ғайсалро бо замин ҳамвор созанд».³

¹ Баҳор, Сабқиносоӣ, ҷ. II, сах. 406.

² Наҷмиддини Ровандӣ, Роҳат-ус-суður ва оят-ус-суður, Лейдан, 1921, сах. 359.

³ Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-баҳрайн, дастхатти зикршуда, вар. 82а.

Аз ҷиҳати услуб ва забон ин асар бо як қатор хусусиятҳои бадеӣ ба ҳонандагон мафҳум буда, дар айни замон санъати саҷъ дар он ба тарзи махсус қор фармуда шудааст, зеро Камолиддин Абдураззоқи Самарқандӣ дар ин ҷода тарзи қатъиеро пеш гирифта, саҷъро аксаран дар охири ҷумлаҳо, яъне дар шаклҳои феълӣ-ву ҳабарӣ истеъмоли менамояд ва аз ҳамин сабаб тақрибан тамоми ҷумлаҳои соддаи ӯ бо саҷъ ба охир расидаанд. Камолиддин Абдураззоқи Самарқандӣ ба мисли соҳибони асарҳои таърихӣ муглақзабон тамоми ибораҳои ҷумлаҳои соддаро мусаччаъ насохтааст ва як фикрро барои оҳангу саҷъ шуда, ду бор, бо ду ибора тақроран ифода нанамудааст, ки ин ҷиҳатҳо насри ӯро аз насри мутакаллуфонаи замонаш ҷудо мекунад ва асари номбурдаи вайро ба ҷумлаи насри миёна дохил мекунонад.

Ба ҳамин тарик, дар асрҳои XIII—XIV дар тарзу услуби асарҳои таърихшиносӣ се ҳолат мушоҳида, қарда мешавад: гурӯҳе аз муаррихон (ба мисли Минҳочӣ Сироч, Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ, Баҳоваддини Исфаҳдӣ ва дигарон) асарҳои худро бо равиши соддаю мафҳум эҷод қардаанд; асарҳои гурӯҳи дигар (аз қабилӣ Ҳасани Низомӣ, Нуриддини Нисавӣ, Абушшарафи Ҷурғодқонӣ, Абдуллои Вассоф ва дигарон) бо насри маснӯву пуртакаллуф навишта шудаанд; дар осори гурӯҳи дигар (аз ҷумла Ровандӣ, Афзалиддини Қирмонӣ ва ғайра) бошад, омехтагии, маҳлутии ҳар ду сабақ қарда мешавад. Бинобар ин, осори мансури ин давраҳо ба қулӣ соддаю равои пиндоштан (ҷунон ки Салими Найсорӣ гумон мекунад) ва ё опро қомилан муглақ мутакаллуф ба қалам додан (ҷунон ки Аббос Парвиз ақида дорад), ба фикри мо, аз ҳақиқат дур аст.

Дар ин давраи таърихӣ на танҳо асарҳои насрии бадеӣ ва таърихӣ, балки асарҳои илмӣ ва тасаввуфӣ низ ба миён омадаанд, ки қисми асосии онҳо бо равиши бетакаллуф навишта шудаанд. Ин равию ва анъанаи насри илмиро махсусан дар осори олимони машҳур Ҳоҷа Насириддини Тӯсӣ (1202—1274) — «Меъёр-ул-ашъор», «Ахлоқи Носирӣ», «Зичи элҳонӣ», Мавлоно Қутбиддини Шерозӣ (1237—1311) — «Ниҳоят-ул-идрок», «Ихтиёротӣ

Музаффарӣ», «Тӯхфаи шоҳӣ»; Афзалиддин Муҳаммади Ҳасан (ваф. 1308) «Арзнома», «Ҷовидоннома», «Мадориҷ-ул-камол», Ҳамдулло Муставфӣи Қазвинӣ (ваф. 1349) — «Нузҳат-ул-қулуб» ва дигарон ба ҳубӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Чунончи, намунаеро аз мақолаи сейӯми «Нузҳат-ул-қулуб» (1340) мисол гирем:

«Қуводиён (قواديان) —... Кайқубоди аввали каёниён сохт; шаҳре кӯчак аст ва қасаботи Нувайда ва Ашчурд ва Шӯмон аз тавобеи ўст. Ҳавое гармсер дорад ва дар ў заъфарон бисёр бувад».¹

Дар порчаи зикршуда осори такаллуф ва суҳанбозӣ дида намешавад ва он аз бисёр ҷиҳатҳо бо равоӣ, услуби соддаи баёни худ насли соддаи асрҳои X—XII-ро ба хотир меорад. Аммо ба мисли аксари асарҳои насли асрҳои XIII—XV, аз қабилӣ «Ҷавомеъ-ул-ҳикоёт», «Таърихи ҷаҳонкушӣ» ва ғайра муқаддимаи ҳамин асар ба андозаи зиёд мутакаллуфона мебошад, ки суҳанбозӣ, ибораорӣ, сачъҳои муқаррар ва ибораҳои сатилу гушҳарошӣ он далели ин фикр шуда метавонанд. Аммо бар хилофи дебочаи «Нузҳат-ул-қулуб» ҳуди матн содаю бетакаллуф ва ба хонандагон мафҳум мебошад.

Ҳамин ҳолатро дар бисёр асарҳои илмӣ ин давра мушоҳида кардан мумкин аст, ки «Заҳират-ул-мулк» ном асари Амир Саидалӣ бини Шаҳобиддин (ваф. 1384) ҳам ба ин мисол шуда метавонанд, чунончи:

«...Хуқуқи он (модар — Р. М.) аз ҳама бештар омад ва чун бо вучуди заифу аъз волида машаққати ҳамлу ризоат ва тарбияту шафакқат ва муҳаббат аз ҷиҳати ў бештар аст. Ҳар онна хуқуқи ў бар ҳаққи волид мутазоиф бувад... Фармуд, ки дуои меҳри модар зудтар мустаҷоб мегардад аз падар. Гуфтанд: «чаро?» Гуфт: «зеро ки модар меҳрубонтар аст ва дуои меҳрубон рад намешавад... Некуӣ бо модару падар — фозилтар аст аз намозу рӯза ва ҳаҷҷу имра...»²

Чунон ки аз порчаи мазкур дида мешавад, Амир Саидалӣ, сачъро кам ҳор фармудааст ва тақрибан дар аксари асарҳои илмӣ табиатшиносӣ, тиб, ҳикмат, ну-

¹ Ҳамдулло Муставфӣи Қазвинӣ, Нузҳат-ул-қулуб, мақолаи сейӯм, Техрон, 1336, сах. 192.

² Амир Саидалӣ б. Шаҳобиддин, Заҳират-ул-мулк, дастхатти рақ. 2312/1 ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносӣ ба номи Беруин, вар 38-а—39 б.

ҷум ва ғайра ҳамин хел саҷъҳои аҳёнӣ корфармуда-шуда, вале соддаю оммафаҳмо дучор кардан мумкин аст.

Ба сабаби дар асрҳои XIII—XV инкишоф ёфтани ҷараёни тасаввуфӣ, адабиёти он низ тараққӣ кард. Дар ин давра асарҳои зиёди насрии тасаввуфӣ ба вучуд омаданд, ки «Фихӣ мо фихӣ», «Маҷолис», «Мактубот»-и Ҷалолиддини Румӣ, «Ал-маориф»-и Баҳоваддин Муҳаммад бини Ҳусайни Ҳатибӣ ва ғайра аз ҷумлаи онҳоянд. Гуфтан мумкин аст, ки дар услуби асарҳои насрии нависандагон мутасаввуф тарзи нигориши адибони асрҳои XI—XII, ба мисли Абилхайр, Абулҳасан, Ансорӣ ва дигарон мушоҳида карда мешавад.

Асарҳои ин қабил адибон низ равану таъсирбахш, мӯҷаз, вале серсанъатанд.

Чӣ навъе ки дида мешавад, дар асрҳои XIII—XV асарҳои зиёди насрӣ ба вучуд омадаанд, ки онҳо ҷи мазмунан ва ҷи услубан аз ҳамдигар тафовут доранд. Насри маснӯъ, ки дар асрҳои гузашта пайдо шуда буд, дар ин давра хеле тараққӣ карда, ба насри мутакаллуф мубаддал шуд ва метавон гуфт, ки он дар ин давра мавқеи асосиро ишғол намуд. Бисёр нависандагон ва махсусан таърихшиносону котибони дарборӣ барои тамаилуку хушомадгӯӣ ва намоиш додани кудрати араӣ-ойдонӣ ва маҳорату дониш дар асарҳои худ ибораҳои тумтарок, тавсифҳои умумии пуч, саҷъҳои мукаррари душворфаҳму тавсифӣ, муболиғаю игроқҳои бемаъниро беш аз пеш кор мефармоянд. Дар асарҳои ин қабил муаллифон саҷъ, ки он бештар аз сифат иборат аст, аз ҳад зиёд ва бамавриду бемаврид истеъмол шуда, он аксаран боиси хираю нокис ифода гардидани маъно, идея, ғоя, ҷаҳонбинӣ гардидааст.

Дар ин давра дар аксари асарҳои насрӣ ба шаклпарастӣ мақоми калон дода мешуд, ки дар натиҷа мундариҷаи асарҳо пуч ва беаҳамият мешавад ва аз ин сабаб дар насри мутакаллуфона мундариҷа қурбони шакл мегардад. Мувофиқат накардани шаклу мундариҷа, ки он натиҷаи инкишофи насри мутакаллуф мебошад, дар ин давра, махсусан дар асарҳои таърихӣ хеле равшан мушоҳида карда мешавад.

Лафзҳои мураккаби арабӣ, истилоҳоти илмӣ, сураву оятҳои динӣ насрро хеле пуртакаллуф ва мушкिल्фаҳм карда буданд.

Аммо дар катори эҷодкунандагони насри мутакаллуф нависандагоне низ буданд, ки ба ягонагии шаклу мундариҷа диққат дода, ваҳдати ин ду қисмати муҳими адабиётро нигоҳ доштаанд. Дар эҷодиёти Саъдӣ, Зиё Нахшабӣ, Убайди Зоконӣ, Чомӣ, Кошифӣ ва дигарон саъф ва амсоли санъатҳои бадеӣ ҳамчун воситаи бадеӣ, воситаи бехтар, таъсирноктар, фаҳмотар ифода намудани мазмуну мақсади муайяне, барои баён кардани ғояҳои синфӣ ва иҷтимоӣ ва ниҳоят, барои фардӣ кунонидани сабку услуби фардӣ ҳар як адиб истифода шудаанд. Саъф дар осори ин гуна муаллифон воситаест, ки ба тавассути он нависанда ягон фикр ва ё воқеаи муассирро ба тарзи дилкашу форам баён мекунад.

Маҳз усули насри маснӯро эҷодкорона истифода намудан, онро бо сабки соддаи халқӣ омехтан ва диққати асосиро ба ягонагии шаклу мазмун равона кардан ба Саъдӣ, Зиё Нахшабӣ, Убайди Зоконӣ, Чомӣ барин адибон имконият дод, ки дар байни омма ин қадар шӯхрати бузург пайдо кунанд, асарҳои он дар байни халқ асрҳои аср боқиву пойдор монанд. Тарзи нигориши ин ғуруҳи нависандагон, ки он бо таъсири насри соддаи асри X бунёд ёфтааст, дар давраҳои минбаъда қам ё беш давом мекунад ва тимсоли онро дар эҷодиёти Восифӣ, Хоҷа Самандар, Аҳмади Дониш, Шохин дидан мумкин аст.

4. НАСРИ МУСАЧЧАЪ ДАР АСРҲОИ XVI—XIX

Дар ин давра ба мисли замони пештара як қатор асарҳои адабии бадеӣ, таърихӣ, илмӣ ва ғайра навишта шудаанд, аммо дар байни онҳо «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, «Дастур-ул-мулук»-и Хоҷа Самандари Тирмизӣ, «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш — бузургтарин ёдгориҳои насри бадеӣ ҳисоб меёбанд.

Дар инкишофи минбаъдаи насри бадеии адабиёти тоҷик «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ роли калоне бозодааст, ки он мувофиқи тадқиқоти проф. А. Н. Болдырев чун аз нуқтаи назари дарбаргирии мавзӯҳо ва мазмуну мундариҷа ва чун аз ҷиҳати тарзи нигориш хеле ҷолиби диққат аст, зеро муаллиф дар он бисёр воқеаҳои адабӣ ва сиёсии замони ӯро бо забони пуробуранг ифода намудааст. Ҳам ифодаи ғояву мундариҷа ва ҳам услубу

тарзи баён дар ҳамаи фаслҳои «Бадоеъ-ул-вақоеъ» якранг набуд, гуногун мебошад.

Восифӣ ҳар як санъати бадеӣ ва аз он ҷумла сачъро мувофиқи талаботи масъала ва мавзӯи тасвиршаванда, лавҳа ва ҳодисаҳои табиӣ, ҷангӣ, қаҳрамонӣ ва ё лирикӣ дар мавқеи худ истифода бурда, бо ҳамин хусусиятҳои адабӣ-бадеии асари худро фардӣ-индивидуалӣ қунондааст. Муаллиф махсусан дар ҳангоми тасвири ҳодисаю воқеаҳои сермочарову конфликтноки барҷаста, инъикоси манзараҳои табиат, дар аснон инъикоси сурати зоҳирӣ ва олами ботинии персонажҳо ва алаҳхусус лаҳзаҳои лирикӣ санъатҳои гуногуни бадеиро моҳирона истифода мебарад.

Масалан, дар порчаи зерин тавсифи ҳислат ва симои қаҳрамони ҳикоят маҳз ба воситаи сачъҳои «пахлавон» ва «марзбон», «номдор» ва «рӯзгор», «лоло» ва «воло», «садаф-мурувват» ва «чарх-футувват», «таҷдид» ва «тафрид», «ёфта» ва «тофта» равшан ва конкрет мебардад:

«Пахлавони номдор ва марзбони рӯзгор лӯълӯи лолои садаф-мурувват ва таҷдид; кавкаби волои чарх-футувват ва тафрид — он, ки оби сарчашмаи ихлос аз шамомаи сидкаш мартабаи гулобӣ ёфтааст ва муҳчаи ноҷаҳи эътиқодаш бар саҳифаи даҳр чун моҳи мунир тофта...»¹

Восифӣ ағъанаи саромадони бузурги насри гузаштaro инкишоф дода, санъати сачъро на танҳо дар зимни сухан, яъне дар ҳангоми тасвири бевоситаи ҳодиса, манзара, сурати персонажҳо ва ҳоказо, балки дар зимни нутқи одамони ҷудогона, дар муколама, гуфтугӯю мунозираи байни қаҳрамонҳо низ ба қор мебарад, ки ин ҳолат равиёи насри Саъдӣ, Авфӣ, Ҷомӣ ва дигаронро ба хотир меорад:

«Он ду шахс моро ба хонае дароварданд, ки қазноке дошт. Ва моро дар он ҷо андохтанд ва маҳбус сохтанд ва дарро бар рӯи мо қуфл карданд. Ман гиряву нола мекардам ва Ғиёсиддин Муҳаммадро ба худо ҳавола менамудам ва мегуфтам, ки «эй золими сангиндил ва эй бераҳми меҳргусил! Ин ҷи қор буд, ки қардӣ? Ва ин ҷи амал буд, ки пеш овардӣ? Маро аз ватан ҷудо сох-

¹ Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Бадоеъ-ул-вақоеъ, матни интиқодӣ... ба қалами А. Болдырев, ҷилди аввал, Маскав, 1961, саҳ. 679.

тӣ ва дар муҳликаю вартаи **бало андохтӣ!**» Ин навъ хикоят меғуфтам ва зор-зор меғиристам».¹

Умуман, сачъҳои «Бадоеъ-ул-вақоеъ» аз ҷиҳати соддагӣ, раванӣ ва оммафаҳмӣ ба насри мусаччаи «Гулистон»-и Саъдӣ, «Баҳористон»-и Ҷомӣ ва ғайра бисёр монанд мебошанд ва он бо ҳуди ҳамин ҷиҳатҳо аз асарҳои дигари мутамоили маснӯи мутакаллуфонаи замон фарқ мекунад.

Ҳамон навъе ки маълум аст, дар давраҳои гуногун ба «Гулистон»-и Саъдӣ чандин асарҳои назиравӣ таълиф мешаванд, ки яке аз онҳо «**Дастур-ул-мулук**»-и **Ҳоҷа Самандари Тирмизӣ** (таълифаш солҳои 1694—1695) мебошад.

«Дастур-ул-мулук» аз 22 боб иборат буда, аз «Гулистон» тафовути ҷиддӣ дорад, зеро он ба зами асари адабӣ-бадеӣ буданаш, боз асари таърихӣ низ ҳисоб меёбад, зеро боби ХХI, ки бештар аз се ду ҳиссаи тамоми ҳаҷми асарро ташкил менамояд, манбаи муҳими таърихӣ буда, доир ба таърихи нимаи дуйӯми асри XVII Осиёи Миёна ва Афғонистон, аҳволи вазини халқ (махсусан мардуми Насаф, Самарканд, Балх) маълумоти ҷолиби диққат медиҳад.²

Ҳоҷа Самандари Тирмизӣ ба мисли Саъдӣ, Ҷомӣ ва дигарон дар асари худ барои барҷаста ва пуробуранг ифода намудани маънӣ ва мазмуни муайяне санъати сачъро истифода мекунад.

Сачъҳои ин нависанда аз насри мусаччаи мутакаллуфонаи адибони муосир ва асрҳои гузашта бо соддагӣ, раванӣ ва оммафаҳмӣ фарқ мекунад. Масалан:

«Дили **афсурда**, ки аз гармин **саратон** ва аз ҳарораи **рамазон** чун гунча **пажмурда** шуда буд, шукуфтагии тамои бахшид»³ «Азизи ман! Ҳар подшоҳе, ки тарҳи муошират афканд, аз ғамхорин **раият** ва аз **темори мамлакат** даст бозгирифт ва ба лаҳву тараб машғул шуда, ба доди мазлумон **нарасид** ва гӯш бар нағмоти

¹ Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Бадоеъ-ул-вақоеъ, ҷилди дуйӯм, Маскав, 1961, сах. 1027—1028.

² *Ҳоҷа Самандари Тирмизӣ*, Дастур-ул-мулук, дастхатти рақами 1437 дар ганҷинаи дастхатҳои Институти Шарқшиносии ба номи Беруни; (санаи китобати ин нусха 1107 (1695—1696), саҳифаҳои 95—361).

³ Дастур-ул-мулук, нусхаи рақами 1437, сах. 289.

чангу уд ниҳод, нолаи ҳазини ҳар дилтанг нашунид, охири кораш ба хароби **анҷомид...**»¹

Аз мисолҳои боло роли сачъ ба мисли дигар намудҳои воситаҳои тасвири бадеӣ дар ифода намудани ақонди иҷтимоӣ, ҷаҳонбинии нависанда ва реҳтаву мӯҷаз таҷассум кардани мақсад муайян шуда меистад. Сачъ дар якҷоягӣ бо дигар ҳелҳои саноеи маънавию лафзӣ (ташбеҳ, истиора, киноя, такрор ва ғайра) қимати мундариҷавӣ ва махсусан хусусияти шаклии ҳар як асарро барҷаста мегардонад, ки ҳамин ҳолатро дар асари Самандархоҷа «Дастур-ул-мулук» баръало мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, нависанда дар ҷумлаи аввал таъсири рӯҳбахши номаи дӯшташ Мирзо Юсуфро ба худ, ки аз гармон тобистон ва шиддати ҳастакунандаи руза ба як ҳолати нотавоние расида буд, ба воситаи санъатҳои сачъ («афсурда» ва «пажмурда», «саратон» ва «рамазон»), ташбеҳ («дили чун ғунча пажмурда») ва ғайра мӯҷазу таъсирбахш ифода кардааст. Дар порчаи дуйӯм низ калимаҳои сачъшуда-«ғамхор», «темор», «раият», «мамлакат», «нарасид», «нашунид», «анҷомид» дар якҷоягӣ бо дигар санъатҳои бадеӣ барои равшанӣ муассир инъикос намудани мақсаду гоии нависанда-тарғиби адолат, некию ғамхорӣ ба халқ, ҳазар аз оқибати ғафлату зулм бар мардум бамавҷеи истифода шудаанд.

Аммо дар «Дастур-ул-мулук» баъзе порчаҳои вомеҳӯранд, ки ҷумлаҳои онҳо ду-се ва ҳатто аз он ҳам бештар сачъ доранд. Чунончи:

«Дар он барфи **пурхатар** соддарӯёни **суманбар**, ки бо сад **ранг чун баҳор менамуданд**, ишвафурушоне, ки бо **ҳазор найранг чун рӯзгор мебуданд**, аз ҳарорати сӯхбати **Ҳоҷа Самандар** лаби худҳоро чун минқори тӯти **пуршакар** карда меғуфтанд...»²

Дарачаи истеъмоли санъати сачъ дар ҳамаи бобҳои «Дастур-ул-мулук» яқсон нест. Дар бобҳои, ки ба масъалаҳои умумии тарбиявӣ ва тавсифи шахсони ҷудогона, ба мисли амирону ҳокимон бахшида шудаанд, сачъ нисбатан зиёдтар ба қор рафтааст. Дар ҷунин мавридҳо бештари калимаҳои сачъшударо калимаҳои арабӣ

¹ *Ҳоҷа Самандари Тирмизӣ, Дастур-ул-мулук*, — дастхатти рақ. 4468/1 дар ғанҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Беруний, вар. 4 а.

² Нусхаи рақ. 1437, сах. 248—249.

ташкил додаанд, ки ин ҳолат табиист ва аз анъанаи мавҷуда ва шароити таърихӣ замон комилан озод будани Хоҷа Самандар мумкин набуд.

Ин сачъҳо моҳиятан низ тафовут доранд, масалан, сачъҳое, ки дар лавҳаҳои ҳаёти, тарбиявӣ, ахлоқӣ истифода шудаанд, барои таъсирбахш ифода намудани мазмун, барои раҳ ёфтан ба дили хонандаю шунаванда ва ба ӯ матлабро бе душворӣ фаҳмонидан гуфта шудаанд. Аз ин сачъҳо самимият ва ҳаяҷони ҳудӣ нависандаро равшан эҳтирос қардан мумкин аст. Аммо сачъҳои лавҳаҳои мадҳию тавсифӣ умумӣ ва хушқу ҳоли буда, таъсирбахш нестанд, зеро дар онҳо самимият ва ҳаяҷони қалбии ҳудӣ муаллиф дучор намеоянд.

Дар ҳикоятӣ нақлҳое, ки бевосита воқеияти реалиро тасвир менамоянд, диққат асосан ба мазмун меравад ва сачъ дар онҳо аҳён-аҳён вомерӯрад. Масалан, дар асар ҳикоятӣ дар бораи қуноқ оварда шудааст, ки он қолиби диққат мебошад: рӯзе гузари мири Насаф — Муҳаммадхонбӣ Юз ба Сарон ном дашти Насаф афтада, дар он ҷо «қуноқи коштан шахсеро» мебинад. Пас, мир фармудааст, ки қунокро ҳар рӯз «ба аспони ӯ бидиҳанд, то фарбех шаванд». Дили Хоҷа Самандар ба ҳоли табохгаштан дехқони камбағал месӯзад ва ӯ ин ҳолати ҳузнангезро ин тариқа бо сачъ ва ташбеҳҳои таъсирбахш тасвир қардааст, ки кас аз он симои ҳақиқии дехқони асри XVII тоҷикро бараъло пешӣ назар меорад:

«Пирдеҳқон ҳайронӣ бар лавҳи замири худ нигошта, ки қуноқи коштан ӯ хӯроқи аспони хосса гашта. Оби дида ва сӯзи синаро шафеъ оварда, ки арзан дар бисот надорад. Чун сари ҷуворӣ гардан қач қарда, бо дили шикаста... монанди панҷшоҳа даст бар осмон қушода, чун ғирбол чашм бар замин дӯхта, бо дили сӯхта дондона ашки ҳасрат мебориду касе ҷӯи ғами ўро наме-хӯрд...»¹

Хоҷа Самандар ба миёна даромада, аз мир Муҳаммадхони Юз хоҳиш менамояд, ки аз ин кирдори ношоиста даст кашад. Вале ин қўшишҳои ӯ натиҷае намебахшанд: «тири илтимос бар ҳадафи қабул нарасид».

Нависанда танҳо як рафтори Муҳаммадхони Юзро нақл қарда, баъд тамоми ҳушқ ва ҳислати нопоки ўро мекушояд:

¹ Ҳамон нуسخа, сах. 314—315.

«Дар айёми ҳукумати ӯ (Мухаммадхонбии Юз — Р. М.) чун нури оташ ба он дуд ҳамсоя будам, монанди гул ба он хор ҳамнишинӣ мекардам. На бар фузалон замон аз ӯ **бахшоише дидам** ва на бар шаҳру саҳро аз ӯ **осоише фаҳмидам**».¹

Хоча Самандар аз фард ба чамъ гузашта, масъаларо умумият медиҳад, ки ин хеле аҷиб аст:

«Аҷаб тоифае! ки ҳар ҷо **қарор гирифтанд, қарор** аз он **диёр рафт!** Ба ҳар ҷо, ки нишастанд, қиёмат **бархост!** Ва ба ҳар мавзее, ки фаромадан(д), амният аз он ҷо рахт **барбааст**».²

Сачъҳои порчаи зикршуда — «нигошта» ва «кошта», «бахшоиш» ва «осоиш», «дидам ва «фаҳмидам» (мутаарраф), «кошта» ва «хосса», «оби дида» ва «сӯзи синна», «шикаста» ва «кушода», «бархост» ва «барбааст» (мутавазин), «дӯхта» ва «сӯхта», «қарор» ва «диёр» (мутавазӣ) қариб ҳама аз забони гуфтугӯии халқ гирифта шудаанд.

Умуман дар насри нависандагони пешқадами асрҳои XVII—XIX ва махсусан дар «Дастур-ул-мулук»-и Хоча Самандари Тирмизӣ дар таркиби санъати сачъ бештар калимаҳои соф тоҷикӣ ва қисман калимаҳои фаҳмон арабию туркӣ истифода мешаванд, ки ин яке аз хусусиятҳои ба назар намоёни насри мусаччаи ин давра ҳисоб меёбад.

Воқеан, Хоча Самандар дидаю доништа, қасдан аз иборапардозӣ, суханорой, сачъсозии зӯр-ба зӯракӣ даст кашида, асари худро содда, равон, оммафаҳм ва бо сачъҳои қобили идрок эҷод карда будааст. Ин талаб аз як ҳикоят, ки дар боби дуйӯми «Дастур-ул-мулук» дарҷ гардидааст, равшан ба назар мерасад.

Дар асрҳои XVI—XVIII доираи адабии Ҳинд беш аз пеш вусъат ёфта, намунаҳои барҷастаи назму насри бадеӣ ба вуҷуд меоянд. Адабиёти тоҷикзабони Ҳиндустон дар асри XVI, маҳз баъди инқирози давлати темуриён ва қатъ ёфтани нуфузи доираи адабии Ҳирот бо тақозои шароити таърихӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии давра инкишоф меёбад. Сабаби дигари авҷгирии адабиёти

¹ Ҳамон нусха, сах. 316.

² Ҳамон нусха, ҳамон саҳифа.

тоҷикзабон дар Хиндустон шеърӯ шоирпарастии шоҳони Хинд низ ҳисоб меёбад. Дар ин давра дар баробари назм, ки ба тавассути Файзи, Ҷурғи, Назирӣ ва дигарон ривож ёфта буд, наср низ таракқӣ карда, дар ин соҳа асарҳои бисёрӣ адабӣ, таърихӣ, илмӣ, фарҳангу тарҷумаҳо ба вуҷуд меоянд.

Аз адабони содданависӣ давраи мазкур бародари шоири машҳур Файзии Даканӣ-Абулфазли Даканиро (1551—1605) қайд кардан зарур аст. «Ақбарнома», «Ойини Ақбарӣ», такмили нави «Қалила ва Димна»-и ӯ, ки бо унвони «Баҳори дониш» машҳур аст, бо забони содаву фаҳмо ва мувофиқи қувваю идроки хонандагон навишта шудаанд. Ҳамон навъе ки донишмандони таърихи адабиёт қайд кардаанд, Абулфазли Даканӣ чӣ бо тарғибу ташвиқи шахсии худ ва чӣ бо фаолияти эҷоднаш барои поки ва тозагии забони тоҷикӣ форс аз қалимаю ибораҳои мағшуи бегона, махсусан арабӣ, барои зебоӣ ва ҳусну назокати ин забон муборизаи фаолона бурдааст. Чунин ҷидду ҷаҳди Абулфазл дар он замон, ки бисёр адибон, муаррихон, котибон ба печ дар печбаёнии, овардани истиора, муболиға, кинояҳои душворфаҳм ва истеъмоли қалимаҳои мураккабу дастнораси арабӣ мекушиданд, ба аҳамияти қалоне молиқ буд. Дар асарофарӣ роҳи содданависиро пеш гирифтаи Абулфазли Даканӣ аз порчаи зерини «Ойини Ақбарӣ» (1597) равшану возеҳ ба назар мерасад:

«Хоча дар ҳамон сол бо фаровон сипоҳ аз ӯби Синд гузашт ва қўч-ба қўч ба Дехлӣ расид. Ва чун сеголиши дигар дошт, даст ба тороч накушуд. Султон Алоуддин ба пайкор баромада, зафари ғанимро баршикаст. То ҳаждаҳ гурӯҳ аз пай меронд; умаро аз тангҷашмӣ ҳамроҳӣ накарданд. Баргашта Курд ғирифт ва ҳарчанд устувор паймон дар миён омад, напазируфта, ба қор-зор фуру шуд...»¹

Аммо, мутаассифона, роҳи пешгирифтаи Абулфазл васеъ паҳн нашуда, зиёд давом накард ва ба ифодаи Баҳор, бисёр «муншиёни дарборӣ ва аҳли фазл барои нишон додани маълумоти худ аз «Зафарнома» ва («Таърихи») Вассоф» таклид мекарданд»².

¹ Абулфазли Даканӣ, Ойини ақбарӣ — дастхатти рақами 1721 ғалқинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Берунии, дар. 295а—295б.

² Баҳор, Сабқшиносӣ, ҷ. III, сах. 259.

Қисме аз нависандагон, махсусан котибону муаррихони дарборӣ ба печ дар печбаёӣ, кор фармудани санъатҳои мураккаби бадеӣ ва калимаву ибораҳои душворфаҳми арабӣ ва монанди инҳо дил бохта, бо ҳамин аксаран боиси хира ва номафҳум ифода гардидани маънӣ мешуданд. Барои мураккаб шудани забони ҷунин асарҳо саҷъҳои муғлаки арабидори зиёд низ сабаб шуда буданд. Бинобар ин, Баҳор хеле дурӯст мегӯяд, ки «матлаби кўчакеро, ки Ҷувайнӣ дар даҳ калима адо мекунад (ин қабил нависандагон — М. Р.) дар даҳ сатр бо ҷумлаҳои мутародифа онро зеру боло бурда ва чанд саҷъи номавзун бар он афзудаанд»¹.

Саҷъҳои пай дар пай мураккаб, муболиғаҳои игроқомез, тавсифҳои ғайриреалӣ, кинояву истиораҳои мавҳуму дастнорасо махсусан дар асарҳои Зухурӣ ва Тугроӣ хеле фаровон мушоҳида кардан мумкин аст. Барои беҳтар тасаввур намудани ҳолати мазкур чанд намуна аз осори **Мавлоно Тугроӣ** дар поён оварда мешавад.

Аз «Меъёр-ул-идрок»:

«... Дар базми нозукбаёӣ конуни дурри ... **алфозро** ба мизроби забони **маънипардоз** он кўк **сохт** ва дар маҳфили ростфаҳмӣ печидагии нағмаи суханро ба овози «**Меъёр-ул-идрок**» **навохт**; ба **созиши корфармои** карамаш нақши **достонсароёни тақрир-ҳамоғӯши дурустишинӣ** ва ба **навозиши роҳнамои лутфашдидаи фикри мақомшиносони таҳрир**—саршори **борикбинӣ** ... Аммо баъд маҳфӣ намонад, ки нағмаи булбули гулшани **роз** — **Ҳоча Ҳофизи Шероз** на чандон печидааст, ки марғулашиносон дар мақомфаҳмӣ... Дево-ни ҳидоятнишонаш аз **чашмасорони** лисон-ул-ғайб **хурам**, бал чандин гулшан аст аз хубӣ рӯй ба рӯи ҳам; сияхрӯҳои сутур аз сангинии **мори назокат** сар бар замин **ниҳода** ва гулҳои сероби маонӣ бар **шоҳсори латофат** ранг-ба ранг **афтода...**»²

Намунаи дигареро—«**Дар таърифи даръёҷаи Кумам**» аз ҳамин асар боз барои исботи фикри боло меоварем:

¹ Ҳамон ҷо, сах. 259.

² *Мавлоно Тугро*, Маҷмаъ-ул-ғароиб — дастхатти рақ. 239, ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Берунӣ, китобаташ соли 1103/1692; вар. 6 а.

«Чи нависам аз вусъати даръёчаи **Кумам?** ки бо мухиташ агар бисанҷӣ, нагӯяд: **«кам!»** Қонуни равшанист; ба тори тар садои мавҷ сози **хушу хурӯш** карда ва **кӯх** мутрибона дар канори хеш ба мизроби насимаш ба навозиш **дароварда**; гирдобро то чашм ба рӯй афтода, аз рақс **нанишаста** ва ҳубоб рӯзе, ки пой дар баҳри ҳасти **ниҳода**, аҳди сарборӣ бо ҳавои ӯ баста; аз чашми моҳиён ҳамеша дар миёни обаш **чароғон** ва аз садафҳои дар канораи сад ҳазор домани субҳ **намоён**; ғаввосон нақшҳо бар об **задаанд...** шиноварон дастҳо аз ҷон шустанд, то ба сархонаи ҳубобаш **пайвастанд**; агар шӯрбахте ба обаш дарояд...»¹

Иборавау ҷумлаҳои торику норавшан (ба мисли «созиши корфармои карамаш», «навозиши роҳнамои лутфаш»), саҷъҳои пай дар пайи мавҳуммаъно (аз қабилӣ «мори назокат» ва «шоҳсори латофат»), ташбеҳу тавсифҳои муболиғаомез ва баъзан ғайритабиӣ (ба мисли «аз чашми моҳиён ҳамеша дар миёни обаш чароғон ва аз садафҳои дар канораи сад ҳазор домани субҳ намоён» ва ғайраҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки Туғроӣ барин як қатор нависандагонӣ форсизабони Ҳинд ба тақаллуф ва печидабаёнӣ майли тамом доштаанд. Асарҳои Зухурӣ, Туғроӣ ва дигар адибони ҳамуслуби онҳо дар адабиёти индаврагии форсу тоҷик насри маснӯи мутақаллуфонаро ривочу раванқ додаанд, ки он дар шароитҳои таърихӣ, иҷтимоӣ ва табиӣ ҳосил Ҳиндустон ба авҷи камол расида буд. Аз ҳамин сабаб, насри маснӯи адабиёти форсизабони Ҳинд ва насри маснӯе, ки дар Хуросону Мовароуннаҳр маъмул буд, тафовути муайяне дорад, ки яке аз фарқҳои ҷиддӣ он, ба фикри мо, ҷои ҷидду ҷаҳди зиёдаш дар истеъмоли калимаю ибораҳои мураккаби арабӣ — овардани ибораҳои рангину ҳаёломез, кинояву истиораҳои тавсифӣ ҳисоб меёбад. Масалан, дар мисолҳои фавқ ҳам дар таркиби санъати саҷъ ҳамагӣ чор-панҷ калимаи арабӣ истеъмом шудааст, ки аксари он ҳам калимаҳои соддаю оммафаҳм (ба мисли «назокат», «латофат», «таҳрир») мебошанд, инчунин дар таркиби ташбеҳ, истиора, киноя, муболиға, тавсиф ва монанди инҳо аксаран калимаҳои тоҷикӣ-форсӣ волеҳуранд.

Бояд қайд кард, ки дар насри доираи адабии Ҳинд ҳамчун дар назмаш ба бадеиёти воқеа, ба образнокии

¹ Ҳамон ҷо, вар. 12 б.

сухан диққати хеле чиддӣ дода мешавад, ки инро конунии даръё, мутрибии кӯҳ ва мизробии насим (дар порчаи боло) равшан шаҳодат дода метавонад.

Аммо қисми муайяни ин санъатҳои бадеӣ хеле рангуборнок сохта шудаанд, ки ба ин восита мавзӯ, мазмун ва образҳои асарҳо обурани романтикӣ-ҳаёӣ дарбар мекунад.

Ин ҳодиса, ачаб нест, бо таъсири муҳити ҷуғрофӣ ва ё бо робитаи адабиёти бой ва таърихи калондоштаи халқҳои худӣ Ҳиндустон ба адабиёти форсизабони Ҳинд ворид гашта бошад.

Чунин пеша дар сабки наср махсусан дар эҷодиёти мутафаккири забардасти тоҷикзабони Ҳиндустон **Мирзо Абдулқодири Бедил** (1644—1721) рушду такомул меёбад.

Бедил дар осори насрии худ ҳамчун дар назмаш ба мураккаббаёнӣ, бисёӣ кор фармудани истиора, маҷоз, муболиғаю игроқ чидду қаҳд мекунад. «Аммо забони насри Бедил,— менависад устод Айнӣ,— аз ҳад зиёда душвор аст... ҷумлаҳои дарози силсиладор бо ташбеҳои мураккаб ва истиораҳои печ дар печ насри ин адиби душворписандро ба дараҷаи нофаҳмӣ расондаанд».¹

Устод Айнӣ дар ҷои дигар боз менависад, ки «...насри ӯ (Бедил—Р. М.) аз назмаш дида хеле душвор аст: кинояҳои аз фаҳми одамони оддӣ дури диққатталаб, истиораҳои аз ин пеш диданашудаи пурпечутоби мураккаб, калимаҳои мураккаби сараҷзои мусаҷҷаъ ва ҷумлаҳои дарози сар то по мурассаъ—аз хусусиятҳои услуби насри ин нависанда мебошанд»².

Масалан, намунае чанд аз осори Бедил:

«Аксаре муддат риёзаташ аз моҳ **даргузаштӣ** ва ба қурби чилла монл **гаштӣ**. Ба ҳукми башарият ночер шикасти ранг аз баҳори симояш **дамидӣ** ва ғубори нотавонӣ ба домани тоқаташ **печидӣ**. Аммо саъйи ғариб аз тардидаш боз **надоштӣ** ва қаҳди ҳамияти инонталош аз даст **нагузоштӣ**. Дар ҳолате, ки истиқомати аъсоб аз андозии ҳаракаташ ҷуз ба лағзидан қадам **намеафшурад** ва чуръати мафосил ба арзи рафтораш ғайр аз нола беш наметавонист **барад**. Дӯстон ба ҳазор илҳох халқа дар илтимос мегардиданд, то пиставоре луқма ба даҳон ме-

¹ Садриддин Айнӣ, Мирзо Абдулқодири Бедил. Куллийёт, ҷ. 11, китоби дуйӯм, «Ирфон», Душанбе, 1964, сах. 107.

² С. Айнӣ, Ҳамон ҷо, сах. 261.

гузошт ва чун дами шамшер харфи «обе» ба лаб бар-
медошт...»¹

Ё худ:

«... Бедили маҳчур, ки дар мухити дилҳои гавҳар-
манзил мушти хошокаш ғуборнишини соҳили **фаромӯшӣ**
аст ва ба маҳрумӣ кафе бедасту по оворагарди ҳукми бу-
руни ҷӯше, бо вучуди шикастадилӣ чун мавҷ ҳаматан
забони **сано аст** ва бо камоли ҳайрат нигоҳе чун хубоб
саропо дасти **дуо**. Агар ба арзи иштиол шӯълаи орзу **пар-**
дозад, саводи номаро чун давран оҳ хавой **месозад**. Ва
агар аз тайрони ҳасрати дидор таҳрир **намояд**, хутути
мустар чун риштаи нигоҳ боли ваҳшат **мекушояд...**»²

Як хусусияти сачъ дар асарҳои насрии Бедил дар он
аст, ки маҳз барои суханорой ва ҷилодиҳии ҷумлаҳо
сачъҳои пай дар пай, мураккабу бисъёртаркибаро кор
намефармояд, сачъро ҳамчун воситаи шаклпардозӣ
истифода намебарад.

Санъати сачъ дар насри Бедил ба ҷуз вазифаҳои
муқаррарӣ-воситаи равшан, таъсирбахш, мӯҷазу рехта
ифодасозии мазмуну фикр, роли дигар—роли **маърифат-**
куниро низ бозидааст, ки ин хеле ҷолиби диққат ва иб-
ратбахш мебошад. Сачъҳои насри Бедил ба хонанда ба-
роӣ осон, дуруст ва беҳато дарк кардани мақсади нави-
санда, барои бе душворӣ сарфаҳм рафтани задаҳои ман-
тиқии сухани ӯ кӯмаки калоне мерасонанд.

Ин нуктаро устод Айнӣ хеле дуруст пай бурча, таъ-
кид кардааст. «Хуб аст, ки ин устод, — менависад ӯ, —
ҷумлаҳои насриашро бо сачъҳо ва бо калимаҳои ҳамо-
ханг мурассаъ мекунад ва ҳаҷми фикраҳои иловагӣ ва
ёрирасонро бештарин баробар меорад. Агар хонанда бо
ёрии сачъҳо сари ҷумла ва фикраҳоро муайян карда
равад, як дараҷа ба фаҳмиш роҳ меёбад».³

Барои тақвияти ин фикр порчаи зеринро аз назар
гузаронидан мумкин аст:

«Табоеъро тақлиди авзои якдигар роҳзани **таҳқиқ**
аст ва табияти одату русум монеи сарманзили **тавфик**.
Аксари истеъдодҳо дар ҳичоби қувва аз феъл маҳрум
монад ва яке аз онҳо инони хаёл ба арсаи **вуқӯ** на-

¹ Мирзо Абдулқодири Бедил, Куллийёт, Бамбай, 1299, Чаҳор
унсур, сах. 24.

² Бедил, Куллийёт, ҷопи зикршуда, Руқаот, сах. 4.

³ С. Айнӣ, Мирзо Абдулқодири Бедил, сах. 108.

гардонад. Фурсати сари зону он қадар дур натохта, ки ба саъйи дастҳои барҳамсуда овозаш тавон дод ва кулфати тазъи авқот ба рӯи ҳақиқат деворе барнаёварда, ки ба чокҳои гиребони надомат роҳе тавон кушод. Чамъияти дил ба шартӣ узлат ҳамаро муяссар аст, агар ҳамсӯхбатон маъзур доранд ва мутолиаи нусхаи тасалли ҳар кас дар бағал дорад, агар ҳамдарсон ба холи худ воғуздоранд. Об дар ҳар табъе, ки роҳ ёфт, моили тақлифи тарӣ намудан аст; оташ ба ҳар мизоче, ки ғолиб афтод, саргарми дӯкони ҳарорат кушудан»¹.

Дар услуб ва тарзи кор фармудани сачъ насри Бедил аз бисъёр носирони дигар тафовут дорад, яъне Мирзо Абдулқодири Бедил дар истеъмоли санъати сачъ тарзу роҳи ба худ хосеро пеш гирифтааст. Ҷумла ва ибораҳои Бедил асосан яктой сачъ доранд, ки низ аксаран дар охири ибора ва ҷумлаҳои мусаччаъ воқеъ гаштаанд ва ин ҳолатро дар осори нависандагони забардасти дигар دیدан тақрибан мумкин нест.

Аксари адибони душворнавис дар як ибора ду-се ва ҳатто аз ин ҳам бештар калимаҳои сачъшаваанда меоваранд, ки дар натиҷаи ин дарк кардани мазмун, пай бурдани мақсади аслии нависанда ба андозае душвор мегардад. Хушбахтона, Бедил аз ин равиҷ даст кашидааст, вагарна насри ӯро фаҳмидан боз душвортар мегардид.

Дар асрҳои XVI—XIX ҳамчун давраҳои пештара навиштани солномаю асарҳои таърихӣ дар сарзамини Осиёи Миёна мақоми махсусеро ишғол менамоянд. Дар ин асрҳо «Абдуллонома»-и Ҳофизӣ Таниш, «Таърихи Саидроқим», «Таърихи Раҳимхонӣ» ё «Тӯҳфаи хони»-и Муҳаммадвафои Карминағӣ, «Гулшан-ул-мулук»-и Муҳаммад Яъқуб, «Мунтахаб-ут-таворих»-и Муҳаммади Ҳаким, «Таърихи Муқимхонӣ»-и Муҳаммад Юсуфи Мунишӣ, «Таърихи Абулфайзхон»-и Абдурахмони Толеъ, «Тоҷ-ут-таворих»-и Муҳаммадшариф бини Муҳаммаднақӣ, «Таърихи авоил ва авохир» ё «Таърихи Бухоро»-и Муинӣ, «Зафарномаи хисравӣ», ки муаллифаш маълум нест ва он ба амир Насрулло (1826-1860) бахшида шудааст, «Шаҳномаи Умархони»-и Мирзо Мушаррафи Исфа-

¹ Бедил, Куллиёт, ҷопи зикршуда, Нукот, сах. 8.

рағӣ, «Таърихи чадидаи Тошканд»-и Муҳаммади Солеҳ, «Тӯҳфаи шоҳи»-и Мирзо Азими Сомӣ, «Таърихи Шаҳруҳи»-и Мулло Ниёзмӯҳаммад, «Рисола ӯ мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития»-и Аҳмади До-ниш ва ғайраҳо ба вучуд меоянд, ки онҳо услубан баро-бару якхела нестанд.

Масалан, порчаеро аз «Таърихи Шаҳруҳи»-и Ниёз-мӯҳаммад, ки санаи таълифи он ҳудуди соли 1871 ме-бошад, аз назар мегузаронем:

«...Гӯшҳои он карон-биёбониён **нашунида**, амри ол-лоҳ... ро дар авроқи саводранги дилҳои онҳо сабт на-гардида... Дар он рӯз ваъдаҳои рӯзи мавъудро аз хотир **фаромӯш** карда ва аз шунидани гуфтаҳои худҳо **кар-гӯш** гардида... Равнаки давлати худододи султонӣ ва имдоди шафақати хусравонӣ худҳо ба озори худпешагӣ ва тазаллум — андешагӣ аз сари худҳо хоҳанд дидан ва ҳар чизе, ки бинанд, аз атвори мазмуми худҳо хоҳанд бинанд».¹

Порчаи зикршуда аз нуктаи назари бадеиёту фасоҳат пухтаю барҷаста нест ва такроран истифода шудани чандин ҷонишин дар як лавҳаи хурд — аз қабилӣ «он карон», «дилҳои онҳо», «он рӯз», «гуфтаҳои худҳо», «худ-ҳо ба озори...», «сари худҳо», «мазмуми худҳо» ба ин ша-ҳодат медиҳанд. Инчунин, барои сачъ сохтан ибораҳоро кашол дода, фикри равшанро ба тарзи дигар, вале ноӯҳ-дабароёна ифода намудан, ки дар ин асар аз ҷумла дар порчаи мазкур — «аз шунидани гуфтаҳои худҳо каргӯш гардида», дида мешаванд, фикри болоро пурқувват ме-кунанд. Аммо нависанда дар таркиби сачъҳои худ акса-ран калимаю ибораҳои адабӣ ва гуфтугӯии тоҷикиро (ба мисли «нашунида», «нагардида», «фаромӯш», «каргӯш», «худодод», «хусравонӣ», «худпешагӣ», «андешагӣ») ба қор бурдааст, ки дар натиҷаи ин асари ӯ ба андозае сод-даю омиёна гардида, ба фаҳми хонандагони оддӣ наздик шудааст.

Дар ин давра дар насри таърихӣ баръакси асрҳои XIII—XV мақоми асосиро равиши содданависӣ ишғол ме-намояд. Аммо мавҷудияти насри маснӯро низ алалхусс дар аввалҳои давраи мазкур, инкор кардан мумкин нест.

Ҳамчун асари таърихӣ бо насри мутакаллуфона на-вишташуда «Абдуллонома» ӯ «Шарафномаи шоҳи»-и

¹ Мулло Ниёзмӯҳаммади Хӯқандӣ, Таърихи Шаҳруҳӣ, Қазон, 1303/1885, сах. 178—179.

(санаи таълиф 1582) **Ҳофиз** **Таниш** (**Нахлӣ**)-ро номбар кардан мумкин аст. Ба ҷумлаҳои зерини ин асар диққат карда шавад, маълум мегардад, ки муаллиф ба суҳанбозию такаллуф чи андоза аҳамият меодааст:

«... Фаррошони чобукдаст монанди пайки сабо кадам дар роҳи фирош ниҳоданд ва хаймаю хиргоҳ, сарпардаю **боргоҳ** мукорини зирваи **моҳ тартиб** доданд; ва ҳар санъату **хунар**, ки пешаварони ҳафт кишвар доштанд, ба ҳар тарик, ки **хостанд**, онин барбаства аз дақиқи он дақиқа **фурӯ нагзоштанд**... Ва хони **Чамҳашмат** аз айвони **салтанат** ба тарабсарои ишрат мақом кард ва ба маҷлиси шавқу **беғамӣ** ва базми айшу **хурамаӣ** майли **тамом овард**. Чанд рӯзи **муттасил** дар он манзили **ҷаннатмамосил** доди айшу **нишот** ва ширбату **инбисот** дод, **абвоби фараҳу хузур** бар рӯи **арбоби шавқу сурур кушод**... Ва ромишгарони **Зӯҳраоханг** ба навони зеру бами уду **чанг хуш** аз дилу ором аз ҷон **мерабуданд** ва дилу ҷонро **фараҳ бар фараҳ меафзуданд** . . .»¹

Дар порчаи зикршуда, ки он бо ибораҳои тумтароқ, суҳанбозиҳои пуч пур буда, саросар мусаччаъ мебошад, ба ҷуз мадху санои хушкӯхолии хони вақтӣгон фикри дигари ҷолиби диққат дида намешавад. Муаррих ба таърифу тавсифи хон ва базму ишратҳои ӯ машғул шуда, ба ибораорой, ҷумласозии мураккаб ва махсусан сачъҳои гуногуншакл диққати асосӣ додааст, ки дар чунин сачъҳо як фикру як мақсад баъзан бо ду ва ҳатто бо се ибора такроран ифода ёфтааст. Дар «Абдуллонома»-и Ҳофиз Таниш махсусан ҳангоми «тасвири маҷлисиҳои айшу тараб ва дар тасвири манзараҳои табиат» васеъ кор фармуда шудани санъати сачъро номзади илмҳои филологӣ Н. Сайфиев дуруст пай бурда, ин хусусияти асарро ҳаққонӣ таъкид кардааст.²

Намунаи дигар аз асари мазкур:

«...Алқисса, бинобар ин **асбоб**, ҳокони **моликриқоб** пои азимат дар **риқоб** гузошт ва рӯи таваҷҷӯҳ ба ҷониби Тирмиз оварда, каманди **тасхир** бар авҷи фалаки **мустадир** ва зирваи **гирах-асир** афрошт . . . Чун тавоҷиҳи **фархунданишон** ба ҳисоби **фармони ҳокон** бо иззу

¹ Ҳофиз Таниш, Абдуллонома, иқтибос аз мақолаи Н. Сайфиев «Абдуллонома» ҳамчун сарчашмаи адабӣ, Ахбороти Академияи фанҳои РСФСР Тоҷикистон, шӯъбаи илмҳои ҷамъиятӣ, 4(35), Душанбе, 1963, саҳ. 34.

² Нигаред: Ҳамон мақола, саҳ. 34.

тавон мутаволи ва **мутаокиб** ба атроф ва **чавониб** шитофтанд; чор расонида буданд, ки **сипохи зафаринтибох** истеъдоди юриши Тирмиз тахминан яксола карда, ба **даргоҳи фалак-иштибох** чамъ оянд . . . Ва пеш аз он ки аз атрофу **чавониб** сипохи **кавокиб-мавокиб** ба саддаи **фалак-маротиб** шитобанд, амир бо рифъати чалмаи **ӯғлон** ва амирзодаи **ҳашмат-нишон**-**Ҳоҷибии дӯрмон** бо сойири сипохи Балх ва тавобеи он ба **остони Миррих-посбон** шитофтанд . . .»¹

Чи навъе ки дида мешавад, **Ҳофиз**и **Таниш** дар «**Абдуллонома**», аз ҷумла дар порчаи боло на танҳо ба тавсиф ва тасвирҳои печдарпечи мадҳомез диққати зиёд медиҳад, балки сачъҳои ин асари худро ба ҷузъҳои муайян ҷудо мекунад ва бо ин санъатро боз ҳам мураккабтар менамояд. Масалан, дар порчаи боло сачъҳо аксаран аз се ҷузъ калимаю ибораҳои сачънок (ба мисли «асбоб», «моликриқоб» ва «риқоб»; «тасхир», «мустандир» ва «гирҳ-асир»; «фархунданишон», «хоқон» ва «тавон»; «чавониб», «кавокиб-мавокиб» ва «фалак-маротиб»); қисман аз ду (ҳамчун «мутаокиб» ва «чавониб»; «зафаринтибох» ва «фалак-иштибох») ва баъзан аз чор — панҷ ҷузъ (ба мисли «**ӯғлон**», «**ҳашматнишон**», «**дӯрмон**», «**он**» ва «**Миррих-посбон**») мураккаб қунонида шудаанд, ҳол он ки то ин давр дар насри мусавҷаъ тарзи пахншудтарин-сачъҳои дутаркиба буданд. Чунин тавсифҳои тамаллуққорона, муболиғаю сачъҳои мураккабу маъшуш, ибораоронҳои бемавқеъ, ки аз мазмуну ғояҳои амиқи манфиатбахш маҳруманд, дар бисёр ҷойҳои «**Абдуллонома**» вомехӯранд, ки ин ҳолат аз ҷаҳонбинӣ, ақоиди синфӣ ва завқӣ бадеии муаллиф рӯй додааст.

Айнан ин хусусият ва услуби тумтарокнависӣ хусусан ба насри дарборӣ хос буд, ки намунаи барҷастаи онро дар номаҳо, ҳуҷҷатҳо ва васикаҳои гуногуни аҳли дарбор баръало мушоҳида кардан мумкин аст. Махсусан дар номаҳои расмӣ дарборӣ, муқаддимаи китобҳо, суханбозиҳои подарқор, иборапардозҳои печдарпеч, тақаллуфоти пучро хеле зиёд пайдо менамоем, ки дар байни онҳо сачъҳои такрордору бемавқеъ бисёр вомехӯранд. Масалан, порчае аз дебоҷаи девони тоҷикии Нодири барои тасдиқи ин фикр:

¹ *Таниш (Нахлӣ)*, Абдуллонома, — дастхатти рақ. 5363, ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносӣ ба номи Беруний, сах. 325—326; 465.

«Аз ин сабаб шаҳриёри **комкор**, хоқони Чамшед-иктидор, офтоби кишвари **иззату чалол**, найири фалаки хашмати **икбол**, кавкаби тобандаи торуми **салтанат-амир** муслимин Саид Муҳаммад Умар-подшоҳ, наввара марқадаҳу, асре дар **айёми хучастафарҷоми давлат** пас аз фароғи иктидорӣ, иқлимтирӣ, кишварситонӣ, умри гаронмоёро масруфи ашъорҳои (!) дилпазир намуда аз таъби арҷманд иншо ва таснифи девон карда ба **атрофу акнофи** замона машҳур ва мунташир гардонид . . .»¹

Муаррихону муншиёни асрҳои XVI—XIX ҳамон анъанан мураккабнависӣ ё худ сабки мутакаллуфонаеро, ки дар адабиёти асрҳои XIV—XV мавҷуд буд, ба авҷи таракқиёт ва инкишоф расонданд. Қотибон ва муаррихони дарборӣ барои тамаллуқ ва инчунин барои намоиш додани қудрату тавоноии худ ба иборапардозӣ, суҳанорӣ ва истеъмоли калимаю таъбирҳои каснофаҳми арабӣ чунон машғул мешуданд, ки баъзан чанд саҳифаро бо суҳанони бодабдабан пуч пур намуда, аммо матлаби асосиро аз мадди назар пинҳон мемондаанд. Барои мисол порчаеро аз ин қабил номаҳо аз назар мегузаронем:

«Арзадошти аҷзнигошт ин зарраи бемикдор адим-ул-эътибор, саропо иқтисор ва ифникор ва катраи ҷонсупор, хидматгори фармонбардор, саросар эътизор ва изтирор ба сад ҳазор лисони инкисор ва фурутанӣ ва ба чанди гуна обод (?) ва нотавонӣ ба хизмати дани саодат-ҷаноби мустатоб, маолӣ-улқоб, фазонл-муоб, камолот-иктисоб, исолат ва начобат-интисоб, ҷавдат ва ҷадолат-илтиҳоб, сабоҳат ва малоҳат-паноҳ, латофат ва назокат-иншоҳ . . . равнақ ва тароват-хамроҳ, хиллат ва маввадат-дастгоҳ, муҳаббат ва садоқат-огоҳ, иззат ва ҳукматҷойгоҳ; олиҷоҳ, зубдат-ул-киром, натиҷат-ул-ином, мураҷҷаъ-ул-хавоё ва-л-авом, завиюл эҳтиром ва-л-амқом, ширинкалом, товусхиром, сурайё-мақом, зӯҳраандом, хуршед-ғулом; олитабор, садр-ул-истикрор, малик-микдор, рифъат ва марҳамат иктидор; фитратбаланд, фатомат ва киёсатбаҳраманд, арҷманд, дилбанди дилписанд; Юсуфузор, фаросат-иштиҳор, ҷафокори тазаллумшиор; масеҳатвор, ҷароғи кошонаи ағъёр ба умеди қабул ва шарафи вусул расида бод, ки умедгоҳо, муҳаббатпаноҳо, закъат иншибоҳо!

¹ Нодира, Девон, Нашриёти Академияи илмҳои РСС Ўзбекистон, Тошканд, 1963, сах. 244.

Баъд аз ароизи мубарро аз ароизи ниёзмандӣ ва пас аз изҳори ачзу шикастагӣ ба самъи **ақдаси ашраф** он сарви гулшани **ҷавонӣ** ва ғунҷаи чамани малоҳату **зиндагонӣ**; шукуфаи **бӯстони навбахори хубӣ**, гулдастаи **гулистони мушкбори маҳбубӣ**, нахли наврастаи боғи **марғубӣ**; роҳатбахши руҳи **хастадилона**, он хуршеди **тобон**; он моҳи **ҳамидахисол**, адим-ул-**мисол**; меҳри **сипехри** авҷи **саодату камол**, ахтари бурҷи **латофату ҷамол**, мазҳари осори ҳусни **беҳимол** сарвқадди **гул-узор**, шакар шикани **тӯтигуфтор** . . .¹

Мисоли боло аз он шаҳодат медиҳад, ки сачъ дар наصري дарбории давраҳои охир ва махсусан дар ҳуҷҷатҳои расмӣ ва мукотибот ба як дастури шаклпарастӣ табдил ёфта, моҳияти идеявӣ, бадеии ҳудро тақрибан гум мекунад. Дар мисолҳои боло ҳамаи санъатҳои бадеӣ ва махсусан санъати сачъ маҳз барои шаклорой, суханбозиҳои хушк хизмат мекунанду халос. Аз се ду ҳиссаи калимаҳои матни мазкур бошанд, ҳамчун унсурҳои таркибии санъати сачъ оварда шудаанд, ки ин бори дигар ба шаклпарастӣ-формализм майли калон пайдо кардани ин санъатро дар давраҳои минбаъда исбот мекунад. Инро низ гуфтан даркор аст, ки ҳамин қадар суханони дабдабаноки сачъдор ягон мақсади муайяни конкретӣ, ҳаёти ва воқеиро ифода накарда, танҳо, суханони умумии забонзадушудаи тавсифӣ ва мадҳӣ мебошанду халос.

Чунин ҳолат, яъне барои шакл шуда, қурбон кардани мазмун, сӯиистеъмол намудани санъатҳои бадеӣ, алаҳусус сачъ, аз ҳад зиёд овардани калимаю таъбирҳои муғлақу саргарангкунанда дар бисёр асарҳои муаллифони ба дарбор наздик, аз он ҷумла дар «Тарассули марворид» (соли таълиф 1604) ном маҷмӯаи Шаҳобиддин Абдуллои Марворид ва инчунин дар баёзҳои мактубҳо ба тарзи фаровон ҷой дорад.

Аммо дар қатори номаҳои сиёсӣ, шахсӣ дарборӣ дар асрҳои XVI—XIX номаҳои адабӣ ва шахсӣ низ буданд, ки аз номаҳои аҳли дарбор ва ё ба аҳли дарбор навишташуда ҷӣ услубан ва ҷи мазмунан тафовути ҷиддӣ доштанд. Намӯнаи чунин мактубҳоро дар асарҳои таърихӣ ва адабии ин асрҳо, аз ҷумла дар «Бадоеъ-

¹ Дастхатти рақами 1380 ғанҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносӣ ба номи Берунӣ, вар. 216 а-218 а.

ул-вакоеъ»-и Зайниддин Махмуди Восифӣ даръёб кардан мумкин аст.

Барои намуна мактуби Восифиро, ки ӯ аз номи Мавлоно Фатхуллои Ҳирави ба Хоча Ҳусайни Шамъгар навиштааст, дар поён меорем:

«Баъд аз арзи убудият маърузи **замири мунир**, офтоби **танвир**-он ки ин сӯхтаи савдозадаро, ки дар кунчи торикӣю **танҳой** аз ифлос(и)ю **бенавой** шабу **рӯз** ба гирьяву **сӯз** аз бешамъӣ аҳвол монанди **шамъ мегузарад**. Ва **рӯз афсурда** чун **мурда** дар гушае фитода, ҳеҷ кас аз ӯ ёд **намеорад**; ва **шаб** ба **оташи ғам** ва **ашки дамодам** бо **синаи чок** ва **дуди дили ғамнок** ба сар **мебарад**. Ҳамеша мурғи **ҷони ҳазинро**, ки **парвонаи шамъи** дил аст, аз **гавҳари сиришк** ва **шарари оҳ** обу **дона месозад** (ва) **ҳамвора** бо **дидаи ашкфишон** монанди **фатилаи шамъ сари ноумедӣ** дар **пеш меандозад**. Умед он ки аз **машоили зулматсузи** инояти он **маҳдум шамъи муро**ди ин **дилсӯхта афрӯхта гардад**. **Шамъи давлату иқболи** он **маҳдум** аз **тундбоди ҳаводис** дар **фонуси лутфи илоҳӣ масвун** ва **маҳрус бод**».¹

Чи навъе ки дида мешавад, чунин мактубҳо ҳам ба мисли номаҳои расмӣ он замон мутакаллифона, мураккаб, муболиғаомез ва бо иборапардозӣҳо таълиф ёфтаанд ва аз санъатҳои гуногуни бадеӣ бебаҳра намонда, онҳо низ бо сачъҳо оро дода шудаанд. Аммо дар баробари ин, чунин мактубҳо чанд хусусияти барҷаста доранд, ки бо ҳамин аз номаҳои муғлаки ҳамзамонон фарқ мекунанд. Ин хусусиятҳои хос аз бадеияти шоирона, конкретиву воқеияти ташбеҳҳо, истиораҳо, кинояҳо ва ғайра, устувории ибораҳо, соддагӣ ва равоии сачъҳо, таносуби кавии суҳан, ҳулоса, мувофиқат кардани мазмун бо шакл иборатанд. Масалан, Восифӣ ҳамчун адиби пешқадам дар мактубҳои худ ба мисли котибони дарборӣ танҳо ба оҳангнокӣ суҳан напардохтааст ва ибораҳои саросар мусаччаъ наовардааст, балки ӯ аксаран дар охири ибора ва ҷумлаҳо мувофиқи тақозои мазмуни ифодашаванда калимаҳои мусаччаъе овардааст, ки он калимаҳо бо тамоми ибораҳо муносибати мустаҳками маънавӣ ва оҳангӣ доранд. Дар маркази диққати Восифӣ барин нависандагон пеш аз ҳама мундариҷаи матлаби дар пеш гузошта ва муассиру барҷастаи ифода кардани мавзӯи мактуб менстад.

¹ Бадоеъ-ул-вакоеъ, ҷ. 1, сах. 116—118.

Дар асри XIX дар насри тоҷик равияҳои нави идеявӣ, бадеӣ ва адабӣ ба вуҷуд меояд, ки яке аз онҳо дар наср бештар ҷойгир шудани мазмунҳои нави иҷтимоӣ ба шумор меравад. «Наводир-ул-вақоъ», «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития»-и Аҳмад Махдуми Дониш, «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Шамсиддин Шоҳин, «Савонех-ул-масолик»-и Қорӣ Раҳматуллои Возеҳ ва ғайраҳо аз ҷумлаи он асарҳои мебошанд, ки ба як қатор масъалаҳои зиндагӣ бахшида шуда, тарафҳои гуногуни воқеияти реалии ҳаёти ҷамъиятро ба қадри ҳол инъикос намудаанд.

Махсусан осори Аҳмади Дониш ҷолиби диққат аст, зеро ӯ дар давраи нави таърихӣ — ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ҳамчун маорифпарвар қабоҳату разолати аморатро нотарсона ба қалам додааст.

Осори ин нависанда шаклан низ диққатҷалбкунанда мебошад, ки инро аз баъзе намунаҳои насри мусаччаи ӯ мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан:

«Дар ин асфор агар касе як харвор алаф ба дусад динор фурӯшад ҳам, аз баққолон ҳеҷ касе чизе напурсад ва сухане нагӯяд, ки чаро чунин қимату гарон мефурӯшӣ? Иштиёр ва инсоф ба ҳуди эшон аст.

Дар ин сафар бори касе агар ба замин афтад, ҳамсои ӯ муин нашавад ва агар аз ташнагӣ ё аз сардӣ ҳалок шавад, радифи ӯ нигоҳ намекунад.

Навбате муҳаррири сутур низ дар ин сафари номуборак ҳампо буд, ки зимистон наздик омада ва муддати сафар низ аз се моҳ мутаҷовиз буда. Хама мунтазир будем, ки амир кай саворӣ кунад, то ба ватан муовадат даст диҳад. То намози иди фитрро дар хиттаи шаҳри Кеш гузордем. Дар ин асно хабари ғавти вазир расид. Дилхуш шудем, ки акнун хоҳ-махоҳ амир дар шаҳр муроҷиат кунад».¹

Ҳамон навъе ки аз порчаи боқо маълум мегардад, Аҳмади Дониш, аз як тараф, дар наср санъатҳои бадеӣ, аз ҷумла сачъро моҳирона ва дар мавқеи худ қор фармояд, аз тарафи дигар, ӯ санъати сачъро бештар дар пайравии «Гулистон»-и Саъдӣ истеъмол намудааст. Аҳмади Дониш ҳамчун Саъдӣ аз овардани калимаю ибора-

¹ Аҳмади Дониш, Асарҳои мунтахаб, Сталинобод, 1959, сах. 88—89.

ҳои арабӣ дар таркиби сачъ (алалхусус дар даврахон аввали эҷодиёташ) худдорӣ накардааст; сачъҳои ӯ низ бештар дар охири ибораю ҷумлаҳо оварда мешаванд; инчунин, дар осори Аҳмади Дониш баъзан ибораю ҷумлаҳои сачъноки арабӣ дучор меоянд, ки ин ҳодиса дар «Ғулистон» ҳам мушоҳида карда мешавад.

Намунаи дигар аз «Наводир-ул-вақоеъ»:

«Рӯзе аз ғояти **малол** ва душвории **қилу қол** гаргин улоғе (ки) доштам, савор шуда ба азимати он ки худро ба Ҷалолобод расонам, аз он навоҳӣ берун омадам. Бе зоду тӯша рӯй ба роҳе ниҳода мерафтам. Ва аз пеш кӯҳе бузург ва рафеъ ба назар дармеомад ва ҳамроҳ ва бадрақа надоштам, илло ду туфангчаи фарангӣ ва самте, ки тоҷир ба ман нишон дода буд. Чун ба сахро баромадам, он чихат аз хотирам пушида шуд ло ала-т-таъин ба роҳи бориқ баромада будам. Пас аз замоне, ки масофате катъ шуд, ба даруни **кӯҳсор** даромадам — муштамил ба **анҳор** ва **азҳор** ва **ашҷор** ва **асмор**; ва ҳар тараф чашмаи обҳои **равон** ва ҳама ҷо чаман-чаман сарву **арғувон** ва туюри **хушилхон** . . .»¹

Суханони Аҳмади Дониш махсусан ҳангоми тасвири воқеаҳои реалии зиндагӣ, тавсифи ахлоқи хислат ва рафтору кирдори қаҳрамононӣ мусбат равону оммафаҳм гардида, воятаҳои тасвир ва сачъҳои ӯ дилчаспу таъсирбахштар мешаванд. Чунони, ӯ далерӣ, нотарсӣ, пурзӯрӣ, ҷолокии Шуқурбекро ин тариқа васф мекунад:

(«Шуқурбек) **басе захиму часим** ва айёrpеша, ки дар **шаб** бо сад нафар **муқобил шудӣ** ва **ҳазимат додӣ**. Ва бо зарбати санги даст дарахтҳои азимро аз камар **шикастӣ**; ва агар ғулӯлаи ӯ ба шахсе **расидӣ**, ҳамчун гунчишки туфангхӯрда хурд ва реза гаштӣ. Ва аз захми ӯ доим синиаш **шабравон дарида** ва табии **табболон кафида**».²

Чунон ки аз ҷумлаҳои боло намоён мегардад, Аҳмади Дониш ҳамчун Саъдӣ ва дигар нависандагони пешқадами даврахон гуногун ба аниқии мақсад, ба задаҳои мантиқӣ диққати махсус дода, ҷумлаҳои пурмазмунро бо калимаҳои мӯҷазу рехта ва сачънок ифода менамояд. Қалимаҳои «шикастӣ», «расидӣ», «дарида» ва «кафида» на танҳо далериро пурзӯрии қаҳрамонро таъкид меку-

¹ Ҳамон ҷо, сах. 123.

² Аҳмади Дониш, Порчаҳо аз «Наводир-ул-вақоеъ», Сталинобод, 1957, сах. 19.

нанд, балки амалиёт, мубориза, задухӯрд, ҳаракату корро ифода менамоянд ва бо шарофати унсурҳои сачъ (сачъҳои мутавозин ва мутавозӣ) буданашон қувваи таъсири тамоми порчаро зиёд намуда, дар ҷамъбасти тафсили образ роли ниҳоят калонеро мебозанд.

Аҳмади Дониш дар порчаҳои ҳаётии асарҳоиаш ва маҳсусан дар давраҳои охири эҷодиёти худ ба содданависӣ ва овардани сачъҳои оммафаҳм кӯшиш мекунад, ки ин ҳолатро дар «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития» равшан мушоҳида кардан мумкин аст:

«Боз ҷаҳон ранги тоза гирифт ва ин амир подшоҳе буд-ботамқину қавидил ва муҳиббу мударббир».¹ «Лочарам, умури миллатӣ ва давлатӣ ихтилоли кулلى ёфта, осудагӣ аз миёни сипоҳу фуқаро қарона гирифт ва ҳол он ки (тамоми) бусту фусҳати мамлакат мавқуфи фатонат ва матонати раъйи вазир аст. Агар вазир бетадбир бувад, дар он мулку давлат бояд гирифт».²

Аз як тараф, забону услуби асари зикршудан Аҳмади Дониш соддаю оммафаҳм бошад, аз тарафи дигар, сачъҳои ин асар микдоран каманд, вале он сачъҳо моҳиятан ба аҳамияти калони бадеӣ ва маърифаткунӣ молиқанд. Инчунин, иброи низ бояд гуфт, ки дар «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития» калима ва маҳсусан ибораю ҷумлаҳои арабӣ, ки дар асарҳои пештар эҷодкардаи ҳуди Аҳмади Дониш нисбатан бисёртар мавриди истифода қарор ёфта буданд, ҳеле кам дида мешаванд.

Ба ғояву ҷаҳонбинии муаллиф, ба мазмуну мундариҷаи инъикосшаванда зич алоқаманд будани дараҷаи истеъмоли сачъ, характер ва хусусиятҳои ин санъатро аз эҷодиёти Аҳмади Дониш тасаввур намудан мумкин аст. Саъдӣ ва Дониш ба як зумраи адибон — ба ҷумлаи адибони пешқадам дохил мешаванд ва аз ин сабаб, насри мусачҷаи ин ду муаллиф ҳарчанд моҳиятан бо ҳамдигар наздиканд, вале хусусиятҳои фарқкунанда, нишонаҳои хосса доранд, зеро агар насри Саъдӣ пухта, мукамал ва табиятан ором бошад, каломи Дониш тезтунд ва на ҳамеша пухтаю болиғ аст. Решаи ин, ба фикри мо,

¹ Аҳмад Маҳдуми Дониш, Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития, ба саъйи... А. Мирзоев, Сталинобод, 1960, сах. 31.

² Ҳамон ҷо, сах. 37—38.

дар марому мақсади муаллифон, дар рӯхи замони онҳо ҷойгир мебошад, зеро Саъдӣ ҳокимону шоҳонро панд ме-
гуфт, онҳоро аз оқибати зулм бо ҳикоятҳо метарсонд,
аммо Аҳмади Дониш, ки фиску фасоди аморати Бухоро-
ро ба дараҷаи аъло медонист, онро ислоҳ кардан ме-
хост, маъмурии халқ ва ободии кишвар — мақсади зин-
дагии ӯ буд.

Чи ба ғояву мазмун ва чи ба сабку услуби Аҳмади
Дониш як гурӯҳ шогирдони ӯ пайравӣ кардаанд, ки дар
байни онҳо Шамсиддин Шохин мақоми махсусро иш-
ғол менамояд.

Ҳам мазмунан ва ҳам услубан барҷастатарин асари
Шохин «Бадоеъ-ус-саноеъ» ҳисоб меёбад, ки он бо таъ-
сири эҷодиёти Аҳмади Дониш дар охири ҳаёти нави-
санда эҷод шудааст. Шохин аз ҷиҳати ғоявӣ-тематикӣ
бо Аҳмади Дониш ҳамақида бошад ҳам, ҳангоми офари-
дани «Бадоеъ-ус-саноеъ» услубан бештар ба асарҳои
Убайди Зоконӣ, махсусан ба «Рисолаи сад панд»-и ӯ
пайравӣ намудааст. Асари Шохин ҳам монанди аксари
таълифоти Убайди Зоконӣ аз ҷумлаву порчаҳои кӯтоҳу
реҳта иборат буда, ҳислати ҳикматӣ, мақолӣ дорад, ки
дар он роли киноя, истиора, ташхис, ихом, такрор, таҷ-
нис, саҷъ барин санъатҳои бадеӣ ниҳоят калон мебошад.
Масалан:

«Даръё пур аз дурар аст, ку шиновар? Осмон пур аз
ахтар аст, ку ситорашумар?».²

Ё худ:

«Сарв сарсабз аст, аз он рӯ, ки озод аст ва қумрӣ,
ки гирифторм-ҳамвора дар **фаръёд аст**».²

Дар мисолҳои болоӣ фикрҳои пурмазмуну баланди
иҷтимоии нависанда дар хусуси кадрӣ қимат надоштани
одамони бомаърифат ва дар бораи набудани сарвару
сардорони болаёқат (порчаи аввал), инчунин дар хусуси
қимати озодӣ (порчаи дувҷум) ба таври реҳтаву мӯҷаз
ба воситаи саҷъҳои таъсирбахшӯ фаҳмо ниҳикос ёфта-
анд.

Тақрибан тамоми ҷумлаҳои Шохин дар «Бадоеъ-ус-
саноеъ» ҳамчун ҳикмат сохта шуда, бо саҷъ анҷом ме-
пазиранд, ки дар натиҷа онҳо хеле оҳангнок баромада,

¹ Шамсиддин Шохин, Девон (бо «Бадоеъ-ус-саноеъ»), дастхатти
рақами 785-ӯми ганҷинаи дастхатҳои Институти забон ва адабиёти
ба номи Рӯдакии АФ РСС Тоҷикистон, сах. 243.

² Ҳамон ҷо, сах. 255.

хуш садо дода, ба қалби хонанда ба осонӣ раҳ меёбанд, чунончӣ:

«Қал масҳ намекашад, ки наззорагӣён дар **яминанд** ва ҳар бонг намезанад, ки даррандагон дар **каминанд**»¹. «Аҳвал агар яке ду хонад, оина дар муқобилаш дор, то чорпои худро ба шаҳодати мушоҳида **донад** ва остини рад бар эътиқоди худ **афшонад**»².

Баъзан нависанда дар охири ҳар ҷумлаи содда дутоӣ сачъро ба кор мебарад ва ин усулро дар тамоми чунин порчаҳо нигоҳ медорад, ки ин тарзи корфармоии сачъ аз муаллиф, бешубҳа, донишу заковат ва истеъдоди баландро талаб мекунад. Масалан, дар порчаи зерин «аз по нишонд» бо «аз **чо фишонд?**», «дар **ҷуб наравад**», бо «аз **тӯб** начаҳад», «то хирман даравӣ» бо «то суҳан шунавӣ» аз қабилӣ чунин сачъҳо ба шумор ме-раванд:

«Туфанги бетир киро аз **по нишонд** ва паланги бечанг киро аз **чо фишонд?** Оҳан, то тафта накуӣ, дар **ҷуб наравад**; ва тир, то оташ надихӣ, аз **тӯб** начаҳад. Заминро дона деҳ, то **хирман даравӣ** ва тӯтиро шакар деҳ, то **суҳан шунавӣ**»³.

Чунон ки ишора шуд, Шохин дар аксари фикраҳои худ сачъро бо киноя, истиора, таҷнис ва ғайра якҷоя кор мефармояд, ки аз ин таъсири суҳан пурзӯр мегардад. Масалан, ӯ дар лавҳаи зерин таҷнис ва таносуби суҳанро («дастурхон», «дастур» ва «хон») ба кор бурда, мазмуни чуқури иҷтимоиро ифода намудааст, яъне масъалаи иҷтимоии аз зарурат, мӯхтоҷии моддӣ ба хизмати дастур-вазир ва хон-амир рафтани одамони фозил ба воситаи киноя, санъати таҷнис ва амсоли инҳо моҳирона таҷассум ёфтааст:

«Агар нон дар **дастурхон аст**, ба хизмати дастур ё **хон** кӣ равад ва агар об дар **кӯза аст**, пой дар **мӯза** кӣ кунад?!»⁴.

Шохин мувофиқи тақозои замони носозгор фикрҳои баланд ва эътирозҳои иҷтимоии худро бештар бо кинояву истиора ва ниҳоят пардапӯшона изҳор намудааст, ки хонандаи бориқбин, бешубҳа, мақсади синфӣ-иҷтимоии ӯро пай бурда метавонад. Масалан, дар лавҳаи зерин

¹ Ҳамон ҷо, сах. 243.

² Ҳамон ҷо, сах. 249.

³ Ҳамон ҷо, сах. 254.

⁴ Ҳамон ҷо, сах. 247.

нависанда сабаби торочгарихо ва харобихои мамлакатро дар чаҳолат, бепарвой ва аблаҳии «боғбон» — амир мебинад:

«Анбӯри гар аз боғ калон аст, гила аз кундии хору пасти девор?—Аблаҳии боғбон аст!»¹.

Тафовути услуби насри Шохин аз адибони дигари дарбори манғитиён аз он иборат аст, ки саҷҳои печдарпечу мураккаб, суханороиҳои бемазмун, ки дар замонӣ вай маъмул буданд, дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» хеле кам дида мешаванд. Х. Мирзозода дуруст навиштааст, ки «Шохин дар асари худ «Бадоеъ-ус-саноеъ» бо роҳи кор фармудани услуб ва приёмиҳои ба худ хоси адабӣ, бо силсилаи кинояҳо, рамзу истиораҳо ҳар чӣ, ки дар дил дошт, зоҳир намуда, давра, ҳукуматдорон ва тартиботи ҷамъиятии амириро дар зер танкиди беамон гирифтаасту ҳақиқати талхӣ замонаашро фош кардааст»².

Умуман Шохин ба воситаи «Бадоеъ-ус-саноеъ» дар доираи адабии асри XIX аз ҳар ҷиҳат анъанаҳои беҳтарини насри Саъдӣ, Убайди Зоконӣ, Восифӣ ва Аҳмади Донишро давом ва инкишоф додааст.

Дар ибтидои асри XX Садри Зиё, Садриддин Айний ва дигарон анъанаҳои содданависии адибони пешқадами даврони гузаштаро дар таълифи асарҳои мансур идома доданд ва он анъана баъд аз иқилоби Аъзами Октябр дар эҷодиёти нависандагони советии тоҷик инкишоф ёфт.

Ҳамон навъе ки дида мешавад, дар асрҳои XVI—XIX нависандагони тараққиқарвар ва дорони гоҷҳои пешқадам санъати саҷ ва дигар намудҳои воситаҳои тасвири бадеиро ба мақсади дурусттар, беҳтар ва таъсирбахштар ифода намудани мазмуну мавзӯ ва гоҷу афкори асари худ ба кор бурдаанд. Хонандагон аз порчаҳои мусаллаҳи ин қабил нависандагон, аз як тараф, мазмун ва воқеаи тасвиршавандаро ба таври аёнӣ дарк намојанд, аз тарафи дигар, аз нафосату бадеиёти баланди онҳо файзӣ гардида, лаззати эстетикӣ ҳосил менамојанд.

Дар ин давра низ ҳамчун тамоми даврони феодализм, баъзе адибону муаррихон ва махсусан котибони дарборӣ бо мақсадҳои ибораорӣ, муғлақбаёнӣ, суханпардозӣ, мадҳу санои хушқу ҳоли аксари санъатҳои бадеиро сун-

¹ Ҳамон ҷо, сах. 247.

² Х. Мирзозода, Шамсиддин Шохин, Сталинобод, 1956, сах. 204.

истеъмол менамуданд, ки дар натиҷа сачъ ҳам воситаи шаклпарастӣ шуда мемонд. Ин ҳодисаро бештар аз ҳама дар мукотиботи расмӣ дарборӣ, дебоҷаҳои китобҳо ва амсоли инҳо мушоҳида кардан мумкин аст.

Аммо ба соддабаёнӣ ва овардани сачъҳои оммафаҳм кӯшиш кардани нависандагону муаррихони пешқадам, яъне **бозгашт ба сабки қадим** аз хусусиятҳои ба назар намоёни насри ин давра ҳисоб меёбанд. Майлу кӯшиш ба душворнависӣ ва истеъмоли калимаю ибораҳои арабӣ барои сачъи сухан, ки дар солномаю таърихҳо ва асарҳои адабию бадии асрҳои XIII—XV-бештар маъмул буданд, дар ин марҳила ба андозаи муайяне кам ме-гардад.

Дар таркиби сачъ, баръакси давраҳои пешина ба ҷои калимаю ибораҳои душворфаҳми арабӣ асосан калимаҳои соф тоҷикӣ ва қисман калимаю ибораҳои фаҳмои халқишудаи арабию туркӣ истифода мешаванд. Қисми зиёди калимаҳои сачъшудаи ин қабил адибон ба мисли насри мусавҷаи асрҳои X—XI дар таркиби хабар омада, кору амалиёт ва ҳаракатро ифода менамоянд.

Аммо сачъ ҳамчун унсури тавсиф дар ин давра қимати худро тамоман гум намекунад. Бинобар ин, сачъҳои тавсифии бо сифат сохташуда дар бисёр асарҳои ин давра низ воমেҳуранд.

Ба ҳамин тариқ, дар ибтидои асри XX дар насри бадии тоҷик мавқеи сачъ хеле суст шуд, вале он тамоман аз байн нарафт ва анъанаҳои беҳтарини худро дар давраи советӣ низ нигоҳ дошт.

Боби сейӯм

САЌЪ ДАР НАСРИ СОВЕТИИ ТОЧИК

Аз асри XIX ва махсусан аз нимаи дуйӯми он саркарда адибони пешқадами маорифпарвар бо сардории Аҳмади Дониш барои соддагии забони адабиёти бадеӣ муборизаи ҷиддӣ бурданд. Дар он даврае, ки сохти феодалии аморати Бухоро ба инкироз расида ва адибони дарборию котибони тамаллуқкор бо забони сохтаю пардохта ин ҷамъияти пӯсидаро мадҳу сано меҳонанд, муборизаҳои маорифпарварон барои фош кардани қабохати сохти амири ба аҳамияти калони иҷтимоӣ молиқ буд.

Дар шаронти аморати Бухоро тарзи маъмулии насрнависӣ давом мекард, ки онро устод С. Айни ба таври зайл шарҳ додааст: «Беҳтарин муншӣ ва мактубнавис ҳамагон кас ҳисоб меёфт, ки муддаоеро, ки бо як ҷумла ифода карданиш мумкин аст, дар ду саҳифа бо калимаҳои қофиядор печонад. Мактубҳо ва иншоҳои айнан мисли «Нукот»-и Бедил буд». ¹ Садриддин Айни сухани худро давом дода, боз менависад, ки «аввалин касе, ки ба ин услуби насрнависӣ ҳуҷум кард, Аҳмади Қалла буд». ²

Аммо баъзе мутахассисон забони асарҳои Аҳмади Дониш ва пайравони ӯро ба дараҷаи зиёд соддаю раван ба қалам медиҳанд, ки ин фикрро пурра тарафдорӣ кардан мумкин нест. Забони асарҳои адибони маорифпарвар, аз ҷумла Аҳмади Дониш танҳо нисбатан—нисбат ба ҷараёни маъмулии мураккабнависии пешгузаштагон ва адибону муншиҳои дарбории муносири ӯ—соддатару фаҳмотар буд.

Бо мурури замон дар наср равияи пешгирифтаи

¹ Садриддин Айни, Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам, Куллиёт, ҷилди 1, Сталинобод, 1958, саҳ. 54.

² Ҳамагон ҷо, саҳ. 54.

Аҳмади Дониш инкишоф меёбад. Масалан, насри Мирзо Азими Сомӣ аз насри Аҳмади Дониш як андоза соддатар, вале насри Садрӣ Зиё аз насри Мирзо Азими Сомӣ боз соддатару равонтар мебошад.¹

Махсусан дар ибтидои асри XX адабони ҷадид барои ба тарафи худ ҷалб намудани оммаи васеи халқ ва қисми муайяни зиёиён барои соддагии асарҳои бадеӣ ва барои ба халқ мафҳуму дастрас шудани забони тоҷикӣ мекӯшиданд. «Дар ибтидои асри XX — навиштааст Н. Маъсумӣ — масъалаи соддаву оммафаҳм кунонда шудани забони адабӣ диққати табақаҳо ва ғуруҳҳои гуногуни ҷамъиятиро ба худ мекашид».²

Дар ҳақиқат, агар ба назар гирифта шавад, ки дар ибтидои асри XX дар шароити аморати Бухоро, ки буржуазияи маҳаллӣ акнун сар мебардошт ва он мувофиқи мақсадҳои муайяни синфӣ худ ба инкишофи илму тамаддун ба андозае манфиатдор буд, дурустии фикри боло тасдиқ мегардад.

Ҳамон равиҷи содданависӣ, ки дар асри X дар адабиёти тоҷику форс ҷорӣ шуда буд, дар ибтидои асри XX пурқувват гашта, ба ҷараёни асосӣ табдил меёбад, ки сабабгори ин ҳолат, ба фикри мо, дар ин давра ба вучуд омадани унсурҳои формацияи нави ҷамъиятӣ-буржуазия мебошад.

Ҳамон навъе ки муаллифони «Таърихи халқи тоҷик» қайд кардаанд, «насири навиҷи тоҷик дар ибтидои асри XX пайдо мешавад. Аз насри бадеии он давра ҳикояҳои «Таҳзиб-ус-сибён»-и С. Айни, «Тӯҳфаи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сирочи Ҳаким ва ҷанд асари мансури Фитрати ҷадидро номбар кардан мумкин аст».³

Ба ин тариқ, дар ибтидои асри XX наср нисбат ба давраҳои пештара ба сӯи соддагӣ ва мафҳуми оммашудан тамоли карда буд. Аммо бо боварии кулӣ метавон гуфт, ки танҳо баъди ғалабаи Революцияи Қабири Социалистии Октябр дар адабиёт барои инкишофи ҳаматарафаи равиҷи содданависӣ шароити мусоид ба миён омад.

Бо барҳам хӯрдани сохти феодалӣ адабиёти клерикалӣ-дарбории он низ аз байн рафт; адабиёт, аз ҷумла наср

¹ Нигаред: С. Айни. Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам, сах. 54.

² Н. Маъсумӣ, Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик, Сталинобод, 1959, сах. 7.

³ История таджикского народа, т. II, кн. 2, сах. 279.

аз услуби тамаллуқ ва таматтӯҳо ҳона пурра ва ба таври абадӣ озод шуд.

Услуби наср нависӣ, махсусан истеъмоли сачъ ба таъбириҷи ҷидди сифатӣ дучор гардид. Ҳамон навъе ки дар боби гузашта қайд шуд, дар даврони пеш, махсусан дар асрҳои XII—XVII дар наср, алалхусус дар насри таърихӣ дарборӣ, мукотиботи расмӣ, дебоҷаҳои китобҳо сачъ, муболиға, истиора, тавсиф ва монанди инҳо аксар вақт боиси шаклпарастӣ ва суҳанбозии маҳз шуда буданд. Акнун, ки пас аз ғалабаи революцияи халқии Бухоро ҳуди дарбор, таърихнависӣ ва мукотиботи дарборӣ бебозгашт барҳам хӯрд, ба тамаллуқи барзиёд, тавсифҳои пучи сачъомез ва муболиғаҳои бардурӯғ ҳеҷ гуна эҳтиёҷ ҳам намонд.

Аз рӯзҳои аввали Революцияи Октябр адибони озодфикри тоҷик бо сардории С. Айни ба тарафи Ҳокимияти Совети гузашта, моҳият ва мақсадҳои инқилоби нави иҷтимоӣ, бартарӣ ва афзалияти соҳти социалистиро дар байни омма бо каломӣ бадеъ тарғиб мекарданд. Дар маркази диққати адабиёт мазмуни нав—мазмуни нави социалистӣ, ҷой мегирад.

Дар натиҷаи ҷорабинҳои Партияи Коммунистӣ ва Ҳукумати Советӣ, инчунин дар натиҷаи муборизаи асосноку суботкоронаи адибони советии тоҷик назарияҳои ирриҷии «санъати соф», «санъат барои санъат» решақан карда шуданд; ҷараёнҳои миллатчиёни буржуазии туркипарастиву панэронӣ торумор гардиданд.

Чунонки В. И. Ленин таълим медиҳад, маданияти нави пролетарӣ на дар майдони хушкӯ ҳолӣ, балки дар асоси ҳамаи унсурҳои пешқадами тамаддуни даврони гузашта, ки гурӯҳҳои заҳматкаши ҷамъият дар давоми асрҳо бунёд кардаст, барпо мегардад. «Маданияти пролетарӣ — гуфта буд В. И. Ленин дар съезди III Иттифоқи Коммунистии ҷаҳонӣ, — як чизи аз ҷои номатлум ҷаҳида баромадагӣ нест, гапӣ аз худ бофтаи одамоне нест, ки худро мутахассисони соҳаи маданияти пролетарӣ меноманд. Ин ҳама саросар сафсата аст. Маданияти пролетарӣ бояд тараққи қонунии ҳамон захираҳои дониш бошад, ки инсоният онҳоро дар зерӣ зулми ҷамъияти капиталистӣ, ҷамъияти помещикӣ, ҷамъияти амалдорӣ ҳосил кардааст».¹

¹ В. И. Ленин, Асарҳо, ҷилди 31, сах. 296—297, нашри тоҷикӣ.

Ҳақиқати таълимоти мазкури В. И. Лениро дар мисоли муносибатҳои адабиёти советии тоҷик бо адабиёти тоҷикистонӣ ба тарзи возеҳу равшан дидан мумкин аст. Масалан, нависандагону шоирони советии тоҷик, ба мисли Садриддин Айни, Абулқосим Лоҳутӣ, Пайрав Сулаймонӣ ва дигарон сабаку услуби адабони пешқадами тоҷикистонӣ, шаклу жанрҳои адабии классикиро давом ва инкишоф доданд ва онҳоро барои ифода намулдани ғояву мазмунҳои нави иҷтимоӣ истифода карданд.

Забони адабии имрӯзаи тоҷик дар асоси забони адабии адабиёти классикӣ ва ҳам забони гуфтугӯии халқӣ устувор гардид. Айни, Лоҳутӣ, Мунзим, Ҳамдӣ ва дигарон аз аввалин адабони советии тоҷик мебошанд, ки ҳар кадом мувофиқи табиқ ва қобилияти истеъдоди худ бо забони соддаву оммафаҳми тоҷикӣ ба навиштани асарҳои бадеӣ шурӯъ намуданд.

Ягонагӣ ва мувофиқати пурраи шаклу мундараҷа—аз принципҳои муҳимтарини методи нависандагони советӣ ва эстетикаи марксистӣ-ленинӣ ба шумор меравад. Асосгузори фалсафаи марксистӣ-ленинӣ зарурияти ягонагии шаклу мазмунро ҳаматарафа ҳал намуда, таълим медиҳанд, ки ҳаргуна шакл барои ифодаи мазмуне хизмат мекунад ва шакли бемазмун кимате ва арзише надорад.

Таълимоти марксистӣ-ленинӣ нависандагони советӣ, аз ҷумла адабони советии тоҷикро водор менамуд, ки асарҳои бадеии шаклан дилкашу оммафаҳм дар мавзӯҳои муҳимми ҳаёт эҷод кунанд, ҳақиқати зиндагиро дар инкишофу тақомули революционӣ бо либоси бадеӣ инъикос намоянд.

Сачъ—ҳамчун воситаи зебоии сухан, ҳамчун унсурҳои услубии анъанавии мероси дар даври советӣ низ ба кор рафт.

Анъанаи дар мавқеъҳои даркорӣ кор фармудани сачъро баъди ғалабаи Революцияи Октябр Айни, Пайрав, Ҳаким Карим, Ҷалол Иқромӣ барин бисёр адабони тоҷик давом доданд.

1. САЧЪ ДАР АСАРҲОИ УСТОД АЙНИ

Устод С. Айни дар асоси эҷод кардани асарҳои сершумори адабӣ бадеӣ ҳам аз адабиёту санъати халқ бевосита истифода менамуд, ҳам воситаҳои тасвири ба-

дей ва тарзи нигориши адибони пешқадами гузаштaro моҳирона кор мефармуд, ки аз ҷумла истеъмоли сачъ ба ин далел шуда метавонад.

Чунонки гуфта шуд, Садриддин Айни ханӯз пеш аз Революцияи Октябр ба соддабаёнӣ кӯшиш намуда, тарзу равияи Аҳмади Донишро давом ва инкишоф меод. А. Маниёзов баъди таҳқиқи марҳилаи аввали эҷодиёти устод Айни ба чунин хулосаи дуруст омадааст, ки «анъанаи эҷодиёти даҳонӣ ва адабиёти классикӣ заминаи асосӣ дар ибтидои фаъолияти насрnavисии С. Айни буд ва аввалин асарҳои мансури ӯ ба таъсири ҳамин мероси гузашта ба вучуд омадаанд».¹ Забон ва услуби асарҳои нахустини насрии С. Айни, ки пеш аз Революцияи Октябр эҷод шудаанд, соддаю раvon ва пурмазмун буда, маҳз бо ҳамин ҷиҳатҳо ва инчунин бо ғояву мазмунҳои пешқадами худ аз асарҳои Маҳмудхӯҷа Бехбудӣ², Абдурауф Фитрат ва ғайра фарқ мекунанд.

Барои равшан тасаввур кардани ҳақиқати ҳол овардани як порчае аз мактуби Мӯҳсин ба Муҳаммадфарид кифоя мебошад:

«Агар муҳим будани таҳсили илмро намедонистем, ҳар оина тақлифатон мекардем, ки айёми озодиро дар саҳро гузаронед, ба имдоди ин ки тарфи киштзор гаштугузор мекунем. То назар меандозам, сабзу хуррам аст ва то чашм мекушоям, намунаи боғи Ирам. Хуршеди ҷаҳонтоб ба шохсори ашҷор нав партав андохта ва шабнами гаронхоб асбоби сафари худро ханӯз муҳайё насохта... Хулоса, дар тавсифи киштзор қалам беиқтидор аст».³

Сачъҳои порчаи дар боло овардашуда—«киштзор» ва «гаштугузор», «сабзу хуррам» ва «боғи Ирам», «ҷаҳонтоб» ва «гаронхоб», «андохта» ва «насохта», «киштзор» ва «беиқтидор» лавҳаро дилкашу латиф карда, боиси ҳусни он гардидаанд ва онро таъсирбахш намудаанд; ҳол он ки сачъ дар асарҳои насрии баъзе ҳам-

¹ А. Маниёзов, Мулоҳизаҳо доир ба ташаккули насри С. Айни, Ҷашнномаи Айни, ҷузъи II, нашриёти АФ РСС Тоҷикистон, Душанбе, 1963, сах. 28.

² Барои муқоисаи услуби ва маънавии «Таҳзиб — ус-сибён»-и С. Айни ва «Китоб-ул-атфол»-и М. Бехбудӣ нигаред: И. С. Брагинский, Жизнь и творчество Садриддина Айни, М., ГИХЛ, 1959, сах. 65—67; А. Маниёзов, мақолаи зикршуда, сах. 31—33.

³ Садриддин Айни, Таҳзиб-ус-сибён, Самарқанд, 1917, сах. 74.

замонони дигари Айнӣ бештар сабабгори тақаллуфи пуч шудаанд. Масалаи, дар ин порчаи Бехбудӣ саҷъҳои умумии «худо», «анбиё» ва ибораҳои пучи арабӣ дар лавҳаи ғайрисамимӣ қор фармуда шуда, ягон арзиши бадеие надоранд:

«Ба ҳузури ҷаноби падари азизам қиблагоҳам! Зодадавлатукум ва марҳаматукум, давлату марҳамати эшон фузун бод! Баъд аз сипосу ситоиши **худо** ва дуруди **анбиё** ба хидмати шарифи падари меҳрубони худ арз менаоям. . .»¹.

Проф. И. Брагинский дуруст қайд кардааст, ки «Номаҳои Бехбудӣ рӯякӣ ва расмӣ буда, дар онҳо нишон аз сюжет нест».²

Насри тоинкилобии С. Айнӣ бо равоӣ, самимият ва муҳимтар аз ҳама—бо таъсирбахшии худ фарқ карда меистад.

Махсусан баъди ғалабаи Революцияи Октябр равиши услубии С. Айнӣ тақмилу инкишоф ёфт ва нависанда ҳамчун устои каломи бадеъ машҳур гардид. Ӯ дар лаҳзаҳои гуногун — инъикоси ҳодисаю воқеа, манзара, характер, лавҳаҳои лирикӣ-ишқӣ ва ғайра саҷъро қор фармудааст, ки он саҷъҳо аксаран табиӣ ва ғайри қасди муаллиф ҳосил шудаанд.

Чунонки аз намунаҳои зерини «Чаллодони Бохоро» дида мешавад, нависанда дар онҳо калимаҳои «барор» ва «гузор»-ро, ки дар айнӣ ҳол унсурҳои саҷъ ҳисоб меёбанд, мувофиқи тақозои мазмун, на барои ороиши суҳан истеъмоли намудааст:

«Аспро аз қантар **барор**. Лаҷомашро гирифта ба хӯрок **гузор**. Ба охури молҳои сиёҳ ҳам хӯрок андоз. Хобат саҳт набарад»³.

Ё худ:

«Чаллодон ҳам қори шабонашонро тамоман ба охир расонда, барои ҳобидан дар рӯи намад дароз кашиданд. Онҳоро хоб **рабуд ё нарабуд**—ин чояш ба мо маълум **набуд**, аммо ҳамин қадараш маълум, ки қасе

¹ Маҳмудхоҷа Бехбудӣ, Китоб-ул-атфол, Самарқанд, 1332/1914, саҳ. 13.

² И. С. Брагинский, Садриддин Айнӣ, мақола дар китоби «Очерк истории таджикской советской литературы», изд. АН СССР, М., 1961, саҳ. 232.

³ Садриддин Айнӣ, Чаллодони Бухоро.—Куллийет, ҷилди 1, Сталинобод, 1958, саҳ. 123.

овоз намебаровард ва ҳамагӣ хомӯшона ёзида буданд».¹

Дар мисолҳои зикршуда, аз ҷумла дар порчаи охир ҳам сачъҳо соддаю равои буда, тасодуфан ба воситаи феълҳои барои нишон додани амалу ҳаракати воқеа истифода бурда шудаанд.

Умуман, С. Айни аз рӯзҳои аввалини эҷодиёти баъди инқилобиаш диққати асосиро маҳз ба мазмуну мундариҷа равои карда, ба суҳанорони сачъпардозӣ ҷидду ҷаҳд нанамудааст, ки ин ақида дар мисоли «Чаллодони Бухоро» (1920) ба тарзи равшану барҷаста исбот мегардад, зеро дар он ягон порчаи мусаччаи қасдан, барои ороиши суҳан эҷодшуда дучор намеояд.

Аммо ҳангоме ки С. Айни ба тасвири воқеа ва лаҳзаҳои асарҳои худ ранги романтикӣ медиҳад, ё ба инъикоси рӯҳия, ҳолати ботинии персонажҳо дахл мекунад ва ё ба дили хонанда ҳисси раҳму шафқатро бедор кардани мешавад, ба обуранг додани воситаҳои тасвири бадеӣ ва аз он ҷумла ба кор фармудани санъати сачъ бештар аҳамият медиҳад, яъне дар ин ҳолатҳо С. Айни ба масъалаҳои шакли асар, ба воситаҳои тасвири бадеӣ диққат меодагӣ мешавад. Ин матлаб аз ҷумлаҳои зерини «Одина» равшан ба назар мерасад:

«Бибиюша аз шунидани ин воқеаи ногаҳонӣ, ки хабари фироқи доимии ягона **фарзанди дилбандашро** мерасонид, **зор-зор** чун абри **навбахор** гирифта бетокати мекард...»². «Бечора Бибиюша, ки аз **атвор** ва **кирдори** Арбоб ба хубӣ **хабардор** буд, аз **гуфтугузори** донишмандонаи набераи хурдсоли худ дигар бора **хушёр** шуда заҳри ҷудои чандрӯзаро ба умеди шахди висоли дуру дарози оянда ба коми ҷони худ гуворидид ва аз фироқи абадӣ наздик, ки ба сабаби **фаш** гардидани роз ҳамон соат воқеъ шуданаш дур набуд, тарсида ба **ноҷорӣ** ба сабру **худдорӣ** тан дардод».³

Дар ин порчаҳо нависанда барои ҳарчи муассиртар ифода намудани ҳолати дилреҳкунанда ва ҳиссиёти қалбии қаҳрамони худ — Бибиюша санъатҳои гуногуни бадеӣ, аз он ҷумла сачъ ва ғайраро мувофиқи талаби мазмуну мундариҷаи воқеа кор фармудааст.

Ё худ, намунаи дигареро аз назар гузаронем:

¹ Ҳамон ҷо, сах. 180.

² *Садриддин Айни*, *Одина*, — Куллийет, ҷилди 1, сах. 200.

³ Ҳамон ҷо, сах. 200.

«Дунё хомӯш, ғайр аз шаввос задани бороне, ки гоҳ-гоҳе аз абри даргузар **меборид**, садое ба ин хомӯшӣ ҳалал **намерасонид**».¹ «Аммо Одина бо ин ҳама **душворӣ** бо як **умедворӣ** зиндагӣ мекард ва барон ба даст овардани мақсад ба ҳар гуна **бало** ва **чафоҳо** бо як азми маҳкам ва бо як дили қавӣ истодагӣ менамуд».²

Садриддин Айнӣ дар аснои инъикоси лаҳзаҳои муассиру диққатҷалбкунанда ба ҳаяҷон меояд ва он ҳаяҷони қалбиरो бо сачъҳои бисёртаркиба ифода низ менамояд. Масалан, ӯ дар «Одина» шароити вазнини тоқатгудози меҳнат ва маишати коргарони заводи пахтаро ин тариқа таъсирбахш тасвир намудааст:

«Коргарон ин кори барзиёдро (шамол додани пахтаро — Р. М.) ба умеди «аз давлати хўчаин» вақташон хуш шудан қабул карданд; кор сар шуд: коргарон ҳар рӯз пас аз тамом кардани як даст (смена) кори 12-соатаи муқаррариашон, нони сиёхро ба оби сард тар карда хўрда панҷшоҳаҳои оҳаниро ба даст гирифта ба паҳи кардани пахтаҳои ба сўхтан сар шуда мебароманд. Ин кори барзиёд аз кори аслии муқаррарӣ вазнинтар ва саҳттар буд: кўмаҳои пахтаи ба сўхтан саршуда, ки табақаҳои зеринаш ҳатто ба даргирифтани наздик буд, аз нўги пой **коргарон то миёнашон месўзонид**, бӯи бад димоғҳоро **метарконид**; сарҳоро мегардонид, дилҳоро **мефишорид**; коргаре, ки дар ҳамин аҳвол 15 дақиқа кор мекард, аз хуш рафта ба ғалтидан мачбур мешуд; коргарони аз худ рафта ғалтидаро чўбдасти Қурбоналӣ ба по хезонда дубора ба корашон меандохт»³.

Маҳорати эҷодии устод С. Айнӣ дар муддати на он қадар калони баъди навишта шудани «Чаллодони Бухоро» на танҳо аз ҷиҳати идеявӣ-ғоявӣ ба камол расид, балки ӯ дар сайқал додани воситаҳои бадеӣ низ қадамҳои ҷиддӣ ба пеш гузошт, ки ба ин фикр овардани ибораҳои пухтаю рехта, калимаю таъбирҳои пурмаъно ва истеъмоли воситаҳои гуногуни тасвири бадеӣ дар «Одина» далел шуда метавонанд. Нависанда дар повести «Одина» барои махсусан таъкид кардани баъзе лаҳзаҳои таъсирбахш санъатҳои гуногуни бадеиро ва бештар аз ҳама такрор, ташбеҳ ва сачъро ба кор бурда-

¹ Ҳамон ҷо, сах. 312.

² Ҳамон ҷо, сах. 218.

³ Ҳамон ҷо, сах. 220—221.

аст, ки порчаи зерин исботи ин сухан шуда метавонад:

«Он ҳолати шахр ба назарам бисъёр ачиб намуд,
ман шахри Бухороро ҳеч гоҳ он гуна пурандеша ва
пурташвиш надида будам. **Он ҳолати шахр ба назарам**
мисли як коҳхонае **намуд**, ки дар зераш оташ афтода
бошад: дуд мебаровард, аммо ханӯз дарнагирифта буд»¹.

Мисоли боло, ки дар он санъатҳои сачъ, тақрор,
ташбеҳ хеле моҳирона кор фармуда шудаанд, дар нати-
ҷаи қудрати қалами нависанда ба порчаи пуртаъсири
бадеъ табдил ёфтааст.

Андозаи таъсир ва моҳияти сачъ дар ҳар гуна асар,
бешубҳа, ба ғоя ва мазмуну мундариҷа вобастагии зич
дорад, ки инро дар мисоли «Одина» равшан دیدан мум-
кин аст. Ҳарчанд «Одина» мувофиқи афкори аксари
адабиётшиносон дар асоси методи реалисти эҷод карда
шудааст ва он намунаи аввалин ва барҷастаи насри
реалистии тоҷик ҳисоб меёбад,² дар он мавҷудияти
лаҳзаҳои сентименталиро инкор кардан мумкин нест.
Образи Одина, ки қаҳрамони асосии қисса ба шумор
меравад, бо қалами нависанда шахси аз тифлӣ бисъёр
ранҷида азобу кулфаткашида, меҳнаткаш, вале пассиви
ғайримубориз, «номурод» (Айни) тасвир карда шуда-
аст. Одина ҳарчанд дар ниҳояти кор гурӯҳҳои муфт-
хӯри ҷамъиятро мешиносад, муборизаҳои синфиро пай
мебарад, аммо ӯ барои ба даст аслиҳа гирифта, аз
арбобкамолҳо интиқом ситондан қудрат надорад, «чун-
ки шиканҷаи ҷабру зулм ӯро ба бистари марг гириф-
тор намуда буд».³

Услуби асар, воситаҳои тасвири бадеӣ, аз ҷумла сачъ
низ ба ҳамин мақсад, ифода намудани ҳамин гуна ғоя—
ҳақиқати талх, ранҷу азияти қалбӣ нигаронида шуда-
анд. Ин матлаб бо мисолҳои зерин бори дигар ба тар-
зи возеҳу равшан тасдиқ меёбад:

¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 150.

² Аз ҷумла нигаред: *С. Табаров*, Материалҳо оид ба омӯхтани
адабиёти советии тоҷик, Сталинобод, 1948, саҳ. 12; *С. Табаров*, Сиё-
сати Ҳизбҳои Коммунистӣ оид ба адабиёти советӣ, дар маҷмӯаи
«Адабиёти советии тоҷик», Сталинобод, 1954, саҳ. 19; *Очерки таъ-
рихи адабиёти советии тоҷик*, қисми 1, Сталинобод, 1956, саҳ. 65;
И. С. Брагинский, Жизнь и творчество Садриддина Айни, М., ГИХЛ,
1959, саҳ. 111, *Очерк истории таджикской советской литературы*,
изд. АН СССР, М., 1961 саҳ. 241.

³ *С. Табаров*, Сиёсати Ҳизбҳои Коммунистӣ оид ба адабиёти
советӣ, дар маҷмӯаи номбаршуда, саҳ. 18.

«Холо (Одина — Р. М.) сафар мекунад бо ҳамроҳии як қорвони андӯх ва қадар; бо дили бирӣён, синаи сӯзон ва ҷашми тар, ба ҳолате ки ҷи шудани оқибаташ низ маълум нест; оё ба саломати баргашта, бозиди модарқалон ва ёри меҳрубонаш муяссар мешавад ё не?»¹

«Одина як ҷавони фақир, ғариб, номурод буд, ки дар ҷавонӣ қурбони ғадр, хиёнат, зулм ва бедоди арбоби истибдод ва боёни бадбунӣ гардид!»². «Пас ин фарзанди инсон бо ин ҳолати парешон чаро ин ҷо нишастаанд?»³»

Аммо маҳорат ва истеъдоди комили нависанда дар асари дигари ӯ — романи «Дохунда» (1927—1929) боз ҳам равшантар зоҳир мегардад.

Ҳамон навъе ки маълум аст, «дар байни «Дохунда» ва «Одина» бисёр хусусиятҳои ба ҳам муштарак дида мешаванд⁴. Вале ҳалли тақдирӣ қаҳрамонони ин ду асар аз ҳамдигар тафовути кулӣ дошта, ҳатти сюжет низ бо тарзу роҳҳои гуногун идома ёфтааст. Агар Одина дар давраи тираю тор дар зерӣ ғаму андӯх ва меҳнати вазнин ҳалок шуда бошад, Ёдгор пас аз имтиҳони ҷиддии рӯзгор ба муборизи фаъоли баҳри дунёи нави озод бадал мешавад; агар Одина дар ниҳояти қор ба сабаби дар бистари марг ҳобидан танҳо хайрҳои табaddулоти бузурги иҷтимоӣ — Революцияи Октябрь шуда, бо аслиҳа бар зидди душманон мубориза бурда натавониста ба мақсад нарасида вафот карда бошад, Ёдгор революционерӣ оташин шуда, бо ҳамроҳии тамоми ҷабридидагони аморати Бухоро ва бо мадади аскарони сурх ба муқобили истибдод мубориза бурда, ҳаёти нав месозад ва ба муроду мақсад мерасад. Агар дар повести «Одина», «ҳанӯз гарду ғубори сентиментализм боқӣ» монда бошад⁵, ин ҳолатро дар «Дохунда» дучор қардан мумкин нест.

Романи «Дохунда» — асари қалони эпикӣ буда, доираи мавзӯ ва мазмуну мундариҷоти он низ васеъ ме-

¹ С. Айни, Одина, Кулӣёт, ҷ. 1, сах. 251.

² Ҳамон ҷо, сах. 325.

³ Ҳамон ҷо, сах. 216.

⁴ Очерки таърихи адабиёти советии тоҷик, қисми I, Сталинобод, 1956, сах. 67.

⁵ Очерки таърихи адабиёти советии тоҷик, қисми II, Сталинобод, 1957, сах. 26.

бошад. Хатти сюжети «Дохунда» мураккаб аст, вале дар маркази он амалиёти Бозору Ёдгор ва Гулнор меистанд.

Гояи нависанда, ки аз адовати ҷабру зулм, инқилобу озодӣ, муҳаббати поки инсонӣ, рафокату садоқат, меҳнату ватандӯстӣ ва ғайраҳо иборат мебошад, дар амалиёти қаҳрамонон, дар тасвири ҳодиса ва воқеаҳои иҷтимоӣ, манзараҳои кишвар ва ҳоказо бо забони фасех, раvon ва оммафаҳми адабии тоҷикӣ ифода ёфтааст.

С. Айнӣ аз «Одина» то ба «Дохунда» на танҳо аз ҷиҳати идеявӣ инкишоф ёфта ба камол мерасад, балки маҳорати суханронӣ ва истеъдоди нависандагии ӯ низ ривочу такмил меёбад. Сухани нависанда дар асар ҷозибаноктар, пуртаъсиртар ва сермазмунтар мегардад.

Садриддин Айнӣ дар мавқеъ ва ҳолатҳои мухталиф, махсусан дар аснон тасвири олами зоҳирӣ ва ботинии персонажҳо, манзараҳои табиӣ, лаҳзаҳои лирикӣ ва ғайра сачъ ва дигар санъатҳои бадеиро ба кор бурдааст. Масалан:

«Дар ҳамин вақт чанд нафар аз шогирдпешагон як касро дасту гардан баста кашола карда оварданд: сари ин бандӣ аз чанд ҷой **кафида**, рӯйҳояш хуншор шуда ва либосҳояш **дарида** буд; худааш ҳам маҷоли қадам мондан надошт, ки гӯё ўро бардошта меоварданд».¹

Мисоли дигар:

«Пеш аз ин ҳам ҷавон акси худро дар хонаи хӯҷаи худ дар оинае, ки зани он дар вақти мӯйбофӣ ба девор рост мемонд, дида буд, лекин дар он вақт рӯи худро **пажмурда**, чашмони худро **афсурда** ва ҳолати худро парешон ва пароканда ёфта буд».²

С. Айнӣ дар кашидани портрети қаҳрамонони маҳбубаш суханони латифу зебо, сачъҳои форами дилкашро моҳирона ба кор мебарад, ки инро дар мисоли лавҳаи зерин мушоҳида кардан мумкин аст:

«Дар ҳақиқат ҳам хусну ҷамоли Гулнор таъсирбахшо буд: чашми сиёҳи **оташбор**, миҷғони дарози **ҷоншикор** ва абрӯи қачи **дунболадори** ӯ дили ҳар бинандаро аз ҷо мебурд; мӯи дарози **тобдораш**, ки то хамгашти **зонуҳояш** мерасид, барои **ҳаваскорон** каманди **печоне** буд; зулфи **парешонашро** дар гирди рухсо-

¹ Садриддин Айнӣ, Дохунда,— Куллийет, ҷилди 2, Сталинобод, 1960, саҳ. 221.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 121.

ри **тобонаш** бо он зебой тасвир кардан аз дасти ҳеч наққоши нодиракор намеомад; **қади навраста**, **рӯи хучиста**, **зулфи шикаста**, **абрӯи пайваста** — ҳама ба якдигар мутаносиб, ҳама ба якдигар шинам, ҳама ба якдигар зебанда афтида буданд. Донаҳои ашки алмосгун, ки аз **чашмони дурахшонаш** ба **рӯи рахшонаш** мечаканданд, намуди шабнами сахариро ба **рӯи гулбарги сурхи** таре чилва меоданд».¹

Устод Айнӣ дар ҳангоми тасвири хусну чамоли Гулнор тарзу восита ва услуби саҷноки классикиро (ба мисли «чашми оташбор», «мижғони чоншикор», «абрӯи дунболадор», «зулфи шикаста», «рӯи хучиста» ва ғайра) устодона ба қор бурда, портрети реалии фаромӯшнашавандае офаридааст.

У бо ин қадар тасвиrot қаноат накарда, дар ҷои дигар портрети Гулнорро боз такмил медиҳад, ки дар он низ роли саҷ қалон аст:

«Чашму абрӯ, лабу даҳан, рангу рӯи ин **духтар** (Гулнор—Р. М.) **чи қадар** дилрабо бошад, мӯи сиёҳи **диловезаш**, ки аз **баногӯшаш** гузашта ба **дӯшаш** афтода буд, ҳамон қадар зебо **менамад**».²

Нависанда дар порчаҳои ҷудогона дар ҳангоми ифодаи қиёфа ва умуман шахсияти қаҳрамони дӯстдоштааш ба ваҷд меояд ва дар ҷунин ҳолат саҷҳои тақрордорро қор мефармояд, ки ҷунин саҷҳои хушоҳанг буда, мазмун мунъақисшавандаро барҷастатар менамояд, ҳиссиёти қалбии хонандаро бедор мекунад.

Масалан, порчаи зеринро аз назар гузаронем, ки дар он саҷҳои, алаҳқусус «ин Гулнор буд», «ин Гулнори хичронзадаи гирифторм буд», «ин Гулнори вафодорм буд» ҳамчун навои мусиқӣ ба гӯш фораи мерасанд ва таъсири мундариҷавии лавҳаро даҳчанд меафзоянд:

«Ин вақт духтар ҳам наздик расида омад. Албатта, ки будани ин духтарро гуфтан лозим нест, хонандагон ба хубӣ мефаҳманд, ки **ин Гулнор буд; ин Гулнори хичронзадаи гирифторм буд; ин Гулнори вафодорм буд**, ки ба дастгир шуда рафтани ошиқи зори худ тоб оварда наметавонист; бинобар ин пеши як сипоҳии девси-

¹ Ҳамон ҷо, сах. 21—22.

² Ҳамон ҷо, сах. 122.

рат, ки мардон аз рӯ ба рӯ шудан ба он лоҳавл меҳонданд, рӯйрост баромад».¹

Устод Айни на танҳо сурати зоҳирӣ ва ҳулку атвори дилкаши Гулнор ва умуман қаҳрамонони муборизи ҳудро бо чунин ҳавсалаи самимӣ ва маҳорати том тасвир кардааст, балки ӯ дар инъикоси манзараҳои кишвари маҳбуб низ мумтоз мебошад. Масалан, манзараи Дараи Нихон дар фасли тобистон ин тариқа таҷассум ёфтааст:

«Айёми тобистон, офтоби қаҳонтоб бар болои саррост баромада, кӯҳу биёбонро баробар равшан ва гарм намуда буд; лекин ҳарчанд нимрӯзии тобистон бошад ҳам, ҳавои кӯҳсор монанди айёми баҳор миёна ва фораи буд. . . гӯсфандон дар хоби ноз; бузғолагон дар дар таку тоз; чӯпонбачагон дар давидан; охубаррагон дар рамидан; ҳулоса ҳар кас, ҳар чиз ва ҳамаи табиат дар олами худ хурсанд ва шодмон буд».²

Дар порчаи болои намудҳои гуногуни санъатҳои бадеӣ—саҳи мутавозӣ («хоби ноз» ва «таку тоз», «давидан» ва рамидан»), саҳи мутарраф («кӯҳсор» ва «баҳор», санъати такрор («дар...», «ҳар...») барои ҳарчи хубтар тасвир кардани манзара, идроки зебоии табиат ва барои дар хонанда пайдо кунондани ҳисси муҳаббат ба табиат ва ватани азиз оварда шудаанд.

Аммо дар тасвири манзараҳо чунин лаҳзаҳои низ дучор меоянд, ки ҳангоми мутолиа диққати хонанда на танҳо ба манзараи табиӣ, балки бештар ба мазмуни асосии асар ва ғояи муаллиф, ки ба хатти сюжети асар алоқаи бевосита доранд, равона мегардад. Нависанда манзараҳои табиӣро инъикос мекунад, ки бо аҳволи иҷтимоии ҷамъият, қисмати қаҳрамонон вобастаанд. Масалан, манзараи даҳшатноки зимистон (дар фасли «Ҷалои ватан») ба аҳволи Бозор ва садҳо бозорҳо хеле монанд аст:

«Моҳи хут, ҳаво ҳанӯз дар ғояти сардӣ; агарчи аз рӯи ҳисоб зимистон ба поён расида бошад ҳам, сармо бо камоли ваҳшоният ҳукмронӣ мекард; гӯё сармо лашкари истибдод буд, ки дар вақти шикасту гурези худ ҳама чизро зеру забар мекард. Оре, сармои пурбарфи

¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 20.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 128.

моҳи хут лашкари сафеди истибдоди зимистон буд. ки аз омад-омади **бахори инқилобкор** мегурехт. Лекин лашкари сафеди Дутов ва Қолчак аз Сибирия, Деникин ва Врангель аз марказ ва ҷануби Россия бо ҷи гуна ваҳшигарӣ ва харобкорӣ, ки гурехта бошанд, ин ҳам бо ҳамон гуна вайронкорӣ мегурехт.

Бод бо ғурриши тамои аз ҷану рост **мевазид**, абр бо камоли тундӣ аз ҷануб ба шимол **медавид**, борони барф-омехта ба ҷашм кушодан намонда **меборид**, селоби шӯшадор аз рошҳои ҷӯйҳо **мешорид**; дарахтҳо аз бех бармеканд; деворҳо аз пой меафтод; сангҳои кӯҳ аз ҷой **мечаст**, бомҳои хонаҳо ба замин **менишаст**¹.

Санъатҳои бадеии ин порча — маҷоз ва ташхис («хукмронӣ кардани сармо», «давидани абр»), ташбеҳ («гӯё сармо лашкари истибдод буд...»), тазод («сармон пурбарф» ва «бахори инқилобкор»), сачҳои мутавозӣ («мевазид» ва «медавид», «меборид» ва «мешорид»), сачӣ мутарраф («мечаст» ва «менишаст»), тақрор («сармо ...хукмронӣ мекард», «сармо лашкари истибдод буд», «сармон пурбарфи моҳи хут») ва ғайра барои баръало ифода намудани дигаргуниҳои табиӣ ва ҳодисаҳои ҷамъиятӣ бо камоли маҳорат оварда шудаанд. Санъатҳои зикршуда, махсусан сач ба тавассути маҳорати нависанда ба лавҳа қимати бузурги бадеӣ бахшидаанд. Ҳамин тавр, С. Айни моҳияти мундариҷавии тасвир — табаддулоти бузургтарини иҷтимоии солҳои аввали баъди Революцияи Социалистии Октябрро дар зимни тасвири ҳодисаҳои табиӣ ва суҳанони баланди бадеӣ хеле устодона ифода карда тавонистааст.

Нависанда махсусан туғъёну ҳаяҷон ва ҳиссиёти қалбини қаҳрамонони худро бо ибораҳои сачҳои дилкашу марғуб тасвир менамояд, ки ин фикр бо порчаи зерин ба хубӣ тасдиқ мегардад:

— Ҳай дарег, сад дарег! Рӯзи озодиро, ки ба пеши ҷашмам омадааст, надида хоҳам сӯхт, васиятҳои Абдуллоҳҷаро ба ҷо оварда нахоҳам тавонист, аз рафтаи ба **Даран Нихон** ва дидани **Гулнори меҳрубон** абадӣ маҳрум хоҳам монд,— гуфта (Ёдгор — Р. М.) афсӯс меҳурд».²

Устод Айни амалиёт ва тасаввуроти Ёдгорро хеле самимӣ ва барҷаста тасвир мекунад. Ҷозибаи тасвир ҷу-

¹ Ҳамон ҷо, сах. 82.

² Ҳамон ҷо, сах. 259.

нон аст, ки хонанда рафиқи қаҳрамон мешавад, ҳаммаслаку ҳамсафари ӯ мегардад.

Сачъ, одатан, дар охири ибораҳо ва ё ҷумлаҳои соддаи паи ҳамомада кор фармуда мешавад, ки намунаҳои ниро дар мисолҳои боло ҳам дидаи мумкин аст. Вале дар баъзе порчаҳои романи «Дохунда» унсурҳои сачъ аз ҳамдигар хеле дур афтодаанд, аммо ин ба оҳангнокии порчаи мусаччаъ ҳалале нарасонидааст, масалан:

«Дар вақте ки гӯё дар Юрҷӣ касе намонда буд, даҳ нафар марди мусофири сарупо бараҳна ин ҷо омада даромаданд; агарчи аз шакли шамоили гуногунашон аз як шаҳри дигар ва ё вилояти дигар будани ҳар кадоми инҳо маълум шавад ҳам, либосҳои **дарида**, баданҳои аз зарбу лат бисёр маҷрӯхшуда, поҳои аз пиёдагардӣ **варамид**, чашмҳои аз гурӯснагӣ ҷуқуррафта, лабҳои аз беҳунӣ кабудшуда, биниҳои аз беқувватӣ **теғкашида** — ҳулоса ин гуна ҳолатҳои умумиашон нишон меод, ки ҳамаашон дар **як вақту соат** ба **як фалокат** гирифта шудаанд»¹.

Дар байни ибораҳои сачънок — «либосҳои дарида», «поҳои... варамид» ва «биниҳои... теғкашида» чанд ибораи бесачъ оварда шудаанд. С. Айни, бешубҳа, метавонист, ки ибораҳои сачънокро паиҳам оварад ва ё тамоми ибораву ҷумлаҳои порчаи мазкурро мусаччаъ намояд, вале ӯ ин корро дидаю дониста, махсус барои шаклпарастӣ накардааст, чунки ин амал зуҳури суҳанбозӣ ва зоҳирпарастӣ мешуд.

Дар «Дохунда» сачъ на танҳо дар ҳангоми инъикоси манзара, лаҳзаҳои лирикӣ, сурат ва ҳолатҳои рӯҳии қаҳрамонон истифода шудааст, балки ин воситаи муҳими тасвири бадеиро нависанда дар асоси таҷассуми кирдору амалиёти қаҳрамону персонажҳо, тасвири бевоқифаи ҳодисаю воқеаҳо низ ба кор бурдааст. Масалан, дар порчаҳои зерин сачъҳо — «кашида», «ёзида» ва «пӯшида», «Балҷувон», «босмачиён» ва «қурбон» дар тасвири амалиёт истифода шудаанд:

«Вақте ки (Ёдгор — Р. М.) аз ин нолаҳои беҳосил дилгир шуд, найро ба як тараф партофт ва худ **охи ҷонкоҳе кашид**, ба **рӯи сабза** ва **себарга ёзид** чашми худро **пӯшида** ба ҳаёлот фуру рафт»². «Дар аввалҳои моҳи августи соли 1922 дар яке аз қишлоқҳои вилояти **Балҷувон**

¹ Ҳамон ҷо, сах. 359.

² Ҳамон ҷо, сах. 129.

дастае аз **босмачиён** барои иди **курбон** чамъ омада буданд ва мардумро дар масҷид ғун карда ба муқобили большевикон ва иттифоқи байни худ ташвиқ мекарданд».¹

Баъзан нависанда сачъро дар зимни тасвири бевоситаи ҳодисаю воқеаҳои калон ба қор мебарад, ки ин аз маҳорати қомил ва қудрати сухандони муаллиф гувоҳи медиҳад.

«... Дониёл бо 70 нафар аз милициягони худ, ки онҳо ро худ баргузида ва худ тарбия карда буд, аз майдони қорзор баромада босмачини мустиқил шуда ба тарафи Сангирдак рафт; қисми дигар ба тарафи босмачиён гузаштанд; аммо маркази фидоиён, ки ба таслим муқобил баромада буд, бе он ки ба вай қасе сардорӣ ва фармондиҳӣ қунад, ба сари худ бо босмачӣ мечангид; дар ним соат босмачӣ монанди мӯро малах атрофи кишлоқро фаро гирифт; **бозори қон арзон ва қор ба фидоиён қарон шуд; сели хурушон ба дарёи хуни қӯшон бадал қардид**».²

Дар наспи мусаллаҳи тоҷикони тоҷикон дар зерӣ як сачъ одатан қалимаҳои охири ду ибора ва ё қумлаи содда оварда мешуданд. Дар «Дохунда» бошад, сачъҳои воҷеҳанд, ки дар таркиби он се-қор ва баъзан аз он ҳам бештар қалимаҳои сачъшуда мавҷуданд. Масалан:

«**Дили савор** бо шунидани ин **ашъори обдор беқарор** шуда, сари аспӣ худро ба тарафи **қашмасор** қардонда рафт ва дид, ки як духтари таҳминан 18-солаи соҳибчамоле қортореро навоҳта қазалҳои меқунад, гӯе ки аз омадани ин **савор** қабаре **надорад**, қашми худро пӯшида **тор менавозад**»³.

Дар мисоли овардашуда қалимаву ибораҳои «савор», «ашъори обдор», «беқарор», «қашмасор», «тор», «надорад», «менавозад» — қаматӣ сачъҳои муқаррафӣ ташкил додаанд. Дуруст аст, ки ин усул, яъне овардани сачъҳои сартақиба дар қамонҳои пешин ҳам воҷеҳӣ, аммо онро ақсаран дар асарҳои муқамаллуфӣ қор мефармуданд.

Ин қабил сачъҳои Айни боз қунин хусусият доранд, ки онҳо маҳз барои ороиши суҳан оварда нашудаанд, ба онҳо қамқун воқитаи шакли диққати асосӣ дода нашо-

¹ Қамон қо, сах. 377.

² Қамон қо, сах. 358.

³ Қамон қо, сах. 402.

дааст, балки онҳо табиӣ, мувофиқи талаботи мазмуну мундариҷа воқеъ гардидаанд.

Умуман дар эҷодиёти С. Айни ва дигар нависандагони советии тоҷик — Ҳаким Карим, Чалол Иқромӣ ва дигарон низ анъанаи схематикӣ чуфт-чуфт қор фармудани сачъ барои раванӣ ва мантиқи суҳан вайрон карда шу- дааст.

Дар давраҳои гузашта баъзе нависандагон як фикри муайянро бо мақсади ороиши суҳан дар ду-се ибора ва ё ҷумла такроран ифода менамуданд, ки ин ҳолатро дар эҷодиёти устод Айни, аз ҷумла дар романи «Дохунда»-и ӯ дарёфт кардан тақрибан мумкин нест. Ибораву ҷум- лаҳои мусаччаи С. Айни нав ба нав буда, ба мақсаду мазмунҳои мухталиф қор фармуда шудаанд, чунончи:

«Дар поёни зиёфат Давлатманд-би, Абдулкайюм-би ва Абдушукур, ки ин зиёфат ба шарафи онҳо муҳайё шуда буд, бо **ҷомаҳои зардор, аспони роҳвор ва нақда-ҳои бисёр** сарафроз гардиданд; дигар калоншавандагон ҳам ҳар қадом ба қадри ҷоҳу мартабаи даври амирии худ, аз «давлати» ҷонишини **вакили мухтор** баҳравар шуданд; ҳулоса, ҳама шод ва ҳама **миннатдор**».¹

Дар байни воситаҳои тасвири бадеӣ санъати тақрор барои таъкиди маънӣ аҳамияти калон дорад ва аз ҳамин сабаб онро нависандагону шоирон бештар истифода ме- баранд. Махсусан, агар тақрор бо сачъ якҷоя омада бо- шад, таъсири ин ҳодиса ё воқеаи тасвируда дучанд ме- шавад. Ин муддао аз мисолҳои дар боло овардашуда намудор шуда буд ва бо ду намунаи зерин боз равшан- тар собит мегардад:

а) «Чораи охири, ки **Гулнор дар ин қор** меандешид, бо **Ёдгор** ба як тараф гурехта рафтан буд. **Ҳоло** дар пе- ши ҷашмаш ҳамаи ин ҳаёлот зеру забар шуда **рафта** истода буданд; **ҳоло дида истода буд**, ки Ёдгорро аз даст- и гирифта мебаранд: **ҳам ба сифати як гунаҳгор, ба сифати як хуни ноҳаққор, ба сифати як дузди ёғии ғад- дор** дастӣ ўро баста гирифта бурда **истодаанд**»².

б) «Дар охири ин тамошогоҳи ҳаёли, як манзара ме- омад, ки вай **хоб набуд, ҳаёл набуд**, балки ҳақиқат буд, **як ҳақиқат буд**, ки ба вай Ёдгор дар бедорӣ **рост омада буд**, **ин як бедории масъудона буд**, ки баъд аз дидани хобҳои парешон **рӯй дода буд; дидани рӯи** дилорон **Гул-**

¹ Ҳамон ҷо, сах. 315.

² Ҳамон ҷо, сах. 21.

нор ва шунидани суханҳои меҳромез аз он лаби шакар-бор — дар ҳақиқат дар як рӯзи фирӯз ва дар як соати масъуд буд»¹.

Санъати такрор аз дигар санъатҳои бадеӣ бо мавқеи истифодаи хоси худ фарқ мекунад. Такрор ҳангоми тасвири хурӯчи воқеа ё ҳодиса, дар лаҳзаҳои тезтунди амалиёт бештар қор фармуда мешавад, ки ба туфайли ин тамоми порча ба таъсири пурзӯри ҳисси-эмоционалӣ соҳиб мегардад. Бар замми мисолҳои боло, ки мухтасаран аз назар гузаштанд, дар поён порчаи дигар оварда мешавад ва аз он аён мегардад, ки санъатҳои такрор ва сачъ ба ҷи қувваи мундариҷавӣ — бадеие молик мебошанд.

Устод Айни ҳолати назъи Бозор, найрангҳои пурмак-ри Азимшоҳ, эътирози аввалини Ёдгор — қарзи набудани падарро ба гардан нагирифтани ӯ ва таъсири муроҷиати падар ва вачоҳати ӯро бо як маҳорати беназире тасвир қардааст, ки хонанда онро беҳаяҷон хонда наметавонад. Ин фикрро танҳо як порчаи ҳамон лавҳа ҳам ба хубӣ исбот менамояд:

«Ёдгор баргашта ба ҷои худ нишаста ба падараш нигоҳ кард, ки ашки ҳасрат аз чашмони ӯ мерехт. Бозор бо ин ҳол чашмонашро ба чашми писараш дӯхта қадре истод. Ин нигоҳи маъюсона, ин нигоҳи андӯҳғинона, ин нигоҳи мушғикона, ки дар айни замон бо зорӣ ва тавалло, аз писари худ шафаққат ва марҳамат мепурсид, ба дили Ёдгор бе асар намонд; ин нигоҳ чунон нигоҳе буд, ки агар бо ин ҳасрат, бо ин яъс, ба санг меафтод, об мекард, ҷи ҷои дили писар, ки бо ин ҳама хашмгиниаш дар ҳаққи хӯҷаи, ба ҳоли падар месӯхт».²

Дар таъсиринокӣ порчаи мазкур такрор («ин нигоҳ...» «бо ин ...»), сачъи мутарраф («маъюсона», «андӯҳғинона» ва «мушғикона»), муболиға (сангро об кардани нигоҳ), калимаҳои мутаносиб («шафаққат» ва «марҳамат», «мекард» ва «месӯхт») ва дигар санъатҳои бадеӣ роли калоне бозидаанд.

С. Айни сачъро дар ҳолатҳои гуногун, вале бештар аз ҳама дар зимни сухани худ дар аснои нақли ҳодиса ё воқеа, манзара ва ё сурати қаҳрамону персонажҳо қор фармудааст. Ин фикрро ғайр аз мисоли боло порчаҳои зерин боз пурқувваттар мегардонанд:

¹ Ҳамон ҷо, сах. 126.

² Ҳамон ҷо, сах. 116.

«Пас аз гузаштани **мавсими азодорӣ** ва **айёми сӯгворӣ** арбоб ба хонаи Бозор омада хароҷоти мурдари хисоб меод: аз рӯи хисоби арбоб Бозор аз бой сад тангаи нақда ва панҷ ҷувол гандум қарздор шуда буд».¹ «Сари соли ҳафтӯми **қарздорӣ** ва вақти тоза қардани хати **икрорӣ** даррасид».²

Ҳамон навъе маълум аст, дар насри тореволюционии тоҷик аз байни намудҳои санъати сачъ сачъи мутавозини нисбатан камистеъмол буд. Аммо ин намуди сачъ дар романи «Дохунда» назар ба киссаи «Одина» ва романи «Ғуломон» бештар истифода қарда шудааст. Мисол:

«Бозор, паси сар хорон-хорон, пеши арбоб рафта воқеаро ба вай гуфт ва аз вай маслиҳат чуст».³ «...Ба дасти ин ҷавон як ҷӯбдасти ҷӯпони сегазаи қачи ҷавгонмонанд буд, ки бо нӯги он беҳаёлона ба замин хат мекашид, **нуктаҳо мекард** ва боз он хат ва нуктаҳои қачи килебро **вайрон мекард...**»⁴ «Камари кӯхро монанди хонаи шағолон **кофта** дар атрофаш аз сангҳои нотарошида девор **сохта** болояшро бо ҳасу хошок пӯшонда буданд».⁵

Дар порчаҳои боло калимаҳои «гуфт» ва «чуст», «мекард» ва «мекард», «кофта» ва «сохта» бо ҳамдигар ҳамвази буда, сачъҳои мутавозинро ташкил додаанд. Ҷолиби диққат аст, ки қариб тамоми сачъҳои мутавозини «Дохунда» ҳангоми инъикоси амалиёти бевоситаи қаҳрамонӣ персонажҳо истифода бурда шудаанд.

Ба ҳамин тарик, таҳлили мухтасари порчаҳои сачъдори «Дохунда» нишон медиҳад, ки С. Айни ҳам дар масъалаҳои ғоявӣ ва ҳам маҳорати бадеӣ ба камол расидааст. Ӯ санъатҳои гуногуни бадеӣ, алаҳхусус, сачъро барои равшантар, таъсирноктар ва мӯҷазтар ифода намудани ғояҳои пешқадами социалистӣ, мазмун ва ҳодисаҳои воқеаҳои баланди иҷтимоӣ ва ғайра истифода бурдааст.

Дар «Дохунда» сачъи мутарраф низ бештар ба кор рафта ва он дар тасвири бевоситаи ҳодиса, амалиёт, аҳвол, сурати қаҳрамонӣ ва персонажҳо ва дигар мавридҳо оварда шуданд. Сачъи мутарраф аксаран бо таш-

¹ Ҳамон ҷо, сах. 54.

² Ҳамон ҷо, сах. 113.

³ Ҳамон ҷо, сах. 62.

⁴ Ҳамон ҷо, сах. 11.

⁵ Ҳамон ҷо, сах. 124.

бех, такрор, таҷнис, киноя ва дигар санъатҳои бадеӣ якҷоя ба кор рафтааст.

Сачъҳои мутавозӣ бошанд, бештар бо такрор, тазод, ташбеҳ омада, барои тасвири манзара амалиёт, сурату кирдори персонажҳо хизмат кардаанд.

Дар романи «Дохунда» назар ба «Одина», «Ғуломон» ва умуман дигар асарҳои С. Айни сачъи мутавозин зиёдтар кор фармуда шудааст. Сачъҳои мутавозини «Дохунда» чунин хусусият доранд, ки онҳо баръакси сачъҳои мутавозини «Одина» асосан аз калимаҳои фаҳмои ҳосн тоҷикӣ таркиб ёфтаанд, ҳол он ки дар «Одина» мавқеи асосиро калимаҳои араби ишғол мекарданд.

С. Айни дар романи «Ғуломон», ки таърихи бештар аз садсолаи ҳаёти халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёнаро дарбар мегирад, симоҳои бисёр қаҳрамонон ва намоёндагони ҳамаи синфҳои ҷамъиятӣ, гоя ва ақидаҳои ононро инъикос намудааст. Қаҳрамони асосии ин асар халқ мебошад ва дар саросари он ду қувваи баҳамзид — ғуломдор ва ғулом, бой ва камбағал, золим ва мазлум ва умуман торикӣ ва рӯшноӣ мубориза мекунад.

Нависанда ба воситаи образҳои бадеии офаридаи худ гояҳои гуногуни иҷтимоиро ифода намудааст.

Забони асари мазкур аз «Одина» ва «Дохунда» бо соддагӣ, равонӣ, камии воситаҳои тасвири бадеӣ фарқ мекунад, ки ба ин фикр танҳо истеъмоли санъати сачъ шаҳодат дода метавонад, зеро ин намуди тасвири бадеӣ дар «Ғуломон» назар ба «Одина» «Дохунда» камтар кор фармуда шудааст.

Сачъҳои «Ғуломон» аз ҷиҳати мавқеи истифода низ аз асарҳои пешини нависанда тафовут доранд. Дар повести «Одина» сачъҳо бештар дар тасвири аҳволи нотаъвоӣ, рӯҳияи маҳзуни қаҳрамони асар, манзараҳои табиӣ оварда шудаанд, ки чунин ҳодиса дар «Ғуломон» кам дида мешавад. Дар романи «Дохунда» бошад, сачъ дар инъикоси сурати зоҳирии олами ботинӣ, аҳволу амалиёти қаҳрамону персонажҳо, манзараю ҳодисаҳои ҷамъиятӣ ва умуман дар тасвири мавзӯҳои муҳталиф ба таври васеъ истифода шудааст, ки ин ҳолат низ дар «Ғуломон» кам воқеъурд.

Аксари сачъҳои «Ғуломон» дар зимни сухани ҳуду муаллиф, ҳангоми нақли бевоситаи амалиёти персонажҳо, дар аснои тасвири ҳодисаю воқеаҳо истифода мешаванд, ки ин ҳолат, бешубҳа, ба сабаби услуби пешгириф-

таи муаллиф дар ин асар рӯй додааст. Дурустии ин фикрро намунаҳои зерин тасдиқ карда метавонанд:

«Ин ҷо, ки онро ғусфандон ҳолӣ карданд, барои бандиён як **ҷойгоҳи гарм**, ҳар чанд хорҳои халанда дошта бошад ҳам, як **«бистари» нарм буд»**¹. «Дар ҷорбоғ як-ду боғбон ба назар менамуданд, ки дарахтонро **пероста** ва растахоро **ороста** мегаштанд».² «Қазоқи изҷӣ аввал ба боғе, ки маркази ғурез буд, рафта нақшҳои пои дар он ҷо бударо як-як аз назар **гузаронид**, гирду пеши боғро ваҷаб ба ваҷаб **санчида дид** ва пас аз он ба тарафи шимол нигоҳ карда раҳсипор **гардид...**»³

Дар мисолҳои зикршуда саҷъҳо — «гарм» ва «нарм», «пероста» ва «ороста», «гузаронид», «санчида дид» ва «раҳсипор гардид» пеш аз ҳама барои ифода кардани амалиёти шахси нақшҳои ҳақиқат намудаанд.

Нависанда дар тамоми асарҳои калони худ образи мулло, сӯфӣ ва тақводоронро офарида, ҳақиқати ботинии ин ғуруҳи муфтиҳури ҷамъиятиро кушода мебарояд, ки он ҳақиқати ботинӣ аз золимию баднафсӣ, ҳасисию мумсикӣ ва ғайра иборат аст. Яке аз чунин симоҳои манфури «Ғуломон» Қилич халифа ҳисоб меёбад, ки марому мақсади ӯ аз рӯзаву намозу тақводорӣ, ҷамъ кардани мол, пул, сарват ва истисмор намудани мазлумон иборат мебошад.

«Ҷ (Қилич халифа — Р. М.) монанди пештара ба рӯи ҷойнамоз рӯ ба қибла нишастааст. Ӯ аз худо барои ғусфандонаш барака, барои фарзандонаш умри дароз, барои хизматгоронаш инсоф ва итоат, барои ғумоштагонаш, ки ба ғуломфурӯшӣ рафтаанд, **сафари беҳатар**, барои ғулом ва канизаконаш **рӯзи бозор** ва **харидори зардор** талаб мекунад...»⁴

Аммо дар «Ғуломон» на ҳамаи саҷъҳо дар зимни сухани муаллиф ба қор бурда шудаанд, балки онҳоро дар муколама, аз забони персонажҳо низ шунидан мумкин мебошад.

Чунинчӣ, ӯ барои ғулом дилкаш кардани сухани ғуянда ва диққати хонандаро ба мақсад ҷалб намудан, саҷъро ин тариқа дар муколама меоварад:

¹ Садриддин Айни, Ғуломон, Куллийёт, ҷилди 1, Сталинобод, 1960, сах. 288.

² Ҳамон ҷо, сах. 148.

³ Ҳамон ҷо, сах. 103.

⁴ Ҳамон ҷо, сах. 47.

«Пас аз он мехостам бихобам, аммо суруди туро шунидаму ба тарафи ту давидам».¹

Мисоли дигар:

«Хамдам-фӯрма дастонашро ба гардани Қутбия андохта:

«Биё, биё! Аз он забони шаккаргуфтор, ки он сухани асалворро гуфт, як бўсам,— гӯён сари ўро пештар кашид».²

Хамон навъе ки маълум аст, моҳияти сачъ ба мақсаду ғояи муаллиф вобаста мебошад, ки инро аз мисолҳои боло равшан дидан мумкин аст, зеро агар сачъҳои порчаи якӯм — «шунидам» ва «давидам» барои таҷассум намудани муҳаббати поки одамӣ, ишқи ҳақиқии Гулсуму Некадам истифода шуда бошанд, сачъҳои порчаи дуйӯм — «шаккаргуфтор» ва «асалвор» ҳирси ҳайвонӣ, меҳри нопок ва қалбакии Хамдам-фӯрмаю Қутбияро ифода кардаанд, ки ин ҷо ҷилои дигари услуби нависанда — тақлиди услубӣ зоҳир мегардад.

Намунаи дигар, ки дар он калимаҳои сачъшуда: «зорам» ва «дилфигорам» ҳолати ногувору дилфишорандаи бачаи бегуноҳро таъсирбахш ифода кунандааст:

«— Ба ҷони ҷавонам раҳм кунед, Полвон, аз оби ҷашми модари зорам ва ҳамшираи дилфигорам тарсед»³.

Нависанда ҳам дар тасвири портрети қаҳрамонони мусбат ва ҳам дар тасвири сурати персонажҳои манфӣ моҳир буда, лавҳаҳои пуртаъсири бадеӣ офаридааст. Типи офаридаи ӯ — Қорӣ-Ишкамба дар «Марги судхӯр» аз образҳои машҳури адабиёти ҷаҳон ба шумор меравад. Нависанда то офаридани образи Қорӣ-Ишкамба якчанд шахсони манфиро дар «Одина», «Дохунда», «Ғуломон» ва дигар асарҳои худ тасвир намуда, дар ин соҳа таҷриба ҷамъ карда буд. Масалан, ӯ дар порчаи поён ҳамагӣ бо якчанд хат (штрих) қиёфаи манфури мирзоевро дар «Ғуломон» инъикос менамояд:

«Баъд аз ду-се дақиқа аз тарафи даруни сарой як шахси бузриши мӯйсафеди қоматхамида намоён гардид. Ҷашмони ин шахс танг ва обрав, рӯяш борик ва маҳзун, лабонаш тунук ва беҳун буд».⁴

Дар романи «Ғуломон» бо санъатҳои муассири бадеӣ

¹ Хамон ҷо, сах. 140.

² Хамон ҷо, сах. 573.

³ Хамон ҷо, сах. 418.

⁴ Хамон ҷо, сах. 49.

ифода намудани мазмун ва ғояҳои сиёсӣю иҷтимоӣ хеле пурзӯр мегардад, ки дар натиҷа бисёр лавҳаҳои бадеӣ—идеявии фаромӯшнашаванда падид омадаанд. Барои мисол намунаи зеринро аз назар гузаронидан мумкин аст:

— «Лекин амир ҳам аскарӣ бисёре чамъ кардааст,— гуфт як ҳезумкаш.

— Амир аскар чамъ кунад, чамъ кардан гирад,— гуфт ҳезумкаши якӯм,— аскарони амир дар пеши **инкилоб** монанди манори барфист дар пеши **офтоб**,— гӯён ҳезумкаш сухани худро давом дод...»¹

Дар ин порча калимаҳои «инкилоб» ва «офтоб» — сачъи мутарраф буда, дар айни ҳол роли ташбеҳро низ мебозанд. Нависанда революцияро ба офтоб монанд мекунад, ки аскарони амир дар пеши вай мисли манораи барфин аз таъсири шуои офтоб маҳв мегарданд. Дар мисоли боло ягонагии шакл ва мундариҷа, инчунин алоқаи санъатҳои сачъ ва ташбеҳ хеле мустаҳкам аст. Умуман, устод Айни дар истеъмол намудани ташбеҳҳои характери чамъиятӣ дошта ва сачъҳои бо онҳо алоқамандбуда маҳорати томе дорад.

Ғоҳ нависанда барои инъикоси барҷаста, аёнии ҳолат, гардиши характери қаҳрамони асари худ навъҳои гуногуни санъатҳои бадеиро ба кор мебарад, чунонки дар ин порча мушоҳида менамоем:

«Фотима, ки дилаш бо ҳасрат пур шуда вайрон шуда рафта буд, дигар ба дардидилгӯии ҳаёли ва мисли тӯдаи коҳ ба дарун-дарунсӯзи тоб оварда натавонист, оташи ҳичрон ва андӯху алам, ки дар дилаш ғун шуда буд, монанди газҳои дар зерӣ замин гирдомада берун ҷаҳиданд, Фотима бо овози ҳазине, ки **дилхоро метапонид**, **баданхоро меларзонид**, **синахоро мехарошид** ва ба ҷонҳо **шарора мепошид**, дар ҳавои Гирёнказоқ сурудгӯи саркард...»²

Дар мисолҳои боло бо ду сачъи мутарраф ва ду ташбеҳ воমেҳурем. Одатан, дарди дилро ба касе ҳасрат накарда, дарунакӣ ғам хӯрдани шахсро ба дарунсӯзии тӯдаи коҳ монанд мекунанд, ки ин ташбеҳ дар адабиёти мо маъмулист. Аммо ташбеҳи дигар, ба фикри мо, ихтироии устод Айни мебошад, яъне ҳанӯз касе нагуфта буд, ки «оташи ҳичрон ва андӯху алам, ки дар дилаш ғун шуда буд, монанди газҳои дар зерӣ замин гирдомада берун

¹ Ҳамон ҷо, сах. 282.

² Ҳамон ҷо, сах. 580—581.

чаҳиданд». Ба воситаи ин ду ташбеҳ ва сачъҳои мутарраф («дилҳоро метапонид» ва «баданҳоро меларзонид», «синаҳоро мехарошид» ва «ба ҷонҳо шарора мепошид») гардиши характер ва рӯҳияи Фотима хеле барҷаста ва таъсирбахш тасвир ёфтааст.

Дар боби гузашта қайд шуда буд, ки агар нависанда, дар тасвири ин ё он порча инону ихтиёрро касдан ба ибораоронию суханбозӣ диҳад, забони ӯ муғлақу тумтароқ ва сохтаю ғайрисамимӣ мегардад. Айнан чунин ҳолатро дар баъзе лавҳаҳои «Ғуломон» низ мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, С. Айни муҳаббати сохта, сухано-ни рӯизабони Қутбияро аз забони ҳуди ӯ бо чунин ифодаҳои ороस्ताю ғайрисамимӣ изҳор мекунад:

«— Ҳасанҷони ман, — гӯён Қутбия дасти худро ишвакорона ба гардани ӯ дароз карда давом намуд:

— Ман **барои ту**, барои ин чашму абрӯи **сиёҳи ту**, **барои** ин рӯи чу **моҳи ту**, **барои** ин дасту бозуи **тавонои ту**, **барои** ин суханҳои катъию **буррои ту** тайёр ҳастам, ки худамро дар як деги **ҷӯшон**, дар **оташи сӯзон**, дар **кӯраи тафсон**, дар **даръёи хурӯшон** андозам. Ин шартҳои ту ба ман аз ҳамаи он корҳо осонтар аст...»¹

Дар порчаи мазкур сачъҳои мутавозӣ («ҷӯшон» ва «сӯзон»), мутарраф («сиёҳ» ва «моҳ», «тавоно» ва «бурро», «тафсон» ва «хурӯшон»), такрор («барои ту», «...ту», «дар...»), ташбеҳ («рӯи чун моҳ»), тавсиф («дасту бозуи тавоно», «суханҳои катъию бурро») барин чандин санъатҳои бадеӣ қор фармуда шудаанд, ки ҳамаи онҳо барои аёнию таъсирбахшии лавҳа роль бозидаанд.

Ба ҳамин тариқ, дар романи «Ғуломон» хелҳои муҳталифи сачъ дар ҳолат ва мавқеъҳои гуногун истифода шудаанд.

Садриддин Айни дар асарҳои минбаъдаи худ, ба мисли «Марги судхӯр», «Ятим», «Еддоштҳо» ва инчунин дар ҳикоя, очерк ва мақолаҳое, ки онҳоро дар тамоми даврони эҷодии худ таълиф намудааст, мувофиқи талаботи мавзӯ, тасвиrot ва ғайра ба қадри зарурӣ сачъро қор фармудааст. Бинобар ин, ҳамаи асарҳои минбаъдаи С. Айниро алоҳида-алоҳида аз назар нагузаронида, танҳо аз «Еддоштҳо» лаҳзаҳо ва порчаҳои характернокро мухтасаран қайд карда мегузарем.

Нависанда дар силсилаи ҳикоятҳои «Духтари ноком»

¹ Ҳамон ҷо, сах. 530.

нишқи поки инсонӣ, хусну латофати табиии духтари но-
коми тоҷикро ба воситаҳои гуногуни тасвири бадеӣ хеле
нағз инъикос намудааст. Масалан, ба ин порча тавач-
ҷӯҳ карда шавад:

«Ман намедонам, ки **рӯи** сафеди гулобитоби ўро ба
чӣ монанд намоям? Ман он **рӯиро офтоб** гӯям ҳам, наме-
шавад, **моҳ** гӯям ҳам, намешавад, **гул** гӯям ҳам намеша-
вад, **оина** гӯям ҳам, намешавад! Зеро инҳо чизҳои онд, ки
ҳар кас ҳар рӯз ҳар кадоми онҳоро мебинад ва шояд ба
сабаби бисёр дидан бошад, бинанда ба онҳо ягон аҳа-
мияти фавқуллодае ҳам намедихад. Охир, он **рӯеро**, ки
одам ба як диданаш то **нисор** кардани ҷони худ **тайёр**
аст, чӣ гуна ва бо кадом инсоф ба ин чизҳои оддӣ монанд
мекунад?..

«Ман ҳамин қадар гуфта метавонам, ки он **рӯи зебо**
бо он бинии **латифи дилрабо**, бо он **чашмони сиёҳи му-
ҳаббатнигоҳи меҳрафзо**, бо он мижгонҳои дарози **дил-
навози шавқангез**, бо он **абрувони мушкинмӯи нўтгез**,
бо он **пешонаи меҳрубони нишонаи лутфомез** бисёр
шинам, бисёр дилкаш ва бисёр хушнамо афтода буд;
ки одам аз диданаш сер намешуд.

«Ман меларзидам, ў мастана қадам монда ба ман
наздик расид. Ман беихтиёра ба ду дастам аз банди
ду дасти булўринаш гирифтам. Ў бе ҳеҷ **ибо** ва бе ҳеҷ
гуна **нозу истиғно** ба ман наздиктар омад...»¹

Нависанда дар лавҳаи боло ташбеҳу тавсиф («**рӯӣ**»-
«**офтоб**», «**моҳ**», «**гул**», «**оина**»; «**рӯи зебо**», «**бинии ла-
тиф**», «**дасти булўрин**» ва ҳоказо), такрор («**Офтоб** гӯям
ҳам, намешавад, **моҳ** гӯям ҳам, намешавад, **гул** гӯям
ҳам, намешавад, **оина** гӯям ҳам, намешавад»; «**ҳар кас**»,
«**ҳар рӯз**», «**ҳар кадоми...**»; «он **рӯӣ**», «он **бинӣ**», «он **чаш-
мон**», «он **мижгон**», «он **абрувон**», «он **пешона**»; «**бисёр**
шинам», «**бисёр дилкаш**», «**бисёр хушнамо**» ва ғайра),
сачъ («**нисор**» ва «**тайёр**», «**зебо**», «**дилрабо**» ва «**меҳраф-
зо**», «**сиёҳи муҳаббатнигоҳ**», «**шавқангез**», «**нўтгез**» ва
«**лутфомез**», «**ибо**» ва «**истиғно**»), тазод («ман меларзи-
дам, ў мастана қадам монда... расид») ва ғайраро барои
офаридаи сурати зоҳирӣ ва инъикос намудани олами
ботинии қаҳрамонони ҳикояти худ хеле устодона ва бо
маҳорати калон ба қор бурдааст.

¹ *Садриддин Айни*, Ёддоштҳо, қисмҳои якӯм ва дуйӯм,—Кулли-
ёт, ҷилди 6, Душанбе, 1962, сах. 373—374.

Вале аз паси ин гуна хусну назокат, ки он ба хонанда масаррат мебахшад, талхие хувайдо мегардад, ки он натиҷаи муҳити сохти тоқатшикан, сохти разилонаи феодалӣ мебошад ва чунонки нависанда мегӯяд, «сурур ба ғам, сур ба мотам бадал» мешавад:

«Духтар ором намегирифт ва гирияи гулӯгирашро давом медод. **Сурур ба ғам, сур ба мотам бадал ёфт**»¹.

Чунонки аз мисолҳои дар боло, дар мавридҳои гуногун овардашуда маълум мегардад, порчаҳои бехтарини мусаллаҳ аксаран дар якҷоягии санъатҳои дигари бадеӣ махсусан такрор, ташбеҳу тавсиф, тазод ва ғайра кор фармуда шудаанд.

Як мисоли дигар — аз очерки таърихӣ ва адабии «**Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик**» (1944):

«Маҳмуди Ялавоч тарсид ва бими он буд, ки султон (Муҳаммад — Р. М.) ўро қатл кунад ва аз хавфу бим ба хушомадгӯӣ даромада гуфт:

— **Сипоҳи Чингизхон** нисбат ба лашкари **султони оламииён** мисоли **рӯшноии шамъ** аст **пеши нури хуршеди оламафрӯз** ва ё монанди **чехраи шаб** аст **пеши шамоили рӯз...**»²

Нависанда дар порчаи боло як ҳақиқати давраи гузашта, ҳақиқати ҳақиқатро напесандидани ҳукмронони давраи феодалиро хеле хуб, ба таври аёни нишон дода аст, зеро ҳокими Хоразм — Султон Муҳаммад аз ҳақиқати хучуми ноғузири Чингиз рӯй турш мекунад, ҳатто гӯяндаи ин ҳақиқатро қазон саҳт ҳам додани мешавад, аммо ў аз суҳанони бардурӯғ ва «мунофиконаи аблаҳ-фиребона» сарфароз гардида, «ҳатто ба вай (Маҳмуди Ялавоч — Р. М.) инъоми махсусе ҳам медиҳад»³.

Муаллиф ҳамин матлаби худро ба воситаи саҷъ, ташбеҳ, муболиға хеле хуб ифода карда тавонистааст.

Дар поён лавҳаи дигаре нақл мекунем, ки дар он саҷъ «меғуррид», «мешӯрид», «мебахшид» ва «метапид» бо якҷоягии ташбеҳ — «монанди шери захмхӯрда меғуррид», «мисли баҳри дар талотумомада мешӯрид», «ҳамчун наҳанги дар регзори беоб афтода метapid», тазод ва такрор — «аммо ба захми худ марҳам намеёфт», «аммо шӯридани вай... фоидае намебахшид», «аммо ин та-

¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 376.

² *Садриддин Айни*, Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик, — Кул-лиёт, ҷилди 5, Душанбе, 1963, саҳ. 159.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 159.

пиш ўро аз толоби ҳаёт боз ҳам дуртар меафганд» оварда шудааст ва ин усул ба нависанда барои таъсирнокии сухан, равшании гоя, мураттабии мазмун имконияти хубе муҳайё кунонидааст:

«Фочиаи таслими шаҳри Хучанд ва қатли ом қарда шудани аҳолии он барои Темурмалик як мусибати пурзӯри ногаҳонӣ шуд. Ў монанди шеро захмхӯрда **меғуррид**, аммо ба захми худ марҳам намеёфт, ў мисли баҳри дар талотумомада **мешӯрид**, аммо шӯридани вай ғайр аз дар изтироб андохтани ҳастии ҳудаш ба вай фоидае **намебахшид**; ў ҳамчун наҳанги дар регзори беоб афтода **метопид**, аммо ин тапиш ўро аз толоби ҳаёт боз ҳам дуртар меафганд...»¹

Дар байни асарҳои устод Айни очерки таърихӣ ва адабии «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» нисбатан сачъ бештар дорад. Сабаби ин ҳодиса, ба гумони мо, иборат аз он аст, ки очерки мазкур қисман асари таърихӣ буда, дар асоси ахбороти Атомалики Чувайнӣ, Мирхонд ва дигар муаррихони гузашта навишта шудааст. Табиист, ки С. Айни ҳангоми эҷод қардани асари худ аз сабаку услуби муаррихони номбурда, ки онҳо ҳодисаҳои воқеӣ-реалиро низ ба тарзи бадеӣ тасвир менамуданд, мутаассир шуда, ҷиҳатҳои беҳтарини услуби онҳоро давом ва инкишоф додааст.

Дар охири ин қисмат боз як масъалаи дигареро хотирнишон намудан аз аҳамият ҳолӣ нест, ки ин ҳам бошад, муносибати порчаҳои мусаччаи устод Айни бо насри мусаччаи тореволюционӣ ва халқӣ аст.

С. Табаров хеле дуруст қайд мекунад, ки «насри Айни бо он насрҳои бадеие, ки пеш аз Революцияи Октябр вучуд доштанд, алоқаи мустақам дорад, чунки Айни аз солҳои аввали таҳсили худ дар мадраса дар қатори омӯхтани забони арабӣ бо он наср (насри классикии тоҷику форс — Р. М.) хеле хуб ошно шуда буд...»²

Муносибатҳои наздики насри классикию насри С. Айниро танҳо дар мисоли санъати сачъ низ пай бурдан мумкин аст. Вале порчаҳои мусаччаи Айни бо насри мусаччаи классикию халқӣ ҳам хусусиятҳои монандӣ дорад ва ҳам тафовут.

¹ Ҳамон ҷо, сах. 186—187.

² С. Табаров, Роли Айни дар тараққи забони адабӣ ва насри советии тоҷик, «Шарқи Сурх», 1948, № 11, сах. 8.

Ҳамчун хусусияти хоси насри мусаччаи С. Айни қайд кардан мумкин аст, ки ӯ ин санъати бадеиро бештар дар аснои инъикоси ғояҳои нави иҷтимоӣ, воқеаю ҳодисаҳои синфӣ, мақсадҳои олий, ҳулоса, барои ифодаи мазмунҳои чуқури иҷтимоӣ ба кор бурдааст.

Аммо дар офаридани лавҳаю порчаҳои мусаччаъ С. Айни на ба услуби тамоми нависандагони гузашта, балки ба ҷиҳатҳои мусбату пешқадами насри классикӣ пайравӣ кардааст, ки ин аз хидматҳои бузурги устод Айни дар соҳаи такмилу ривочи услуби насрамон ҳисоб меёбад. Ин ақидаро бо мисолҳои зиёде тасдиқ кардан мумкин аст, вале оҳангу таносуби суҳан, калимаҳои сачъшудаи ҷанд порчаи зерин ҳам ин фикрро исбот карда метавонанд. Масалан:

«— Модоме ки аз сафар гузир нест, маро ва ин духтари یتимаро дар ин вайрона танҳо магузор, моро ҳам ҳахроҳи худ аз ин диёр бардор!»

Ин маслиҳат ба Одина ҳам маъқул афтод, бинобар ин маркаберо, ки аз Фарғона саворӣ карда оварда буд, парвариш намудан гирифт. Мақсадаш ин буд, ки дар роҳ ду занро ба навбат ба маркаб савор мекунонад ва ҳадаш пиёда меравад. Лекин ҳахроҳи як духтари наврасидани соҳибҷамол ба як роҳи хатарноки пурмалол бе як мардинаи дигар баромадан аз маслиҳат набуд»¹.

Дар ин порча калимаи «бардор», ки ҷузъи сачъи мутарраф аст, дар маънии маъмулии классикиаш, яъне дар маънои «ҳахроҳи худ бар» оварда шудааст. Ин калима дар ҳамин мазмун дар забони имрӯзаи адабии тоҷикӣ камистеъмол аст. Дар ҷумлаи дигари мусаччаи порчаи мазкур ибораҳои «духтари наврасидани соҳибҷамол» ва «роҳи хатарноки пурмалол» бо тарзу равиши классикӣ иншо ёфтааст.

Намунаи дигареро аз «Аҳмади девбанд» мисол меорем:

«Айёми зимистон, мавсими барфу борон; ҳавзҳо ва ҷӯйҳо ях баста, шохҳои дарахтон афсурда ва шикаста; говон ва харон дар гӯшаи оғил ё кунҷаки собот фурӯ монда, гурбагон аз шиддати сармо чун мушҳои гурбадида дар гурбадави сандалӣ ҳазида буданд».²

Ба ин минвол сифатҳои предмет ва натиҷаҳои амалро

¹ С. Айни, Одина, Куллийет, ҷилди 1, сах. 249.

² Садриддин Айни, Аҳмади девбанд.— Куллийет, ҷ. 5, сах. 14.

пай дар пай бо ибораву калимаҳои мутаносибу мусаччаъ овардан дар осори нависандагони пешқадами давраҳои гузашта, ба мисли Саъдӣ, Убайди Зоконӣ, Ҷомӣ, Ҳусайн Воизи Қошифӣ, Хоча Самандар, Аҳмади Дониш ва ғайра бисёр дида мешуд. Барои тақвияти ин фикр — порчаи дигаре аз «Одина»-и устод Айнӣ мадад мерасонад:

«Абр сиёҳ, **офтоб пинҳон**, рӯз торик, **хаво вайрон**, замин лағжонак ва **осмон резандаи борону барф буд**»¹.

Қайд кардан бамаврид аст, ки устод Айнӣ дар истеъмоли сачъ бисёр эҳтиёткорона ва бамулоҳиза рафтор кардааст. Чунонки аз мисоли боло равшан мегардад, ӯ нахостааст иборан охирина лавҳаро «Осмон резандаи барфу борон буд» гӯяд, ки дар он сурат қофияи калимаҳои «осмон» ва «борон» ба миён омада, сачъи мутарраф ҳосил мешуд. Аммо нависанда дидаю дониста, аз пан ороиши сухан нашуда, ин корро накардааст, зеро дар он ҳолат **таъқиди маънӣ** рӯй меод, чунки аксаран мувофиқи шароити иқлими табиӣ аввал борон борида, сипас он ба барф бадал мегардад.

Садриддин Айнӣ ҳамчун нависандаи реалист дар тамоми асарҳояш ҳақиқати гузашта, ҳақиқати талхи давраи кӯҳнаро дар инкишофи мантиқиаш айнан тасвир намудааст. Масалан, ӯ барои шинос намудани ҳонандагони советӣ бо ҳақиқати номанигории давраҳои феодалӣ, ки қор фармудани муболиғаҳои беасос, сифатҳои хушқу забонзадашуда, суханони ғайрисамимӣ аз хусусиятҳои умдатарини он ҳисоб меёфтанд, дар «Ғулмон» номаеро айнан дар ҳамон рӯҳ таълиф намудааст, ки дар зер порчае аз он оварда мешавад:

«Пас аз **дуои фаровон** ва **саломии бепоён** чунон расонида мешавад, ки ҳамин рӯз бо қорвони Хева ба сарои мо бисёр ғулумбачагон ва канизакон омаданд. Бештарини инҳо **абрӯкамон, мӯрчамиён, pistaдахон, садафдандон, гули хандон, моҳи тобон, офати чон, номехрубонанд...**»²

С. Айнӣ баъзе ибора ва тарзҳои ифодаро, ки дар байни халқ ва дар осори нависандагони классикӣ маълум ва маъмул буданд, бинобар барҷастаю устувор буданашон ва мувофиқи тақозои мазмун айнан ва ё бо каме ислоҳ истифода кардааст. Масалан, ба тарафи хубӣ фавран тағйир ёфтани ҳолати шахсро бо таъбири «хоб буд, бедор шуд ва маст буд, хушёр шуд» ифода кардан

¹ С. Айнӣ, Одина, Куллийт, ҷилди 1, сах. 324.

² С. Айнӣ, Ғулмон, Куллийт, ҷилди 3, сах. 77.

чӣ дар байни халку чи дар насри классикӣ маъмул мебошад ва инро Восифӣ низ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ба кор бурдааст¹. Азбаски тарзи ифодаи номбаршуда барои инъикос намудани бадалшавии фаврии рӯҳия, ҳислат ва характери қаҳрамонон хеле мувофиқ мебошад, онро устод Айнӣ ҳам мувофиқи мазмуну мундариҷаи мантиқӣ дар «Одина» истифода кардааст:

«Одина ба сабаби ин воқеа ва аз шунидани суҳанони «маслиҳатомезонаи» мӯйсафедон, **хоб буд, бедор шуд ва маст буд, хушёр гардид** ва ба ҳубӣ донист, ки рӯйро ба хушию хурсандӣ аз ин дами бало ҳалос шуда наметавонад, бинобар ин ҳозир як дараҷа аз ҳалосӣ умеди худро қанда, то расидани фурсати муносиб тапиданро бефоида, балки зарарнок дониста ночорона хизмат кардан гирифт»².

Аммо нависанда таъбири мазкурро дар асари дигари худ — романи «Дохунда» дар мавқеи боз ҳам муҳимтар, барои нишон додани тағйирёбии характери Бозор, ҳангоми ҳақиқати талхро дарк кардани ӯ ба кор бурдааст, ки ба ин васила он манзара ба аҳамияти қалони бадеӣ ва маърифаткунӣ молиқ гардидааст:

«Бозор бо шунидани ин таклифи бой, **хоб буд, бедор шуд, маст буд, хушёр шуд** ва фарқи сараш яла шуда акнун донист, ки он ҳама «дилсӯзӣ»-ҳои бой ва далолатҳои арбоб ба тӯй қардан барои чӣ будааст, чашмаш сиёҳ рафт, заминро осмон ба назараш торик менамуд»³.

Дар асарҳои С. Айнӣ ибораҳои мусачҷаи классикию халқӣ аз қабилӣ «монанди қазои осмонӣ ва балои ногаҳонӣ»⁴, «сели ҷӯшон ва оташи хурӯшон»⁵, «Қаҳрамони пуртавон»⁶, «Шери далер»⁷ ва ғайра бисёр дида мешаванд. Умуман, С. Айнӣ сарвати маънавии халқро ганҷинаи бебаҳои адонашаванда дониста, онро омӯхта ва баҳра бурдааст, ва муттасил омӯхтани онро ба дигарон низ талқин кардааст.

С. Айнӣ таъкид мекунад, ки «дар забони зиндаи халқ тоҷик чунон ҳазинаҳо ҳастанд, ки пур аз дурдонаҳои

¹ Восифӣ, Бадоеъ-ул-вақоеъ, ҷ. II, ҷопи зикршуда, сах. 1033.

² С. Айнӣ, Одина, Куллийет, ҷилди I, сах. 197.

³ С. Айнӣ, Дохунда, Куллийет, ҷ. 2, сах. 79.

⁴ С. Айнӣ, Дохунда, сах. 18—19.

⁵ С. Айнӣ, Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик, сах. 190.

⁶ Ҳамон ҷо, сах. 190, 196.

⁷ Ҳамон ҷо, сах. 191.

пурқимат мебошанд. Вазифаи ... нависандагон ана ҳамон дурдонаҳоро ёфта ба омма тӯҳфа кардан аст».¹

Аз эҷодиёти даҳонакии халқ ва тарзи баёну услуби он баҳраманд будани С. Айниро аз бисёр саҳифаи асарҳои ӯ дарёб кардан мумкин аст. Намунаи зерин низ ин акидаро ба ҳубӣ исбот карда метавонад:

«Навбат ба нони дуйӯм расид, Ҳаит гуфт:

— Агар чор нон медод, як навъ шушбанд мешудам, аммо ба ин ду нон: «**лаб гуфт омад, даҳон гуфт даромад, ишкам:** ба боло чӣ чиз буд, ки ба **поён нафаромад**».²

Ба ҳамин тариқ, устод Айни анъанаи нависандагони забардасти давраҳои гузаштаро дар тарзи нигориш, аз ҷумла дар қор фармудани сачъ давом ва инкишоф додааст. Сачъҳо дар асарҳои гуногуни С. Айни дар мавқеъ ва ҳолатҳои мухталиф истифода шуда, ба лавҳаҳои кимати калони бадеӣ-эстетикӣ бахшидаанд; аз насри мусаччаи тоинкилобӣ бо ҷуний хусусияти барҷаста фарқ мекунад, ки нависандаи советӣ ба мисли баъзе адибони замони гузашта ба ороиши суҳан пардохта, маънӣ ва мазмунро аз мадди назар дур нагузоштааст ва ин санъати бадеиро аҳёнӣ ва дар ҷойҳои зарурии дарқорӣ қор фармудааст. Инчунин, инро низ қайд кардан шарт аст, ки насри мусаччаи устод Айни бо ғояҳои баланди синфӣ, мазмун ва мундариҷаҳои ҷуқури иҷтимоӣ тафовутнок мебошад, ки ин ҳолат дар насри тореволюциягӣ хеле кам дида мешавад.

2. САЧЪ ДАР АСАРҲОИ БАЪЗЕ АДИБОНИ ДИГАР ВА МАТБУОТИ ДАВРАГӢ

Қайд кардан бамаврид аст, ки санъати сачъро на танҳо дар асарҳои устод Айни, балки онро дар эҷодиёти Ҳақим Қарим, Баҳриддин Азизӣ, Ҷалол Иқромӣ, Раҳим Ҷалил, Сотим Улуғзода, Фазлиддин Муҳаммадиев, Фотеҳ Ниёзӣ ва ғайра низ дидан мумкин аст. Нависандагони мазкур мувофиқи маҳорату истеъдод, хусусияти услубӣ ва донишу заковати худ барои баланд бардоштани ҳусну бадеиёти калом сачъро қор фармудаанд.

¹ Садриддин Айни, Мақтуби қушода ба рафиқ Толис.— Қуллӣёт, ҷилди 11, китоби дуйӯм, Душанбе, «Ирфон», 1964, саҳ. 383.

² С. Айни, Дохунда, саҳ. 178.

Порчаҳои мусаччаи ин қабил адибон аз насри сачъноки устод Айни аз нуктаи назари хусусият, моҳият ва алал-хусус мавқеи истифода тавофути ҷиддие надошта, балки дар он хусусиятҳои асосии насри мусаччаи адабиёти муосири тоҷик, ки устод Айни сарвари он аст, мушоҳида карда мешаванд.

Ҳаким Карим, Абдусалом Дехотӣ, Чалол Иқромӣ, Раҳим Ҷалил, Сотим Улуғзода, Пӯлод Толис, Фотех Ниёзӣ, Ҷазлиддин Муҳаммадиев ва дигарон сачъро дар мавқеъ ва ҳолатҳои мухталиф, вале бештар аз ҳама дар тасвири манзараҳои зебои кишварамон, лаҳзаҳои лирикӣ ва ғайра ба қор бурдаанд. Масалан, дар порчаҳои зерин, ки аз ҳикояти «Тӯл»-и **Пайрав Сулаймонӣ** аст, як ҷузъи табиати сарзамини тоҷикон инъикос ёфтааст:

«Дар аввалҳои моҳи апрель дашту биёбон ранги боғу бӯстонро ба худ гирифта буд, хомаҳои рег ва пуштаҳои сангҷол, ки сар то сари сол хушк ҳолӣ ва ваҳшатангез буданд, дар ин моҳ пур аз гиёҳи сабз, тару тоза шуда ба **чашиҳо** нур ва ба дилҳо **сурур** мебахшиданд.

Боди форами баҳорон мевазид, ба сабзаи навхези регзорон хурраи ва тозагӣ медамид; регзор, ки бо борони шабона аз ҳар гуна олоии хокӣ тоза шуда буд, дар зерин тобиши офтоби ҷоштгоҳӣ чун зарраҳои электрикӣ медурахшид.

Булбул бо ҷӯр дар илҳон буд, кабк бо фароштурук сурудхон; мурғакӣ қаршӣ бо харгӯши ваҳшӣ бозӣ мекард, чархресак бо момочурғотӣ **найнавозӣ**.¹

Муҳаққиқи эҷодиёти Пайрав Сулаймонӣ — Соҳиб Табаров ба зами дигар соҳаҳои фаъолияти эҷодии Пайрав насри ӯро низ таҳлилу тадқиқ карда, аз ҷумла, доир ба омилҳои бадеиёти ҳикояти мазкури Пайрав, ки дар ҷавб намунае аз он оварда шуд, таваққуф намуда, чунин навиштааст, ки бо ӯ пурра ҳамфикр нашудан мумкин нест: «Забони ҳикояи «Тӯл» бадеӣ ва лирикӣ буда, роли санъати тақрор ва сачъ дар он хеле калон аст».²

Дар порчаи зерини **Ҳаким Карим** бошад, як ҷузъи кӯҳсори Тоҷикистон бо маҳорати калон инъикос ёфта-

¹ Аз китоби Соҳиб Табаров, Пайрав Сулаймонӣ, (Очерки ҳаёт ва эҷодиёт), Душанбе, 1962, саҳ. 330.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 330.

аст, ки дар он сачъҳои «менауд» ва «буд», «мавҷ» ва «кафк» барои кушодани образи бадени нахрчаи кӯҳи хизмати хуберо адо кардаанд:

«Ҳамин обча ҳоло ҳам мағрур буд, ҳасу ҳасрӯба, барги ҳазонро пешпо мезад. Дарҳол ба соҳил бадарға менамуд. Шиша барин соф буд. Мавҷ мезад, кафк мекард»¹.

Дар поён намунаи дигаре—аз «Шӯроб»-и Раҳим Чалил оварда мешавад, ки дар он ҳиссиёти қалбии навишанда, тугъёни дили ӯ бо ибораҳои мусаччаъ хеле таъсирбахш ифода карда шудаанд:

«Ҳофизе аз Шероз, бо ифшои роз ва сӯзу гудоз ва ҳофизе аз Хучанд бо созу марғулаи овоз дақиқае аз миён нагузашта шунавандагонро мафтуну мамнун намуданд. Содирхон паси ҳам мақомҳои дилпазири шашмақомро навохта, бо овози фораму фараҳбахш дилҳоро бохта, аз наштаи хониши худ маст шуда рафт»².

Бояд гуфт, ки қор фармудани санъати сачъ аз ҳад зиёд нозук буда, диққати ниҳоят ҷидди ро талаб мекунад. Ба эътибори каме бедиккати рӯй додани хатоҳои ҷиддии маънавӣ ва услубӣ ногузир аст. Дар лавҳаи боло зоҳиран камбудие мушоҳида карда намешавад, вале агар дурусттар санҷида шавад, маълум мегардад, ки дар он иборати «дилҳоро бохта» бемавқеъ ва маҳз барои нигоҳ доштани сачъ оварда шудааст, зеро ҳофиз чи гуна «дилҳоро бохта» (яъне: бой дода) метавонад?

Адибони советӣ сачъро на танҳо дар лавҳаҳои лирикӣ ва манзаравӣ қор мефармоянд, балки ин санъати бадеиро ҳангоми тасвири ҳодисаю воқеаҳо, ҳолат ва олами ботинии персонажҳо ва ғайра низ дучор кардан мумкин аст. Ин фикрро чанд ҷумлаи поён ҳам исбот карда метавонад:

а) аз Ҳаким Карим:

«Ҷафат ҳаминро медонистам, ки падарам ду рӯз боз нон нахӯрда буд. Модарам ҳам гурусна буд. Нон!

Дод гуфтам, фаръёд задам, касе маро нашунид» («Марҳаб, баҳор!»)³. «Гоҳ орзуи дидори модари сол-

¹ Ҳаким Карим, Худписанд, ҳикоя, дар маҷмӯаи «Оқшуда», Душанбе, «Ирфон», 1965, саҳ. 80.

² Раҳим Чалил, Шӯроб, роман, китоби дуйӯм, «Садон Шарк», 1964, № 12, саҳ. 91—92.

³ Ҳаким Карим, Маҷмӯаи номбаршуда, саҳ. 149.

хӯрда, гоҳ **ширинии чон** ва **истикболи дурахшон** ғалаба мекард. Ин ду қувва маро дар азоб мононда буд» («Худписанд»).¹ «Фузайл суҳанашро ҳанӯз тамома накарда буд, ки аз тарафи Ҳоит дар аспӣ қалони ҷирани кафккарда як савор тозон рост ба пеши ӯ омад ва дар ҳол аз аспаш **фаромад**. Бо як дасташ лаҷоми **аспро дошта**, дасти дигарашро ба **синааш монда**, дуқат шуда таъзим кард...» («Латиф Қутил»).²

б) Аз ҳикояи **Чалол Иқромӣ** — «**Интизорӣ**»:

«Вақте ки бо ин қарор аз идораи Зулайхо берун мешудам, ҳаёлам осуда, **дилам шод** ва **чехраам кушод** буд.

Аввали рӯзи кор буд. Пойтахтамон — шаҳри Сталинобод ба нури офтоб ғарқ гашта, бошандагони он **аз паси кор**, аз паси **фикри рӯзгор** ва ҳаёти рӯзона ба тақопӯ буданд».³

Аз порчаҳои сачъноки асарҳои нависандагони муосирӣ тоҷик мисолҳои зиёдеро дар ин ҷо овардан мумкин аст, вале бо чанд намунаи дар боло зикршуда қаноат кардан беҳтар мебошад. Аз ҳамин чанд порча ҳам маълум мегардад, ки адибони тоҷик барои қушодани мавзӯ, идея, ҳислату характер, портрет ва ғайра дар қатори дигар воситаҳои тасвири бадеӣ сачъро ҳам часуруна ба кор мебуридаанд.

Дар ҳамин ҷо мухтасаран қайд кардан ҷоиш аст, ки сачъро на танҳо дар наъри бадеии муосир, балки унсурҳои онро дар саҳифаҳои матбуоти даврӣ низ пайдо кардан мумкин аст. Журналистҳо, хабарнигорон дар зимни хабару мақолаҳои худ барои таъсирнокӣ ва мӯҷазии фикр, барои обдорӣ мазмун, ҳангоми тасвири манзараҳои зебои диёр ва ё барои ифодаи ҳиссиёти қалбӣ сачъро баъзан истифода мекунаанд.

Масалан, дар порчаҳои зерин сачъ дар мавзӯ ва мазмунҳои гуногун, вале ҳама ба як мақсад — барои барҷаста ва таъсирбахш инъикос намудани фикр кор фармуда шудааст.

«Мавзӯи асосии шеърҳои ҳикоя ва дигар навиштаҷоти навқаламон бештар иборат аз иброн доштани садоқат ба ҳар ваҷаб ҳоки Ватани азиз, роҳи меҳру муҳаббат ба

¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 80.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 44.

³ *Чалол Иқромӣ*, *Интизорӣ*, Маҷмӯаи «Ҳикоя ва очеркҳо», Сталинобод, 1960, саҳ. 73.

модари махбуб ва дилбари марғуб, панди бузургони соҳаҳои гуногуни ҷан, нуқтаҳои ҳаётбахши Ленини муаззам ва Ҳизбҳои Коммунистӣ ва ғайра мебошад.

Пешравиҳои соҳаҳои муҳталифи ҳаёти мутараққии мо, кашфи тозаии илми замон дар боби **фатҳи осмон**, гулгулшукуфии шаҳру деҳоти ҳамешасабзи Ватан ва ғайра низ аз мавзӯҳои онанд, ки навқаламони моро ба ҳаяҷон наоварда наметавонанд».¹

«Ҳар яке аз ин чизҳо саҳифаест аз ҷангномаи бузургӣ мардуми фатҳони советӣ, ки онро умеди ҳама **пиру ҷавон** ва озодкунандаи халқи ҷаҳон хондаанд».² «Ва боз **оҳангу суруд**, боз хандаи дуруд, боз лутфу малоҳат, боз сидку садоқат ҷараён мегирад».³

Дар порчаҳои боло сачҳои «махбуб» ва «марғуб», «замон» ва «осмон», «ҷавон» ва «ҷаҳон», «суруд» ва «дуруд», «малоҳат» ва «садоқат», ки аксаран сачҳои мутавозинанд, барои ифода намудани мавзӯҳои ватандӯстӣ, иҷтимоӣ, лирикӣ хизмат кардаанд.

Дар мақолаҳои публицистӣ, ки ба қалами журналистони бомаҳорат—ба мисли Шодӣ Ҳаниф, Ибод Ғайзуллоев, Наримон Бақоев, М. Начмиддинов, А. Адҳам, Бахтёр Муртазоев, Н. Табаров ва ғайра тааллуқ доранд, санъати бадеии сач дар бисёр ҷойҳо бамавриду бамавқеъ истифода шудаанд. Ин фикрро танҳо як порчаи мақолаи Аслам Адҳам низ ба хубӣ тасдиқ карда метавонад:

«— Агар он шӯҳи бепарвои ман аз лутф бо ғӯшаи абру ба рисоияти тӯй ишора кунад, худое, бе ҳеҷ ташвишу таҳлука ба идораи акди никоҳ мебурдаму аз он ҷо рост ба ҳамин бозор меовардам. Аз сараш зару зе-**вар мебехтам**, нақдинаи ҷон ба **пош мерехтам**, гирди шамъи руҳаш парвона мешудам.

Ваҳ, чи нияти некуст. Дӯстам, вафо кун, вафо мебин. Он рӯз тӯи ту дар қанори Сири нилобӣ хоҳад шуд. Мутрибу муғанӣи шаҳрошӯб, **раққосони товусхиром** ва **хофизони ширинмақом** дар хизмати ушшоқ «Ушшоқи Содирихон»-ро адо мекунад...»⁴

¹ «Маориф ва маданият», Мақолаи редакционӣ, 1965, 29 июнь.

² Б. Муртазоев, Афсари сабзи шӯҳрат, «Комсомоли Тоҷикистон», 1965, 18 июнь.

³ «Тантанаи баҳор, меҳнат ва фирӯзӣ», «Маориф ва маданият», 1965, 23 март.

⁴ Аслам Адҳам, Боғҳои шаҳрбор, «Комсомоли Тоҷикистон», 1965, 11 август.

Ба ҳамин тарик, санъати сачъро на танҳо дар насри бадеии муосири тоҷик, балки унсурҳои онро дар матбуоти даврӣ—хабару мақолаҳои публицисти низ истифода мекардаанд. Сачъ дар публицистика ба аҳамияти калоне молик аст, зеро мақолаҳои публицисти бояд ҳақиқати зиндагӣ, моҳияти ҳодисаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва таърихиро дар шакли мӯҷазу муассир фаҳмову дастрас ва дар пирояҳои бадеӣ инъикос намоянд ва сачъ бошад, чунин омилҳои муҳимтаринро соҳиб мебошад.

3. МАВКЕИ САЧЪ ДАР ҲАЧВ

Чунонки мушоҳидаҳои адабиёти советии тоҷик нишон медиҳанд, сачъ дар ҳолатҳои гуногун, вале бештар аз ҳама дар лаҳзаҳои лирикӣ, манзараҳои табиӣ ва порчаҳои ҳаҷвӣ кор фармуда мешавад. Дар бораи мавкеъ ва роли сачъ дар инъикоси лаҳзаҳои лирикии қалбӣ ва манзараҳои табиат дар қисматҳои гузашта ба андозае суҳан ронда шуд.

Аз он сабаб, ки ҳаҷв як ҷузъи умдаи адабиёт буда, дар ҳаёти моддӣ ва маънавии халқ мавкеи муҳиммеро ишғол менамояд ва бинобар он ки сачъ яке аз хусусиятҳои асоситарини бадеиёти ҳаҷв ба шумор меравад, доир ба ин масъала, мухтасар бошад ҳам, алоҳида таваккуф кардан зарур доништа шуд.

Нависандагон дар асарҳои ҳаҷвӣ барои нишон додани характеру хислатҳои қабех, сурату шамоили манфуру хандаовари персонажҳои манфӣ, бо мақсади формулаи сабук кардани суҳан сачъро кор фармудаанд. Масалан, устод Айнӣ дар повести «Марги судхӯр» хислатҳои зишти Қорӣ-Ишқамба, ҳарисию ҳасисии ӯро аз забони ҳудаш бо суҳанони зарифонаи мусаччаъ ин тариқа баён кардааст:

«Дар он вақтҳо рӯзе ӯро (Қорӣ-Ишқамбаро — Р. М.) дар ҷое дидам ва сабаби лоғар шуданаширо пурсидам. Ӯ гуфт:

— Ман пештар дар ҳар шабонарӯз чандин бор қазию палав, мантую чалав, тушбераю мурғбирён, барракабобу боимҷон меҳӯрдам, акнун аз он хонадонҳое, ки ман пештар ин чизҳоро аз он ҷоҳо меҳӯрдам, ҳарчанд бойтар шуда бошанд, ҳам барака паридааст».¹

¹ Садриддин Айнӣ, Марги судхӯр.— Кулӣёт, ҷилди 4, Сталинобод, 1961, саҳ. 167.

Дар порчаи поён нависанда ҳолати музтаргаштаи Қорӣ-Ишкамбаро бо саҷъҳои «чонкоҳ» ва «чигаргоҳ», «пайкараш» ва «сараш» хеле ҷуртаҷир ифода карда тавонидааст:

«Заҳме, ки саройбони «Кавказ» ба синаи Қорӣ-Ишкамба зада буд, ҳанӯз беҳ нашуда ва ба ҳам наёмада замона заҳми чонкоҳе ба чигаргоҳи ӯ зад, ки дигар тобу тавон дар пайкараш ва ақлу ҳуш дар сараш намонд.

Ин заҳро ба ӯ мирзои сари сандуки (ҳазинадори) бое зад, ки ӯ аз он бой ва аз он мирзо ҳеҷ гоҳ ин гумонро надошт».¹

Мувофиқи тақозои шароити таърихӣ дар адабиёти солҳои 20—30-ӯм ҳаҷв хеле инкишоф ёфт. Дар оташи ҳаҷв беамон сӯхтани унсурҳои синфи истисморгар, барҳам додани тамоми қабоҳати сохти кӯҳнаи феодалӣ, нишон додани қачраву қачфаҳмиҳо дар роҳи сохтмони социалистӣ ва ғайра аз вазифаҳои муҳимтарини тамоми адабиёту матбуот ва махсусан газетаю журналҳои ҳаҷвӣ ба шумор мерафт.

Устод Айнӣ, Азизӣ, Мунзим, Баҳлуллода ва дигарон мувофиқи ҷаҳонбинӣ ва маҳорати эҷодии худ дар кори матбуот ғаёлона иштирок намуда, бо хабару мақолаҳои тезутунд ва баландмазмун баромад карда, дар сохтмони ҳаёти нав, дар интишори маърифат, тантанаи адолат ва ҳақиқат ҳиссаҳои арзанда мегузоштанд.

Хабару мақолаҳои ҳаҷвии давраи мазкур аз нуқтаи назари бадеӣ на ҳама вақт баланд буданд, вале аксари онҳо, ки ба қалами адибони пешқадами замон мансубият доштанд, ба хонандагон завқу шавқи махсуси эстетикӣ бахшида, ҳисси нафрати онҳоро нисбат ба унсурҳои синфҳои истисморгар, боқимондаҳои урфу одатҳои бой-феодалӣ бедор мекунанд.

Масалан, саҷъҳои «тӯфон», «ҳаросон» ва «парешон», «ҳарос» ва «ос-ос» мазмуни чуқури иҷтимоии порчаи зеринро боз ҳам таъсирноктар кардаанд:

«Дунё — талотӯб, ҷаҳон ғарки тӯфон, сармоядорон ҳаросон, муштзӯрон парешон, золимон дар ҳарос, хурфотчиён гирифтори ос-ос...»²

¹ Ҳамон ҷо, сах. 157.

² Октябр панҷсола шуд. «Мулло Мушфиқӣ», 1927, № 9, сах. 2.

Матбуоти даврагӣ алалхусус маҷаллаҳои «Шӯълаи инкилоб»¹, «Мулло Мушфиқ», «Бигиз» ва ғайраҳо ҳанотон, фиребгарон, ноинсофон, муфтхӯронро ҳадафи тирӣ ҳаҷвии худ қарор дода, сирру асрори онҳоро бо суҳанони талхи кинояомез ва мусаллаҳи фаш менамуд. Масалан:

«Ҳоло аз гуфтани ин мақоли киноятнавол аҳволи пурмаलोли дӯкдорони мо, ки инсофро таҳ қарда дар тоқча мондаанд, ба ёдам тап қарда афтод»².

Намунаи дигар:

«Мудири камқори серҳаракати қироатхонаи Панҷакат рафиқи шафиқ Мӯсоқил Иқромзода..., ки дар вази фашиносии беназир ва дар занакабозӣ пири дастгиранд...»³

Дар намунаҳои овардашуда қалимаву ибораҳои «мақоли киноятнавол» ва «аҳволи пурмалол» (дар мисоли аввал), «беназир» ва «пири дастгир» (дар мисоли дувҷум) бо ҳамдигар дар қофия мувофиқат қарда, саҷҳои мутарраф ва мутавозиро ташкил намудаанд, ва онҳо барои қушодани мавзӯ ва нишон додани ҳулку атвори ношоиста хизмат қардаанд.

Дар лавҳаи зерин, ки он аз мақолаи ба қашни 4-солагии газетаи «Овози тоҷик» бахшидашудаи Баҳлулзода — «Манаму ҳамин тарона, нахӯрам ғами замона» мебошад, қалимаҳои «бенамак» ва «бедарак» саҷи мутавозӣ буда, барои равшан ифода намудани мақсади муаллиф қӯмак расонидаанд:

«Агар ба тарафи шӯълаи мо назар андозед, баъзе фачи бенамак, мурдори бедарак, душмани сурфаҷӯӣ, бандаҳои ҳазми робеъ ва шара-бараҳои дигарро ба дидан мушарраф хоҳед шуд»⁴.

Дар лавҳаи зерини мақолаи Мунзим — «Эй Шарки малум!» саҷҳои «салтанат», «хиёнат» ва «асорат» барои ифода намудани ду соҳти ба ҳам муқобил—салтанати истисморгарон ва ҳукумати меҳнатқашон истифода қарда шудаанд:

¹ Нигаред: С. Солеҳов, Ҳаҷв дар журнали «Шӯълаи инкилоб», дар «Қашниномаи Айни», қуҷи II, сах. 167—198.

² «Мулло Мушфиқ», 1927, № 7, сах. 2.

³ Қаламқаш, Дайдун ишк, «Мулло Мушфиқ», 1927, № 8, сах. 4.

⁴ Баҳлул, Манаму ҳамин тарона, нахӯрам ғами замона, «Мулло Мушфиқ», 1928, № 15, сах. 4.

«Ба ҷои он салтанат, гадру хиёнат ва банду асорат ҳукумати меҳнаткашони рус барпост»¹.

Дар порчаи поён бошад, бевичдонӣ ва дигар ҳислатҳои зишти одамони ҷудогона, ки дар аснои сохтмони ҷамъияти социалистӣ ба ташкилотҳои советӣ сар хаста вайронкориҳо мекарданд, бо ибораву ҷумлаҳои сачънок дар шакли чистон фошу масҳара карда шудаанд:

«Он чи чиз аст, ки калла дорад, салла дорад, вале мийа надорад; ҷигилдон дораду вичдон надорад, ҳудаш ҳайвонталъат, тӯратабиат мебошад?»²

Бояд гуфт, ки дар саҳифаҳои «Шӯълаи инқилоб», «Мулло Мушфиқӣ» («Мушфиқӣ») ва гӯшаҳои ҳаҷвии газетаҳо ҳатто хабарҳои хурди танқидӣ ҳам барои таъсирнокии сухан ва тезутундии мазмун бо киноя, муболиға, ташбеҳ ва бештар бо сачъ навишта шудаанд. Масалан:

«Бачаи савдогар, бадахлоки дарбадар, мурғи бўқаламун, аз сафи комсомолҳо малъун — Карим Раҳмонӯф дар шӯрои шаҳри Бухоро кафғирзан бошад, муборак бошад!»

Қозизодаи бесалла, муллобачаи бекалла аз сафи комсомолҳо «хушт» шудагӣ — Худойбердӣ Нуриддинӯф дар «Пахтасоюз»-и Бухоро хидмат кунад, муборак шавад!

Хидматчини дарбадар, савдогари хокбасар — Ҳайдар Бобочонӯф дар коперотифи ҷаҳорӯми коргарони Бухоро хизматчи бошад, муборак шавад!»³

Мақолаи мазкур, ки он се хабарчаро дарбар гирифтааст, ба тавассути сачъҳои «савдогар» ва «дарбадар», «бўқаламун» ва «малъун», «бесалла» ва «бекалла» «дарбадар» ва «хокбасар» ба як порчаи бадеъ табдил ёфтааст. Барои мазаммат ва масҳара кардани рафтору кирдори бад, нишон додани шахсияти манфӣ мавқеи қалон доштани сачъро намунаҳои боло баръалоина намоиш медиҳанд.

Дар «Мулло Мушфиқӣ» баъзе мақолаҳои вомехӯ-

¹ *Мунзим*, Эй Шарқи мазлум!, «Шӯълаи инқилоб», 1919, № 20, саҳ. 6.

² «*Дум*», Чистон дар бораи банди ҷигилдон, «Мулло Мушфиқӣ», 1928, № 16, саҳ. 3.

³ *М.-Варварак*, Эй муборак шавад!, «Мушфиқӣ», 1929, № 5 (21), саҳ. 6.

ранд, ки саропо ба як оҳангу қофия навишта шуда, шеърӣ мансурро ба хотир меоваранд.

Чунончи, дар мақолаи бо номи мустақили «Каждум» навишта шуда—«Ба гуфтор ҷавон, ба кирдор хайвон», ки дар он мураттабии оҳанг ва таносуби сухан қатъиян риоя карда шудааст, роли сачъ ниҳоят калон мебошад:

«Яке аз хидматчиёни идораи милисияи вилояти Ёро-теппа, ки номаш Субут Отабойзода аст, худаш дар зо-хир аъзои навҷавонон аст, лекин дар ботин сардори фо-сикон аст, якчанд ҳангиён(у) бангиён аз пушти вай овезон аст; ҳамеша мастигарию ишвагарӣ аз кирдори ӯ намоён аст; аз сифатҳои разилаи ӯ дар газетаҳо ҳазо-рон дoston аст; бинобар ин он чи аён аст, чи хоҷат ба баён аст!»¹

Тамоми мақолаи зикршуда бо оҳангнокии худ ҷоли-би диққат аст ва он бо як сачъ яъне «навҷавонон аст», «фосикон аст», «овезон аст», «намоён аст», «дoston аст», «аён аст», «баён аст» адо карда шудааст. Ҳамин тарзу оҳанг ҳатто дар эзоҳи маҷалла ба мақолаи мазкур низ нигоҳ дошта мешавад:

«Мулло Мушфиқӣ»:— Ингуна ҷавони бадтар аз хай-вон, на лоиқи аъзогии навҷавонон аст, балки муносиби зиндони ҷовидон аст».²

Дар мақолаи ҳаҷвию танқидӣ диққати ҷиддӣ додан ба сачъ ва оҳангу таносуби сухан, риоя кардани сачъ дар тамоми гуфтор— аз ҳодисаҳои маъмулии матбуоти солҳои бистӯм ва 30-ӯм ҳисоб меёфт. Чунин тарзу ус-луби баён на танҳо дар хабару мақолаҳои оддии ҳаҷвӣ, балки дар лавҳаю мақолаҳои муҳими иҷтимоӣ низ ҷо-рӣ буд. Барои мисол «Ба тӯи панҷсола» ном мақолаеро бо имзои «Афандӣ» аз маҷаллаи «Мушфиқӣ» пурра накл мекунем, ки он хеле ҷолиби диққат аст:

«Вай «Овози тоҷик» шуд, дили душман торик шуд.

Аз он рӯз, ки «Овози тоҷик» ба қор сар намуд, ха-маи рӯҳонӣ, бой, бюрократҳо гаштанд ғамолуд, сирра-шон кушода шуд зуд-зуд, ба ҷои нафас бароварданд дуд, аз ҷашмони онҳо об рафт мисоли руд, паноҳ бур-данд аз худон худ ва осмони кабуд.

¹ «Каждум», Ба гуфтор ҷавону ба кирдор хайвон, «Мулло Муш-фиқӣ», 1927, № 8, саҳ. 4.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 4.

«Овози тоҷик» бо онҳо кард мубориза, ба баданашон даромад тарсу ларза, шуданд расову радди, бемазза!

Он гургони бадхӯй, дупоҳои фитначӯй карданд аз газетан мо ғайбат, шикоят, ҳаргуна гуфтугӯй.

Илҷе наёфтанд, дурӯғу афсонаҳо бофтанд, ба иквони калам чуқурҳо кофтанд.

«Овози тоҷик» натарсид, зад дар сари касони зид.

Ифлосҳои бадкора, ҳар сӯ давиданд, кофтанд чора, саргардон шуданд, гаштанд овора.

Хучумҳояшон суде надод, гуфташон баҷо наомада рафт ба бод, карданд ох-вой-дод!

«Овози тоҷик» дам наистод, муборизан худро давом дод, бо душманони хунхӯр, хоин, бадзод.

25 август «Овози тоҷик»-ро тӯй мекунем, гулҳои парвардан онро бӯй мекунем, душманонро беобрӯй мекунем, ҷаҳон обод, дунёи кӯҳна шавад аз нав бунёд.

Матбуоти пролетариот зинда бод! Зинда бод!»¹.

Дар лавҳаи мазкур тамоми ҷумлаҳои содда (ба мисли «Вай «Овози тоҷик» шуд, дили душман торик шуд» ва ё «Овози тоҷик» бо онҳо кард мубориза, ба баданашон даромад тарсу ларза, шуданд расову радди, бемазза!») ва баъзан ибораҳои алоҳида низ (аз қабилӣ «... ба ҷои нафас бароварданд дуд, аз ҷашмони онҳо об рафт мисоли руд, паноҳ бурданд аз ҳудои худ ва осмонӣ кабуд») бо сачъ ва қисман бо сачъҳои такрордор (ҳамчун «тоҷик шуд» ва «торик шуд», «тӯй мекунем», «бӯй мекунем» ва «беобрӯй мекунем») интиҳо ёфтаанд. Бояд гуфт, ки муаллиф барои мусаллаҳ сохтани тамоми ибораву ҷумлаҳо қидду ҷаҳди зиёд сарф намуда, ба тақаллуфу суҳанбозӣ роҳ додааст.

Сачъ ва сойири санъатҳои бадеие, ки дар ҳаҷви солҳои бистӯм ва сийӯм истифода карда шудаанд, дар беҳтару барҷастатар таҷассум намудани ғояву мақсад, кушодани мазмуну маъноҳои аниқ аз ўҳдаи вазифаҳои худ ба ҳубӣ баромадаанд.

Сабаби ин ба гумони мо, иборат аз он аст, ки ҳаҷву танқид дар он давра мувофиқи талаби шароит аҳамияти муҳимми сиёсӣ ва иҷтимоӣ дарбар карда буд ва, бинобар ин, адибони бомаҳорату пешқадами замон нисбат ба ҳаҷв ҳусни таваҷҷӯҳи махсусе доштанд.

¹ Афандӣ, Ба тӯй панҷсола, «Мушфиқ», 1929, № 6, (22), сах. 7.

Вале дар давраҳои баъдина мавқеи ҳаҷв (дар матбуот) пасттар гашта, бадеиёти он низ сусттар мешавад. Инро ҳам гуфтан зарур аст, ки дар солҳои бист-сӣ таъби чи хонандагон ва чи нависандагон дар рӯҳу заминаи адабиёти бою қадимаи классикӣ парвариш ёфта буд, ки ин низ ба масъалаҳои сабку услуби ҳаҷв таъсири ҷиддӣ нарасонида наметавонист.

Дар он замони пурошӯб, ки махсусан дар ҷабҳаҳои идеологӣ муборизаҳои пуршиддат ва тезутунд мерафт, забони асарҳои нависандагон ва журналистон низ тезутунд буд ва азбаски саҷъ дорони ҳамин гуна хусусиятхост, он дар он давра хеле бисёр кор фармуда шуда аст.

Аммо ҳаҷвнависон дар давраҳои охир масъалаҳои бадеиёти ҳаҷвро аз мадди назар дур нагузоштаанд. Масалан, дар фелъетон ва хабару мақолаҳои ҳаҷвии солҳои охир саҷъ, киноя, муболиғаро дарёёфт кардан мумкин аст. Чунончи, фелъетони Н. Бақоев — «Ҷеги хурӯси қашқарӣ — аз ишқаи Муллоарӣ» бо чунин суханони саҷънок ва мавзун оғоз ёфта, диққати хонандагонро ба мазмуни инъикосшаванда фавран ҷалб менамояд:

«Муллоарӣ дар дунё се чизро нағз мебинанд: бо номи дин савдогарӣ, шехору ҳам мастигарӣ, гӯшти хурӯси қашқарӣ. Бад дидагиаш фақат як чиз — ҷеги хурӯси қашқарӣ...

Ана имрӯз ҳам ӯ пой бар останаи Сорохола монда-намонда, хурӯсаш гардан ёзонда, як ҷеги дароз заду сонӣ кут-кут бардошт, ки: «мурғон, гурезед, аҷал омад, аҷал!»¹

Саҷъ дар фелъетонҳо бештар барои фош кардани хулку атвор, рафтору кирдори одамони ношоиста, барои кушодани характери манфур ба қор бурда мешавад. Масалан, дар порчаи зерини фелъетони М. Узоқов — «Моҷаро дар сари пул» тамоми хислату шахсияти ду муфтахӯр — Субҳонқулихон ва Усмонхон бо чанд сухани мусаччаъ ба таври аёнӣ ин тариқа тасвир карда шуда аст:

«Имрӯзҳо дар Ҷротеппа чӣ бисёр — тӯй. Як гурӯҳ нимчамуллоҳо намозро ҳам қазо карда, аз субҳ то шом аз ин маҳалла ба он маҳалла метозанд, гоҳ ба ин дар,

¹ Н. Бақоев, Ҷеги хурӯси қашқарӣ — аз ишқаи Муллоарӣ, «Тоҷикистони Советӣ», 1964, 15 март.

гоҳ ба он дар сар меҳаланд. Субҳонқулихон, Усмонхон ҳам ба рӯ пӯстак кашида, ба чор тараф йӯрға меку-
нанд. Онҳо аз омади кор **басо масрур**, сандукҳо аз мо-
лу ҳамён аз пули бедарди миён пур, худ аз зиёфат дар
хузур»¹.

Ба ҳамин тарик, сачъ дар ҳаҷв барои бадеиёти су-
хан, барои ифода намудани мазмуну мақсад ва инчунин
бахри бедор кардани ҳисси нафрати хонандагон нисбат
ба ҳислату кирдорҳои манфӣ—дуздӣ, қаллобӣ, пастти-
натӣ, беодобӣ, вайронкорӣ, ишратпарастӣ, одамбадби-
нӣ, маҳаллачигӣ, ошнобозӣ ва ғайра, ки мутаассифона,
холо ҳам дар ҷамъияти мо аҳённан вомехӯранд, роли
муҳиммеро мебозидааст ва бинобар ин, ба ин масъала-
ҳо диққати ҷиддӣ додани ҳаҷвнависони муосир низ
шарт ва зарур мебошад.

Сачъ бо сабаби воситаи муҳимми бадеиёт буданаш
дар асарҳои бадеии ҳаҷвии дигар халқҳои бародарӣ низ
кор фармуда мешавад, ки мутаассифона, алҳол ин
масъала ҳама тарафа омӯхта нашудааст. Барои намуна
забони бобо Щукари «Замини қорамшуда»-и М. Шоло-
ховро нишон додан кофист, зеро он дар ин масъала хеле
ҷолиби диққат мебошад. Ба гумони мо, дар адабиёти
ҳаҷвии дигар халқҳо, аз ҷумла адабиётҳои рус, тотор,
озар, белорус ва ғайра кор фармуда шудани сачъ як
ходисаи тасодуфӣ набуда, балки таъсири самарабахши
адабиётҳо ба ҳамдигар, таъсири фольклор ба адабиёти
бадеӣ ва нуфузи шеър дар наср мебошад. Бештар аз
забони авомонаи одамони оддӣ бесавод оварда шуда-
ни сачъ таъсири гуфтугӯи халқӣ ва фольклорро дало-
лат мекунад.

Умуман, киноя, истиора, муболиға ва маҳсусан сачъ
дар дасти ҳаҷвнависони забардаст аз воситаҳои муҳим-
тарини таъсири бадеӣ ба шумор мераванд.

4. АНЪАНАИ САНЪАТИ САЧЪ ДАР НАСРИ МУОСИРИ ТОҶИК

Чунонки маълум аст, доир ба истеъмоли сачъ дар
адабиёти муосири тоҷик алҳол тадқиқоти ҷиддие ба
миён наомадааст. Танҳо қисме аз адабиётшиносон, ба

¹ М. Узоқов, Мочаро дар сари пул, «Тоҷикистони Советӣ», 1966,
20 февраль.

мисли С. Табаров,¹ М. Шукуров,² И. С. Брагинский,³ А. Маниёзов⁴ ҳангоми тадқиқи ин ё он масъалаи адабиётшиносии муосири тоҷик доир ба сачъ низ баъзе ишораҳо кардаанд. Аммо қайдҳои ин муаллифон аз ҷиҳати ҳудуди андоза якхела набуда, балки гуногун аст. Масалан, И. Брагинский мавҷудияти сачъро дар асарҳои устод Айни танҳо таъкид мекунад, вале С. Табаров дар бораи сачъҳои ашъори Пайрав Сулаймонӣ, «Тӯл» ва «Гуландом» ном ҳикоятҳои ӯ ва бештар аз ҳама дар бораи порчаҳои мусаччаи тарҷимаи С. Айни — «Қамар» ва асарҳои Фазлиддин Муҳаммадиев нисбатан муфассалтар таваққуф намудааст. А. Маниёзов баъзе намунаҳои сачъноки «Таҳзиб-ус-сибён»-и С. Айни, М. Шукуров шеъри Мирзо Турсунзода — «Тара Чандри» ва драмаи Сотим Улуғзода — «Рӯдакӣ»-ро қисман аз ҳамин нуқтаи назар таҳлил намудаанд.

Аммо, ба гумони мо, М. Шукуров дар хулосаи худ доир ба мавҷудияти сачъ дар драмаи «Рӯдакӣ»-и С. Улуғзода ба иштибоҳе роҳ додааст. Ӯ ақидаи худро дар ин масъала ин тариқа изҳор кардааст: «Ягон ҷумлае, ки онро ба яке аз намудҳои сачъ комилан нисбат додан мумкин бошад, дар пьеса дучор намеояд»⁵.

Вале дар порчаҳое, ки рафик М. Шукуров аз асари мазкур дар мақолаи худ ба мақсадҳои гуногун иқтибос намудаанд, унсурҳои сачъро пайдо кардан мумкин аст. Масалан, дар порчаи зерин калимаҳои «гарон», «беамон» ва «ройгон» — сачъҳои мутаррафанд:

«Ва агар касе гуноҳ дошта бошад, гуноҳаш ба гардани онҳоест, ки ба воситаи хирочҳои гарон, мусодира-

¹ Нигаред: С. Табаров, Очерк ва ҳикоя бояд жанрҳои ҷанговари насри имрӯзаи тоҷик гарданд, «Шарқи Сурх», 1959, № 6; Ҳамин муаллиф, Пайрав Сулаймонӣ, (Очерки ҳаёт ва эҷодиёт), Душанбе, 1962, сах. 14, 54, 165, 169, 196, 244, 255, 300; Ҳамин муаллиф, С. Айни ва тарҷимаи «Қамар»-и Фердинанд Дюшен, «Ҷашнномаи Айни», ҷузъи II, сах. 105—108; Ҳамин муаллиф, Сухани ҳақ дар бораи олами тираи асри XX, «Садои Шарқ», 1965, № 12, сах. 133—134.

² Нигаред: М. Шукуров, Анъана, ҳалқият ва маҳорат, маҷмӯаи мақолаҳо, Душанбе, 1964, сах. 123, 158—159.

³ Нигаред: И. С. Брагинский, О национальном и интернациональном в творчестве С. Айни, «Ҷашнномаи Айни», ҷузъи II, сах. 22.

⁴ А. Маниёзов, Мулоҳизаҳо доир ба ташаккули насри С. Айни, «Ҷашнномаи Айни», ҷузъи II, сах. 33.

⁵ М. Шукуров, Аввалин асари таърихӣ тарҷиманҳолӣ дар драматургияи тоҷик, дар маҷмӯаи «Анъана, ҳалқият ва маҳорат», сах. 159.

ҳои беамон, кори пурмашаққати ройгон корд ба устухони халқ расониданд!»¹

Ба ҳамин тарик, дар бораи мавҷудияти санъати саҷъ дар насри советии тоҷик ҳеҷ шакку шубҳае нест — ин фикр дар асарҳои адабиётшиносони мазкур тасдиқ мегардад ва онро осори устод Айни, ки бо он дар боло мухтасаран шинос шудем, ба хубӣ исбот менамояд.

Аммо саволи дигари ҳаққонӣ ба миён меояд, ки оё анъанаи кор фармудани саҷъ дар насри тоҷик минбаъд давом хоҳад кард?

Барои ҷавоби ин савол роҳи эҷодии ду адиб — нависандаи намоёни муосир — **Ҷалол Иқромӣ** ва насрнависи ҷавони боистеъдод **Ҷазлиддин Муҳаммадиев**ро мухтасаран аз назар гузаронем, моҳияти масъала, ба фикри мо, равшан мегардад.

Ҷалол Иқромӣ аз ҷумлаи нависандагони сермахсултариини советии тоҷик ҳисоб меёбад, вале дар очерк, ҳикоя, повесть ва ҳатто романи «Шодӣ»-и ӯ унсурҳои санъати бадеии саҷъро кам дарёфт кардан мумкин аст. Дар баъзе асарҳои ӯ гоҳ-гоҳ ҷумлаҳои саҷънок вохӯранд, аммо санъати мукаммали бадеии саҷъ, ки он бо мақсади муайяне кор фармуда шуда, бадеӣти асарро афзуда бошад, хеле кам аст.

Ҷалол Иқромӣ дар натиҷаи инкишофи услуб, омӯзиши таҷрибаи эҷодии бисёр адибон ва махсусан насри классикии халқӣ маҳорати худро торафт такмил медиҳад, ки ба ин фикр романи «**Ман гунаҳгорам**» (1955—57) мисоли равшан шуда метавонад. Дар ин асари Ҷ. Иқромӣ саҷъро нисбатан бештар дучор кардан мумкин аст. Масалан:

«**Ҷасли баҳор** дар қишлоқи **Лолазор** боз ҳам зеботар ва **дилрабатар** ҷилвагар мегардад»².

Ё худ:

«Зайнаб, ки дар зер дарахти гучум меистод, якбора ба худ ларзид ва ба ҳуш омаду ба гирду атрофаш нигоҳ карда **ҳиҷолат** **кашид**, чи тавре ки аввали рӯз дар синф **ҳиҷолат** **кашида** буд»³.

Қалимаҳои «баҳор» ва «Лолазор», «зеботар» ва «дилрабатар», «ларзид» ва «кашид» дар порчаи боло

¹ Ҳамон ҷо, сах. 154.

² Ҷалол Иқромӣ, Ман гунаҳгорам, Сталинобод, 1958, сах. 7.

³ Ҳамон ҷо, сах. 38.

ба хамдигар ҳамкофия буда, сачъҳои мутаррафро ташкил додаанд.

Қалол Иқромӣ ҳамчун нависандагони пешқадами тореволюциягӣ ҳангоми тасвири мазмун ва воқеаҳои ҷолиби диққат баъзан ба офаридани порчаҳои мукамали мусаччаъ меқӯшад ва дар ин роҳ равияи С. Айниро давом медиҳад, чунончи:

«Оилаи онҳо (Очил Кабиров — Р. М.) аз се қас иборат буд: Очил, Оиша ва Зайнаби хурдакак. Лекин ҳавлии онҳо хеле калон буд, **хонаҳои бисёр**, боғ, **гулзор**, **айвонҳои катор** дошт, дар он ҳавлӣ мисли оилаи онҳо се-чор оила зиндагӣ карда метавонист». ¹

Проф. Ш. Ҳусейнзода хеле дуруст қайд мекунад, ки нависандагони советии тоҷик «акнун ба **масъалаи шакли бадеӣ*** хеле аҳамияти ҷиддӣ медиҳанд. Ҳоло таҷрибаи адабӣ ба ин дараҷае расида истодааст, ки нависандагони мо танҳо ба интиҳоби мавзӯҳои муҳим ва ҷамънамудани санадҳои мухталиф роҷеъ ба ин ва ё он мавзӯ қонёе нашуда, дар айни замон барои эҷод намудани образҳои рахшон, характерҳои комил, сюжетҳои пухта ва инчунин ба **забони фасеҳ ва ҳусни каломи асар** низ кӯшиш ва ҷаҳд намуда истодаанд» ². Қалол Иқромӣ аз ҷумлаи ана ҳамин гуна адибон ба шумор меравад, ки на танҳо ба мазмуну мундариҷаи чуқур, балки ба шакли баланди бадеӣ низ диққати ҷиддӣ медиҳанд. Романи таърихӣ «**Духтари оташ**» (соли 1961) ба ин фикри мо мисоли равшан шуда метавонад.

Қ. Иқромӣ дар романи «Духтари оташ» барои ҳусну тароват, мӯҷазу таъсиринокии суҳан, барои таъкид ва аёнӣи мақсад, барҷаставу образнокӣ маънӣ, (ба баъзе камбудии ҷузъии забонӣ нигоҳ накарда) таҷнис, ташбеҳ, тазод, муболиға, ташхис, истиора ва маҳсусан сачъро моҳирона истифода бурдааст. Масалан:

«Баъд аз пешин, вақте ки шавҳарам ҷаноза хонда ба ҷорбоғ бармегардад, Сафияҷони худашро мебинад, ки ба кунҷи хона даст ба пушт баста, бо **мӯйҳои парешон**, **поҳи хунафшон**, **ошуфта** ва **хайрон нишастааст**» ³.

¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 42.

* Ин ҷо ва минбаъд ба зераш мо хат кашидем Р. М.

² Ш. Ҳусейнзода, Баҳс ва андеша, Маҷмуаи мақолаҳо, «Ирфон», Душанбе, 1964, саҳ. 109—110.

³ Қалол Иқромӣ, Духтари оташ, Душанбе, 1962, саҳ. 81.

Манзараи дар боло тасвиршуда ба тавассути сачъҳои «парешон», «хунафшон» ва «хайрон» хеле пуртаъсир гаштааст; мазмун бошад, ба ин васила таъсири эмоционалини воқеаро хеле пурқувват намудааст. Дар намунаи дигар, ки дар поён оварда мешавад, сачъҳои «тан» ва «гардан» барои таъсири эстетикӣ фикр роли ниҳоят калоне бозидаанд:

«Бандиҳои даруни он ба ғайр аз як куртаю эзор дар тан ва ба ғайр аз занҷиру завлонаю кунда **ба дасту пою гардан** дигар чизе надоштанд ва бинобар он аз он ҷо гурехтани бандиҳо амри маҳол буд ва одамони миршаб, ки ба ғайр аз фармони худӣ миршаб ба дигар чиз коре надоштанд, на ба фикри поида гап гирифтанд буданд ва на ба фикри муҳофизаи бандиҳо...»¹

Дар мисоли ҷавқ сачъ бо санъати лаффу нашр яққоя истифода карда шудааст: «занҷиру завлонаю кунда ба дасту пою гардан». Яъне «занҷир» ба «даст», «завлона» ба «гардан» ва «кунда» ба «по» нисбат доранд. Вале азбаски дар ин ҷо унсурҳои лаффу нашр ба эътибори нигоҳ доштани сачъ мураттаб наомадаанд, инро лаффу нашри парешон (мушавваш) меноманд.

Дар «Духтари оташ» ба замми сачъҳои мутавозӣ ва мутарраф намуди душвори он — сачъи мутавозин низ ба қадри ҳол қор фармуда шудааст. Масалан, дар намунаҳои зерин калимаҳои «карда», «канда» ва «рафта», «ток» ва «боғ» танҳо дар вазну адади ҳарфҳо муттафиқ буда, сачъҳои мутавозинро ташкил додаанд. Вале калимаҳои «эҳтиёткор» ва «айёр» бошанд, сачъи мутаррафанд; ва тамоми сачъҳои ин порча барои равшанӣи фоида намудани ақидаю ҷаҳонбинии муаллиф, қушодани ғояву мавзӯи хизмати хуберо бачо овардаанд:

«Дарбориён, қозикалон, қушбегӣ ва миршаб ҳам аз **ӯ** истифода мебарданд. Як қисми **мардумони эҳтиёткор** — ба мисли **Замонбеки айёр**, ба **ӯ** бо шубҳа назар мекарда бошанд ҳам, изҳор намекарданд ва ба **ӯ** қор фармоянд ҳам, аз қафояш назорат мекарданд...

Қисса кӯтоҳ, аз шаҳр омадагон ҷаҳорбоғро тамошо карда, аз гулҳои дарахтон **канда**, ба сару мӯи худ **карда**, то ба қарибиҳои девори ҷаҳорбоғ **рафта**, ниҳоят ба хона баргаштанд»².

¹ Ҳамон ҷо, сах. 191.

² Ҳамон ҷо, сах. 489.

Дигар:

«— Богбони́ро дӯст ме́дорад!— гуфт усто. Ин дафъа ба фахр. Ишқаш ба дарахту ба ток, кораши пайванду ниҳолшинонию бог...»¹

Чалол Икромӣ сачъро аксаран бо санъатҳои дигари бадеӣ, махсусан бо санъати такрор якҷоя кор мефармояд, ки ба ин васила мақсади муаллиф таъкидан ва барҷаста ифода ёфта, диққати хонандаро бештар ҷалб менамояд:

«Оксақол... гуфт:

— Ба шумо боз як духтар гирифта овардам, духтаре, ки аз ҳар ҷиҳат; ҳам аз ҷиҳати хунари ва кор, ҳам аз ҷиҳати ақлу заковат ва ҳам аз ҷиҳати хусну латофат дар кишлоки мо ягона буд»².

Намунани дигар:

«Ба сари ҳар кас, ки ин рӯз афтад, ин рӯзи фалокат охир надорад ва ин шаби зулмат бесаҳар аст... Илоҳӣ, ҳеч касро асиру банда накунад, умеду орзуҳояшро аз дилаш канда накунад!»³

Дар баъзе порчаҳои романи «Духтари оташ» санъатҳои гуногуни бадеӣ чунон баромехта истифода мешаванд, ки хонанда беандоза мутаассир мегардад. Масалан, дар порчаи поён санъатҳои такрор, ташхис, ташбеҳ, тавсиф, тазод, сачъ бар иқтидори таъсир Афзуданд:

«Дар он дам ҳолати вай, рӯҳи вай, ғаму ғуссаи вай, на фақат дар вай, дар Абдулкайюми Машкоб буд, ин ҳолат, ин рӯҳ ва ин осори ғаму ғусса дар фазои Бухоро ҷавлон зада мегашт, дар ҳар гузар, дар ҳар кӯча ва дар бисёрӣ ҳавлиҳо борони наҳсиёт ва фалокат бо-рида буд.

Мардуми камбағал ва бенаво менолиданд, аммо овозашон намебаромад, мегиристанд, аммо оби чашмашон набуд, меҳурӯшиданд, аммо маълум набуд»⁴.

Азбаски нависанда қаҳрамони мусбати худро самимона дӯст медорад, образ, характери онҳоро аз таҳти дил тасвир мекунад ва ҳангоми тавсиф ташбеҳ, такрор, сачъ ва дигар воситаҳои тасвири бадеӣ худ аз худ пайдо шуда, ҷойҳои худро ишғол мекунанд, ки ба ин бе-

¹ Ҳамон ҷо, сах. 48.

² Ҳамон ҷо, сах. 71.

³ Ҳамон ҷо, сах. 78.

⁴ Ҳамон ҷо, сах. 550.

шубҳа, насри классикию халқиро хуб дониستاني ӯ мадад расонидааст. Масалан:

«Хусну ҷамоли одам чун офтоб медурахшад, ҳамон даме ки аз вай осори хулқи накӯ ва фазилат зоҳир гардад. Он шахс ба назари ҳама чун парӣ зебо менамояд, ҳар суҳан, ҳар кирдор ва ҳар рафтори ӯ ба ҳудаш муносиб, ба ҳудаш зебанда ва дилрабо мебарояд. Бедарак нест, ки Тохирҷон мафтун ва шефтаи ин нодираи даврон гашта, хусну ҷамол, хулқу хӯй ва рафтори ӯро мувофиқи таъби нозуксанҷ, таъби мудаққиқ ва латифи худ доништааст».¹

Нависанда дар порчаи мазкур санъатҳои бадеии саҷъ («зебо менамояд» ва «дилрабо мебарояд», «кирдор» ва «рафтор», «Тохирҷон» ва «даврон»), такрор («ҳар суҳан, ҳар кирдор ва ҳар рафтор», «ба ҳудаш муносиб, ба ҳудаш зебанда»; «таъби нозуксанҷ, таъби мудаққиқ»), ташбеҳ («хусну ҷамоли одам чун офтоб медурахшад», «он шахс... чун парӣ»), тавсиф («зани накӯ ва доно», «таъби нозуксанҷ, таъби мудаққиқ ва латиф») ва ғайраро хеле моҳирона ва бо устони калон кор фармудааст.

Дар порчаи зайл ташбеҳ ва саҷъ ҳолати рӯҳии персонажи асар — Назокатро хуб ифода карда тавонидаанд:

«Шабҳо дар чоғаи танҳои фикру ҳаёл карда, он ҳикояҳоро худаш боз ҳам чандин маротиба афзунтар карда медиҳ ва бистараш ба вай хористон менамуд, занак метапид, азоб мекашид...»²

Ҳарчанд дар насри Чалол Иқромӣ таъсири насри мусавҷаи классикӣ равшан ҳис карда мешавад, аммо он тафовутҳои ҷиддӣ низ дорад. Масалан, саҷъҳои порчаҳои мусавҷаи Ч. Иқромӣ, ҳам аз исм, ҳам аз сифат ва ҳам аз феъл иборат буда, ҳам амалу ҳаракат ва ҳам тавсифу суратро яқоя ифода менамоянд, ки ин ҳолат дар насри мусавҷаи классикӣ кам дида мешавад, яъне ин ҳолатҳо дар тарзи алоҳидагӣ воқеъ мегарданд. Соддагӣ саҷъҳо, бо мавзӯву мазмун, ҳодисаю воқеа саҳт алоқаманд будани онҳо, набудани сохтакорӣ, шаклпарастӣ ва амсоли инҳо насри Иқромӣ ва умуман адибони советиро аз насри классикӣ мутафовут менамоянд.

¹ Ҳамон ҷо, сах. 215.

² Ҳамон ҷо, сах. 286, 287.

Ба ҳамин тариқ, аз мисолҳои дар боло овардашуда маълум мегардад, ки санъати бадеии сачъ дар асарҳои охириини Ҷ. Иқромӣ дар романи «Ман гунаҳгорам» камтар, дар «Духтари оташ» бештар қор фармуда шудааст. Ин ҳодиса чунин фикрро собит менамояд, ки истифодабарии сачъ пеш аз ҳама ба услуб, маҳорати нависанда ва қудрати забондонии ӯ зич вобаст аст. зеро дар асарҳои ибтидоии Ҷ. Иқромӣ, ки ӯ ханӯз маҳорати нависандагии худро ба қадри қофӣ тақмил надода буд, сачъ тақрибан дучор намеояд.

Фикри мазкурро мисоли дигар — эҷодиёти **Фазлиддин Муҳаммадиев** низ тасдиқ мекунад, зеро дар асарҳои аввалини ӯ — маҷмӯаи «**Муҳоҷирон**» (1959), «**Тири хокхӯрда**» (1961) сачъ тақрибан вучуд надорад. Аммо он гоҳ-гоҳ дар «**Одамони кӯҳна**» (1962) ва зиёдтар аз ҳама дар повести «**Дар он дунё**» (Қиссаи Ҳаҷҷи акбар») (1965) дида мешавад, ки ин ҳолатро Соҳиб Табаров низ қайд кардааст.

Аз ҷумла ӯ доир ба ин масъала чунин навиштааст: «**Ф. Муҳаммадиев ба мисли дигар санъатҳои бадеӣ санъати сачъро ҳам ба мақсади равшан ва оҳангнок баромадани фикр, таъсиринокӣ мазмунӣ ибора ва ҷумлаҳо истифода мебарад.**»¹

Барои равшантар кардани масъала чанд лавҳаи сачъноки **Ф. Муҳаммадиев**ро аз қиссаи «Дар он дунё» аз назар гузаронидан лозим меояд:

«Дарвоқеъ, охир мамлакати моро-ку мамлакати бе-динҳо, **фалон-беҳмадон гуфта**, аз субҳ то шом, балки алаҳдавом қарнаӣ менавозанд.»²

Дигар:

«Дар «Меъроҷнома» — дар ин достони саргузашти **пайғамбар** ва азобу уқубати **рӯзи маҳшар** гуфта мешавад, ки ҳар як рӯзи он дунё ба ҳазор соли ин дунё баробар аст.»³

Нависанда дар порчаҳои боло фикрҳои баланду маъниҳои амиқро бо сачъ ва киноя хеле хуб ифода карда тавонистааст.

Муаллиф дар лавҳаи поён низ сачъро хеле моҳирона

¹ **Соҳиб Табаров**, Сухани ҳақ дар бораи олами тираи асри XX, «Садои Шарқ», 1965, № 12, саҳ. 133.

² **Фазлиддин Муҳаммадиев**, Дар он дунё, Қиссаи Ҳаҷҷи акбар, «Ирфон», Душанбе, 1966, саҳ. 95.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 185.

ба кор бурда, манзараи фироқи Ватан, одобу фазилати одамони диёри махбубро самимона тасвир намудааст:

«Ман, ки бо ҳаёли Ватан, оила ва ёру дӯстонам банд будам, дар кучо буданамро лаҳзае фаромӯш кардаам. Охир дар мамлакатамон ягон духтар ё зани сохибҷа-молро бубинӣ, чуноне ки ба **асари зебои санъат ё ягон манзараи хушрӯи табиат** бе ҳеч ғараз, бо ҳусни тавач-чӯх **менигарӣ** аз тамошои вай даме **баҳра мебарӣ**, ба-рои ин туро касе маломат намекунад»¹.

Ф. Муҳаммадиев барои ба тарзи бадеӣ ва мӯҷазу рехта таҷассум намудани мазмун ва мақсадҳои чуқур киноя, истиора, муболиға, сачъ барин воситаҳои тасви-ри бадеиро бо маҳорати калоне кор формудааст. Барои тақвияти ин фикр мисолҳои зиёде овардан мумкин, ва-ле мо бо чанд намуна иктифо мекунем:

«Баъзеҳо чашмгуруснагӣ карда гӯсфанди бутунро то ними роҳ меоварданд, вале дар **офтоби сӯзон** ва **из-дихоми одамон** аз кори худ **пушаймон шуда**, аз ғани-мати **бардошташон** фақат ду **сонро** бурида мегириф-танд ва **бокимондаи онро** ба паси **ягон дӯкон**, ё худ дар сари роҳ, ё ба таки ягон сайёраи **азроҳмонда** партофта **мерафтанд**»².

Намунаи дигар:

«— Азбаски ба саломатии ҳар як ҳоҷӣ бо сари худ ҷавобгар шудаам, ночор намозро вайрон карда, ҳайка-ли думетрии ҳазратро аз **болои реги тафсон** бо азобе **ба сояи айвон** кашола кардам. Намоз ба охир расида-норасида атрофамро ҳомиёни шариат печониданд ва ба дашному дағдаға даромаданд.... Банда калимаҳои то-чикӣ, ўзбекӣ, русӣ ва арабиро ба ҳам омехта, фаҳмо-нидани мешудам, ки мо аз зарурат тарки намоз карда-ем. Ман табиб ҳастам, ин мард **гарчи хоҷаи асил аст**, **қалбаш заиф** ва худ **мариз аст** ва ғайра ва ҳоказо»³.

Нависанда дар порчаҳои фавқ барои таъсиринокӣ суҳан, робитаи оҳангии калимаю ибораҳо, аёнияти фик-ру мақсад барои тамасхуру мазаммат кардани дини ислом ва аҳкоми он, нишон додани ҳислату характери ходимони дин сачъҳои мутавозӣ («тафсон» ва «айвон»), мутарраф («сӯзон», «одамон», «пушаймон», «бардошта-ашон», «сон», «он», «ягон», «дӯкон»), мутавозин

¹ Ҳамон ҷо, сах. 239.

² Ҳамон ҷо, сах. 183.

³ Ҳамон ҷо, сах. 240.

(«асил», «заиф» ва «мариз»-ро) хеле моҳирона ва бамавқеъ истифода намудааст.

Ё худ:

«Мизбон аз барори касбу кор, аз ҳавлиҳои қатор, дӯкон ва занҳои худ беист мелаққид». ¹

С. Табаров доир ба саҷи ҷумлаи боло дуруст навиштааст, ки он «пеш аз ҳама барои нишон додан ва кушодани ҳислату характери персонаж, ки албатта яке аз гурезагони тоҷикистонию дар Арабистони Суудӣ зиндагикунанда буданаш аз мазмунӣ матн маълум шуда меистад, хизмат мекунад». ²

Ф. Муҳаммадиев саҷро аксаран барои равшаниӣ идея ва мазмуну мундариҷа, кушодани характер ва ҳулку атвори персонажҳо, барои рехтаю муҷазбаёӣ «кам гуфтани пур гуфтан» (Низомӣ) истифода кардааст. Ҷумлаҳои зерин ба ин фикр мисол шуда метавонанд:

«Асои нав дарозу бақувваттар менамуд ва ба он вазни пой лангро беиба партофтан мумкин буд». ³ «Дар замони зиндагии ҳазрати Иброҳим дар ин ҷо на ҳайкали шайтон буду на қалъаи он». ⁴

«Агар ҳангоми хоб ба тарафи ҷап саҳле бигелам, ҳамроҳи чорҷӯба то ба фарши тангкӯча бе ҳеҷ мамониат парвоз хоҳам кард». ⁵

Саҷҳои «менабуд» ва «буд», «шайтон» ва «он», «чорҷӯба» ва «тангкӯча» дар охири ибораву ҷумлаҳо воқеъ гашта, барои кӯтоҳу мухтасар, вале таъсирнок ифода намудани мазмун, мазаммат ва ҳаҷву масҳарии дин ва бофтаҳои он хизмати хубе кардаанд.

Намунаҳои овардашуда нишон медиҳанд, ки дар ин асари охирии Ф. Муҳаммадиев саҷ дар ҷойҳои даркорӣ мувофиқи тақозои мазмуну мундариҷа кор фармуда шудааст.

Ба ҳамин тариқ, порчаҳои мусачҷаи Ҷ. Иқромӣ, Ф. Муҳаммадиев, ки бо қисме аз онҳо дар боло шинос шудем, моро водор мекунад ба чунин хулосаи мантиқӣ оем, ки аъъанаи кор фармудани саҷ дар насри тоҷик қатъ нагашта, балки давом мекунад.

¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 219.

² Соҳиб Табаров, Мақолаи номбаршуда, саҳ. 134.

³ Дар он дунё, саҳ. 183.

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 188.

⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 212.

Роҳи эҷодии нависандагони номбаршуда исбот менамояд, ки истеъмоли сачъ, дараҷаи қор фармуда шудан ва мавқеъу моҳияти он ба маҳорати нависанда, истеъдод, фазилат, ҳаҳонбинӣ ва қудрати забондонии ӯ вобаста мебошад. Дараҷаи қор фармудани сачъ дар эҷодиёти ин, ё он нависанда баробари тақмили маҳорату истеъдоди ӯ инкишоф меёбад.

Нависандагони советии тоҷик маҳорату истеъдоди худро торафт сайқал дода, анъанаҳои беҳтарини насри бои классикиро дар масъалаҳои шаклу услуб бояд давому инкишоф диҳанд ва асарҳои шаклан баланду мазмунан олии мувофиқи талаби ҳонандагони соҳибзавк ва рӯи замон эҷод намоянд, зеро «Партия аз қорқунони эҷодӣ асарҳои наву барҷастаеро нигарон аст, ки онҳо бо амиқӣ ва ҳаққонияти тасвири ҳаёт, **бо қувваи пафоси идеявӣ, маҳорати баланди бадеӣ*** дилҳоро тасхир қарда, ба ташаққули симони маънавии бинокори коммунизм ёрии қалон расонанд, дар қалби одамони советӣ сифатҳои баланди маънавий, садоқат ба идеалҳои коммунистӣ, ҳисси граҳданӣ, ватандӯстии советӣ ва интернационализми социалистиро парваранд».¹

* Ба зераш мо ҳат қашидем — Р. М.

¹ Резолюция XXIII съезда Коммунистической партии Советского Союза. Материалы XXIII съезда КПСС, М., 1966, сах. 199.

ФЕХРАСТИ АДАБИЕТ

I

1. Маркс К. и Энгельс Ф., Архив, т. V, гос. изд-во политической литературы, (Ленинград), 1938.
2. Маркс К. и Энгельс Ф., Сочинения, изд. второе, т. 28, М., 1962.
2. Ленин В. И., Асархо, ч. 10, нашри тоҷикӣ, Сталинобод, 1956.
4. Ленин В. И., Асархо, ч. 14, нашри тоҷикӣ, Сталинобод, 1957.
5. Ленин В. И., Асархо, ч. 31, нашри тоҷикӣ, Сталинобод, 1960.
6. Ленин В. И., Асархо, ч. 38, нашри тоҷикӣ, Сталинобод, 1957.
7. Программан Ҳизби коммунистии Иттифоқи Советӣ, Душанбе, 1963.
8. Резолюцияи съезди XXIII Ҳизби Коммунистии Иттифоқи Советӣ, Душанбе, 1966.

II

1. آئين اکبرى — تأليف ابوالفضل بن مبارك دکنی
داستхатти рақ. 1721 дар ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқшино-
сии ба номи Берунӣ.
2. اسرار توحيد في مقامات شيخ ابي سيد — تأليف
محمد بن منور ابن الخير، باهتمام ذبيح الله صفا، تهران
3. البيان و التبيين — تأليف ابي عثمان عمرو بن
بحر بن محبوب الجاحظ، حققه و شرحه حسن السندوبى،
الجزء الاول، الطبعة الرابعة، مصر، 1375/1956.
4. البيان و التبيين — تأليف ابي عثمان عمرو بن
بحر بن محبوب الجاحظ، حققه و شرحه حسن السندوبى،
الجزء الثالث، الطبعة الرابعة، مصر، 1375/1956
5. اساس الاقتباس — تأليف خواجه نصير الدين طوسى.
6. الصنائع الكتابية و الشعر — تأليف ابي هلال
الحسن بن عبد الله بن سهل العسكرى، الطبعة الثانية، مصر.

7. اعجاز خسروی — تألیف امیر خسرو دهلوی، جلد سوم، لکهنو، 1876.
8. التوصل الى الترسل — تألیف بهاء الدین محمد بن معید بغدادی، مقدمه و تصحیح احمد بهمنیار، تهران، 1315.
9. المعجم فی معائر اشعار العجم — تألیف شمس الدین محمد بن قیس رازی بتصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی، تهران، 1338.
10. المعجم فی معائر اشعار العجم — تألیف شمس الدین محمد بن قیس رازی، تهران، 1335.
11. انوار سهیاء — تألیف مولانا حسین ابن علی واعظ کاشفی، نولکشور، 1880؛
12. انوار سهیلی، بمبئی، 1296.
13. بحر الصنایع — تألیف خواجه حسن —
дастхатти рақ. 3079/VII дар ганчинаи дастхатҳои Институти шарқ-шиносии ба номи Берунӣ.
14. بدايع الافكار في صنايع الاشعار — تألیف حسین ابن علی الکاشفی —
— дастхатти рақ. 2519/1 дар ганчинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Берунӣ.
15. بدايع الصنایع — تألیف برهان الدین عطاء الله محمود حسینی مشهدي —
— дастхатти рақ. В—3760 дар ганчинаи дастхатҳои Шуъбаи ленинградии Институти шарқшиносии АФ СССР.
16. بدايع الصنایع — تألیف برهان الدین عطاء الله محمود حسینی مشهدي —
— дастхатти рақ. ДОГП — 319 дар ганчинаи дастхатҳои Китобхонаи давлатии Ленинград ба номи Салтыков-Щедрин.
17. بدايع الوقایع — تألیف زین الدین محمود واصفی، متن انتقادی با مقدمه و فهرستها بقلم الکسندر بولدروف.

جلد های اول و دوم، اداره نشریات ادبیات خاور، مسکو، 1961.

18. برگزیده نشر فارسی، جلد یکوم (قرنهای چهارم و پنجم هجری)، فراهم آورده دکتر محمد معینی، چاپ دوم، تهران، 1327.

19. بیاض — дастхатти рақ. 7688 дар ганчинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Берунӣ.

20. بهارستان — تألیف مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی، کانپور، 1321.

21. بهرام چوبین از ترجمه تاریخ طبری، تحط نظر پرویز ناتل خانلری و ذبیح الله صفا، تهران، [۹]

22. تاج التواریخ — تألیف محمد شریف بن محمد نقی — дастхатти рақ. 2092 дар ганчинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Берунӣ.

23. تاریخ بخارا — تألیف معینی 629 — дастхатти рақ. 629 дар ганчинаи дастхатҳои Шӯъбаи шарқшиносии АФ РСС Тоҷикистон.

24. تاریخ بیهقی — تألیف ابوالفضل بیهقی، کلمته 1862.

25. تاریخ افضل یا بدایع الزمان فی وقایع کرمان — تألیف افضل الدین ابوحامد احمد بن حامد، فرآورده دکتر مهلبی بیانی، تهران، 1326.

26. تاریخ جدیدة تاشکند — تألیف محمد صالح — дастхатти ганчинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Берунӣ.

27. تاریخ طبرستان — تألیف بهاء الدین محمد بن حسن بن اسفندیار کاتب، جلد اول، بتصحیح عباس اقبال، با اهتمام محمد رمضان، تهران، 1941.

28. تاریخ شهر وخی — تألیف ملانیاز محمد ابن ملا عاشور خوقندی، قزان، 1303/1885.

29. تاریخ یمینی — تألیف ابونصر محمد بن

عبدالجبار عتبی، ترجمه ابوالشرف ناصح بن ظفر بن سعد جرفادقانی، بتصحیح و تحشیه علی قویم، تهران، 1334.

30. تجارب السلف - تألیف هندوشاه بن سنجر عبدالله صاحبی نخجوانی، بتصحیح و اهتمام عباس اقبال، تهران، 1313.

31. تجزیه الامصار و تزجیه الاعصار - تألیف شرف الدین عبدالله وصاف باهتمام محمد مهدی، جلد اول، تبریز، 1338.

32. تحفه شامی - تألیف میرزا عظیم صامی - داست - хатти рақ. 927 дар ганчинаи дастхатҳои Шӯъбаи шарқшиносии АФ РСС Тоҷикистон.

33. تهذيب الصبيان - تألیف صدرالدین عینی، سمرقند، 1917.

34. ترجمان البلاغة - تألیف محمد بن عمر الرا دویانی، بسعی احمد آتش، استانبول، 1949.

35. ترجمه تاریخ طبری - از آن ابو علی محمد بلعمی، با مقدمه و حواشی به اهتمام دکتر محمد جواد مشکو، تهران، 1337.

36. ترسل مروارید - تألیف شهاب الدین عبدالله بن محمود کرمانی مشهور به مروارید - داستхатти рақ. А-1022 дар ганчинаи дастхатҳои шӯъбаи ленинградии ИШ АФ СССР.

37. جامع العلوم - تألیف امام فخرالدین رازی بسعی و اهتمام سیاح عبدالرحمن بن حاجی محمد صادق، تاشکند، 1331/1913.

38. جوامع الحکایات و لوامع الروایات - تألیف نورالدین محمد بن محمد عوفی بخارائی باهتمام و مقدمه دکتر محمد معین، جلد اول، تهران، 1335.

39. چهار مقاله - تألیف احمد بن عمر بن علی نظامی

عروضی سمرقندی، به مقدمه محمد قزوینی با تصحیح و مقابله محمد معین، تهران، 1334.

40. حبیب السیر - تألیف خواندمیر، جلد سوم، چاپ هند، 1847.

41. حقایق البلاغت - تألیف میرشمس الدین فقیر دهلوی، کدکته، 1814.

42. حقایق السحر فی دقایق الشعر - تألیف رشید وطواط، چاپ هند، 1323.

43. حقایق الحدایق - تألیف شرف الدین حسن بن محمد رامی تبریزی بتصحیح و با حواشی و یادداشت‌های سید محمد کاظم امام، تهران، 1341/1962.

44. داراب‌نامه - تألیف مولانا شیخ حاجی محمد بن شیخ احمد بن مولانا علی بن حاجی محمد بیغمی با مقدمه و تصحیح و تعلیقات ذبیح الله صفا، تهران، 1339.

45. دره نجفی مشتمل بر سه فن عروض و قافیه و بدیع - تألیف نجفقلی میرزا، بمبئی، 1915.

46. دستور الملوك - تألیف خواجه سمندر ترمیزی، — дастхатти рақ. 4468/1 дар ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқ-шиносии ба номи Берунӣ.

47. دستور الملوك - تألیف خواجه سمندر ترمیزی، — дастхатти рақ. 1437 дар ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқ-шиносии ба номи Берунӣ.

48. دیوان اشعار با روشنائی نامه سعادتنامه و رساله بنثر در جواب نسود و یک سؤال فلسفی و منطقی و طبیعی و نحوی و دینی و تأویلی - تألیف حکیم ابومعین حمید الدین ناصر بن خسرو قبادیانی، مقدمه بقلم تقی زاده، بکوشش و تصحیح مهدی سهیلی، اصفهان - تهران، 1335.

49. دیوان اشعار و بدايع الصنایع — تألیف شمس الدین شاهن — дастхатти рақ. 785 дар ганҷинаи дастхатҳои Институти забону адабиёти ба номи Рӯдакӣ.
50. ذخیرت الملوك — تألیف امیر سعید علی بن شهاب الدین — дастхатти рақ. 23121 дар ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Берунӣ.
51. راحت السدور و آیت السرور — تألیف نجم الدین ابوبکر محمد بن علی بن سلیمان بن احمد راوندی، بتصحيح و اهتمام محمد اقبال، لیدن، 1921.
52. رساله پیروزی و مقاله نوروزی — تألیف حمید الدین محمود النجاشی نیشاپوری — дастхатти рақ. В-574 дар ганҷинаи дастхатҳои Шуъбаи ленинградии ИШ АФ СССР.
53. رساله جمع مختصر — تألیف وحید تبریزی، متن کامل و تصحيح شده بسعی و اهتمام اندره برتيلس، مسکو، 1959.
54. رساله مفتاح البدايع — تألیف عبدالله الحمید وحید تبریزی — дастхатти рақ. Доп-498 дар ганҷинаи дастхатҳои Китобхонаи давлатии Ленинград ба номи Салтыков-Щедрин.
55. رگشناسی یا رساله در نبض — تألیف شیخ الرئیس ابوعلی سینا با مقدمه و حواشی و تصحيح سيد محمد مشکوت، تهران، 1330.
56. رساله یا مختصری از تاریخ سلطنت خاندان منغیّه — تألیف احمد مخدّم دانش بسعی و اهتمام تصحيح عبدالغنى میرزایی، استالین آباد، 1960.
57. رسائل — تألیف خواجه عبدالله عنصاری، با تصحيح و مقدمه و شرح حال کامل سلطان حسین تا بنده گنایادی، تهران، 1319.
58. روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات تألیف معین الدین محمد زمچى اسفزاری، باهتمام و حواشی و تعلیقات سيد محمد کاظم امام، تهران، 1338.

59. روضت الصفا - تالیف میرخواند، جلد ششم، لکهنو، 1904.
60. سفرنامه - تالیف ناصر خسرو علوی قبادیانی، برلین، چاپخانه کاویانی، 1340.
61. سندبادنامه - تالیف محمد بن علی بن محمد زهیری سمرقندی باهتمام و تصحیح و حواشی احمد آتش، استانبول، 1948.
62. سیاستنامه - تالیف نظام الملک ابوعلی قوام الدین حسین بن علی بن اسحاق طوسی، باهتمام خلغالی، تهران، 1310.
63. شمس اللغات، مطبعة حیدری، چاپ دوم، 1277/1861.
64. شهنامه عمرخانی - تالیف میرزا مشرف اسفرگی - дастхатти рақ. 1088 дар ганчинаи дастхатҳои Шӯъбаи шарқшиносии АФ РСС Тоҷикистон.
65. صوانه الممالك - تالیف ابن ملا عاشور حاجی قاری رحمت الله بخاری - дастхатти рақ. 2343/II дар ганчинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Берунӣ.
66. طبقات ناصری - تالیف منهج الدین ابوعمیر عثمان بن سراج الدین محمد الجزجانی - дастхатти рақ. С 418 дар ганчинаи дастхатҳои Шӯъбаи ленинградии ИШ АФ СССР.
67. طوطی نامه - تالیف ضیاء نخشبى - дастхатти рақ. 9046/1 дар ганчинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Берунӣ.
68. ظفرنامه خسروی - дастхатти рақ. 95 дар ганчинаи дастхатҳои Шӯъбаи шарқшиносии АФ РСС Тоҷикистон.
69. ظفرنامه - تالیف شرف الدین علی یزدی - дастхатти рақ. 9263 дар ганчинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Берунӣ.
70. عهد الله نامه - تالیف تنیش بن میر محمد نخلی

بخارا ئى — дастхатти рақ. 5363 дар ганчинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Берунӣ.

71. غياث اللغات — تالیف غياث الدین محمد بن جلال الدین، نول کشور، 1867؛ 1871.

72. غياث اللغات — تالیف غياث الدین محمد بن جلال الدین، کانپور، 1890.

73. فرهنگ آموزگار — تالیف حبیب الله آموزگار، تهران، 1955.

74. فرهنگ آندراج — تالیف محمد پادشاه متخلص به شاد، جلد سوم، تهران، 1336 خورشیدی.

75. فرهنگ عمید — تالیف حسن عمید، تهران، 1337 خورشیدی.

76. فیروز اللغات اردو — تالیف فیروز الدین، دهلی،

77. قصه گل ریز — تالیف ضیاء نخشبى، کلکته، 1912.

78. کتاب الاطفال — تالیف محمود خواجه بهبودى، سمرقند 1332/1914.

79. کتاب المسالك و الممالك — تالیف ابن خردادبه، لیدن، بریل، 1889.

80. کتاب تاریخ جهانکشانى — تالیف علاء الدین

عظاملك بن بهاء الدین محمد بن محمد جوینى، جلد اول، بهمت محمد رمضانى، تهران، 1337.

81. کتاب تاریخ جهانکشانى — تالیف علاء الدین

عظاملك بن بهاء الدین محمد بن محمد جوینى، جلد دوم، بهمت محمد رمضانى، تهران، 1337.

82. کتاب اتمام الدراية لقراء النقایة — تالیف امام

جلال الدین عبدالرحمن السیوطى، الطبعة الاولى، مصر، 1900.

83. کتاب مفتاح العلوم — تالیف امام سراج الدین

ابی یعقوب یوسف بن ابی بکر محمد بن علی السکاکی،
لطبعة الاولى، مصر، 1900.

84. کتاب تذکرة الاولیاء - تألیف شیخ ابی حامد

محمد بن ابی بکر فریدالدین عطار، نیمه اول، چاپ
سوم، با مقدمه میرزا محمد خان قزوینی تهران، 1336.

85. کتاب جامع الحکمتین - تألیف ابومعین ناصر

خسرو قبادیانی بتصحیح و مقدمه فارسی و فرانسوی هنری
کربین و محمد معین، تهران - پاریس، 1332/1953.

86. کتاب مرزبان نامه - تألیف مرزبان بن رستم

بن شروین و اصلاح سعدالدین الوراوینی، تصحیح و
تحشیه محمد بن عبدالوهاب قزوینی، چاپ رشیدیه،

لیدن، [9].

87. کتاب زین الاخبار - تألیف ابوسعید عبدالحمی

بن الضحاک بن محمود گردیزی، بسعی و اهتمام و
تصحیح محمد ناظم، برلین، 1347/1928.

88. کتاب نصیحت نامه معروف به قابوس نامه -

تألیف امیر عنصر المعالی کیکاوس بن اسکندر بن
قابوس بن وشمگیر بن زیار با مقدمه و حواشی سعید

نفیسی، تهران، 1342.

89. کشف الاسرار - تألیف ابوالفضل رشیدالدین

المیبدی باهتمام علی اسفر حکمت، تهران، 1331.

90. کشف المحجوب - تألیف ابوالحسن علی بن

عثمان غزنوی بتصحیح ژوکوفسکی، لینینگراد، 1926.

91. کلیات میرزا عبدالقادر بیدل، بمبئی، 1299/1882.

92. کليلة و دمنه - تألیف ابوالمعالی نصرالله،
تهرین، 1900.

93. گلستان سعدی شیرازی، تصحیح متن علمی

انتقادی، ترجمه روسی، مقدمه، تعلیقات و حواشی بقلم
رستم موسی اوغلی علی یفی، اداره نشریات ادبیات خاور،
مسکو، 1959.

94. گلشن الملوك — تألیف محمد یعقوب — داست —

хатти рақ. 2663 дар ганчинаи дастхатҳои Шӯъбаи шарқшиносии АФ
РСС Тоҷикистон.

95. گنجینه نشر پارسی — گردآورنده حسن صدر
حاج سید جوادى، تهران، 1961.

96. لباب الالباب — تألیف نورالدین محمد بن محمد

عوفی بخارائى جلد دوم، بسعی و اهتمام و تصحیح
ادوارد برون انگلیسی، لندن، 1321/1903.

97. مجمع الغرائب — تألیف مولانا طغرا — داستхатти

рақ. 239 дар ганчинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи
Берунӣ.

98. مجمع الصنائع — تألیف نظام الدین احمد صدیقی

— داستхатти рақ. 9575/11 дар ганчинаи дастхатҳои Институти шарқ-
шиносии ба номи Берунӣ.

99. مجمل التوايخ و القصص، بتصحيح ملك

الشعرا بهار و بهمت محمد رمضانی، تهران، 1318.

100. مخزن العلوم، نول کشور، 1878.

101. مطلع العلوم و مجمع الفنون — تألیف واجد

علی مجملی، چاپ سوم، نول کشور، 1326/1911.

102. مصنفات افضلالدین محمد کاشانی، جلد اول،

بتصحیح و اهتمام مجتبی مینوی و یحیی مهدوی،
تهران، 1331.

103. مطلع السعدين و مجمع المبحرين — تألیف

کمال الدین عبدالرزاق سمرقندی — داستхатти рақ. ПНС-
231/1 дар ганчинаи дастхатҳои Китобхонаи давлатии Ленинград ба
номи Салтыков-Щедрин.

104. معيار جمالى و مفتاح ابواسحاقى — تألیف

- شمس‌الدین محمد بن فخرالدین سعید الاصفهانی مشهور
به شمس فخری — дастхатти рақ. В-561 (нусха аз дастхати По-
рис) дар ганҷинаи дастхатҳои Шӯъбаи ленинградии ИШ АФ СССР.
105. مقامات حمیدی — تألیف حمیدالدین عمر بن
محمود بلخی، بسعی سید علی اکبر ابرقوئی، اصفهان، 1339.
106. مکتوبات امیر نصرالله — дастхатти рақ. 1998 дар
ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии ба номи Берунӣ.
107. منتخب اللغات — تألیف عبدالرشید الحسینی،
مطبعة حیدری، بمبئی، 1296/1879.
108. منتخب قابوس‌نامه — تألیف عندهر المعالی
کیکاوس، باهتمام سعید نفیسی، تهران، 1320.
109. نزهة القلوب — تألیف حمدالله بن ابی بکر بن
محمد بن نصر مستوفی قزوینی، مقاله سوم، با مقابله
و حواشی و تعلیقات و فهارس بکوشش محمد دبیر سیاقی،
تهران، 1336.
110. نمونه سخن فارسی، بخش نخستین از جلد
نخست، نشر (قرن چهارم و پنجم)، نگاشته مهدی
بیانی، تهران، 1317.
111. نوروزنامه عمر خیام، رسائل، اداره نشریات
ادبیات خاور، مسکو، 1962.
112. هنری کریسن، ابن سینا و تمثیل عرفانی،
جلد اول، قصه حی بن یقضان، متن عربی و فارسی و
ترجمه فرانسوئی آن، تهران، 1331.
113. هفت قلزم — تألیف قبول محمد، مجموعه کامل
هر هفت جلد، نول کشور، 1238.
114. بیاض — дастхатти рақ. 1380 дар ганҷинаи дастхатҳои
Институти шарқшиносии ба номи Берунӣ.

III.

1. Адабиётн советни тоҷик, маҷмӯаи мақолаҳо, Сталинобод, 1954.
2. *Айнӣ Садриддин*, Восифӣ ва ҳулосаи «Бадоеъ-ул-вақоъеъ», Сталинобод, 1956.
3. *Айнӣ Садриддин*, Мухтасари тарҷимаи ҳоли ҳудам. Куллиёт, ҷилди 1, Сталинобод, 1958.
4. *Айнӣ Садриддин*, Ҷаллодонии Бухоро. Куллиёт, ҷ. 1, Сталинобод, 1958.
5. *Айнӣ Садриддин*, Одина. Куллиёт, ҷ. 1, Сталинобод, 1958.
6. *Айнӣ Садриддин*, Дохунда, Куллиёт, ҷилди 2, Сталинобод, 1960.
7. *Айнӣ Садриддин*. Ғуломон. Куллиёт, ҷилди 3, Сталинобод, 1960.
8. *Айнӣ Садриддин*, Марғи судхӯр. Куллиёт, ҷилди 4, Сталинобод, 1961.
9. *Айнӣ Садриддин*, Ёддоштҳо, қисмҳои якӯм ва дуйӯм. Куллиёт, ҷилди 6, Душанбе, 1962.
10. *Айнӣ Садриддин*, Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик. Куллиёт, ҷилди 5, Душанбе, 1963.
11. *Айнӣ Садриддин*, Қолхози Коммунизм, Куллиёт, ҷ. 5, Душанбе, 1963.
12. *Айнӣ Садриддин*, Аҳмади девбанд. Куллиёт, ҷ. 5 Душанбе, 1963.
13. *Айнӣ Садриддин*, Мақтуби қушода ба рафиқ Толис, Куллиёт, ҷилди 11, китоби дуйӯм, Душанбе, «Ирфон», 1964.
14. *Айнӣ Садриддин*, Мирзо Абдулқодир Бедил. Куллиёт, ҷ. 11, китоби дуйӯм, Душанбе, «Ирфон», 1964.
15. *Айнӣ Садриддин*, Мақтуб ба Мирзо Турсунзода, дар китоби Баҳром Сирус — «Арузи тоҷикӣ», Душанбе, 1963.
16. *Аслам Адҳам*, Боғҳои шаҳрбор, «Комсомоли Тоҷикистон», 1965, 11 август.
17. *Асрорӣ В.* Баъзе мулоҳизаҳо дар бораи вазни рубоӣҳои халқӣ. «Учёные записки Сталинабадского госпединститута», т. XVII, серия филологических наук, выпуск седьмой.
18. *Афсаҳов А.* «Баҳористон» ва шӯҳрати он. Сарсухан ба Баҳористон, Душанбе, 1966.
19. *Бақоев Н.* Ҷеги хуруси қашқарӣ-аз ишқаи Муллоарӣ, «Тоҷикистони Советӣ», 1964, 15 март.
20. *Бертельс Е. Э.* Изб. труды. История персидско-таджикской литературы, ИВЛ, М., 1960.
21. *Бертельс Е. Э.* Изб. труды. Суфизм и суфийская литература, изд. «Наука», М., 1965.
22. *Болдырев А. Н.*, Зайниддин Васифӣ, под ред. А. М. Мирзоева, Сталинобод, 1957.
23. *Брагинский И. С.* Из истории таджикской народной поэзии, изд. АН СССР, М., 1956.
24. *Брагинский И. С.* Очерки истории таджикской литературы, Сталинобод, 1956.
25. *Брагинский И. С.* Жизнь и творчество Садриддина Айнаи, М., ГИХЛ, 1959.
26. *Брагинский И. С.* О национальном и интернациональном в творчестве С. Айнаи, «Ҷашномаи Айнӣ», ҷузъи II, Душанбе, 1963.

27. Букин В. За действенное научно-атеистическое воспитание, жур. «Коммунист», 1963, № 2.

28. Гафуров Б. Г. История таджикского народа в кратком изложении, т. 1, изд. 3, М., 1955.

29. Гибб Х. А. Р. Арабская литература. Классический период, ИВЛ, М., 1960.

30. Дониш Аҳмад, Порчаҳо аз «Наводир-ул-вақоъ», Сталинобод, 1957.

31. Дониш Аҳмад, Асарҳои мунтахаб, Сталинобод, 1959.

32. Забелас А. Золотой начальник, сб. «Короткие рассказы», «Библиотека «Крокодила», № 20, М., изд. «Правда», 1965.

33. Занд М. О «Весеннем саде» и его создателе, дар китоби Абдурахман Джами, Весенний сад (Бахористон), Душанбе, «Ирфон», 1964.

34. Занд М. И. Шесть веков славы, Очерки таджикско-персидской литературы, М., изд. Наука, 1964.

35. Зеҳний Т. Н. Санъатҳои бадеӣ дар шеърӣ тоҷикӣ, Сталинобод, 1960.

36. Икромӣ Чалол, Ман гунаҳгорам, Сталинобод, 1958.

37. Икромӣ Чалол, Ҳикоя ва очеркҳо, Сталинобод, 1960.

38. Икромӣ Чалол, Духтари оташ, Душанбе, 1962.

39. История таджикского народа, т. II, книга первая под ред. Б. Г. Гафурова и А. М. Беленицкого, М., изд. «Наука», 1964.

40. История таджикского народа, т. II, книга вторая, под ред. Б. И. Искандарова и А. М. Мухтарова, М., изд. «Наука», 1964.

41. Карим Ҳаким, Окшуда, Асарҳои мунтахаб, Душанбе, «Ирфон», 1965.

42. Каталог восточных рукописей АН Тадж. ССР, т. I, под ред. проф. А. М. Мирзоева и проф. А. Н. Болдырева, Сталинабад, 1960.

43. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения, т. II, изд. АН СССР, М.—Л., 1956.

44. Маниёзов А. Мулоҳизаҳо доир ба ташаккули насри С. Айни. «Чашниномаи Айни», ҷузъи II, нашриёти АФ Тоҷикистон, Душанбе, 1963.

45. «Маориф ва маданият», 1965, 29 июнь, мақолаи редакционӣ,

46. Маъсумӣ Н., Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик, Сталинобод, 1959.

47. Маъсумӣ Н., Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат, Душанбе, «Ирфон», 1966.

48. Маяковский В. В. Как делать стихи? — Полное собрание сочинений в 13 томах, т. 12, М., ГИХЛ, 1959.

49. Мирзоев Абдулганӣ, Сайри таърихӣ «Калила ва Димна», «Шарқи Сурх», 1949, № 1.

50. Мирзоев Абдулганӣ, Абӯабдулло Рӯдакӣ, Сталинобод, 1958.

51. Мирзозода Х. Шамсиддин Шохин, Сталинобод, 1956.

52. Муниш Мухаммед Юсуф, Муқимханская история, пер. с тадж. яз., пред., прим., указ. проф. А. А. Семёнова, Ташкент, 1956.

53. Муртазоев Б. Афсари сабзи шӯҳрат, «Комсомоли Тоҷикистон», 1965, 18 июнь.

54. Мухаммадиев Ф. Муҳочирон, маҷмӯаи ҳикоя ва очеркҳо, Сталинобод, 1958.

55. Мухаммадиев Ф., Одамони кӯҳна, Душанбе, «Ирфон», 1965.

56. Мухаммадиев Фазлиддин, Дар он дунё, (Қиссан Ҳаҷи ақбар), Душанбе, «Ирфон», 1966.

57. *Нодира*, Девон, нашриёти Академияи илмҳои РСС Ўзбекистон, Тошканд, 1963.
58. *Оранский И. М.* Введение и иранскую филологию, под ред. проф. А. А. Фреймана, М., ИВЛ, 1960.
59. Очерки таърихи адабиёти советии тоҷик, қисми I, Сталинобод, 1956.
60. Очерки таърихи адабиёти советии тоҷик, қисми II, Сталинобод, 1957.
61. Очерк истории таджикской советской литературы, М., изд. АН СССР, 1961.
62. *Салимов Ю.* Насри ривони тоҷик. Дастнависи диссертацияи номзадӣ, М., 1965, ИШ АФ СССР.
63. *Сайфиев Н.* «Абдуллонома» ҳамчун сарчашмаи адабӣ, Аҳбороти АФ РСС Тоҷикистон, Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятӣ, 4 (35), Душанбе, 1963.
64. *Сирус Баҳром*, Қофия дар назми тоҷик, Сталинобод, 1955.
65. *Сирус Баҳром*, Арӯзи тоҷики, Душанбе, 1963.
66. *Солеҳов С.* Ҳаҷв дар журнали «Шӯълаи инкилоб», дар «Чашнномаи Айнӣ», ҷузъи II, Душанбе, 1963.
67. *Соловьёв В., Фильштинский И., Юсупов Д.*, Арабская литература. Краткий очерк, Изд-во «Наука», М., 1964.
68. *Сулаймонӣ Пайрав*, Тӯл, ҳикоят, дар китоби Соҳиб Табаров — «Пайрав Сулаймонӣ, (Очерки ҳаёт ва эҷодиёт)», Душанбе, 1962.
69. *Табаров С.* Материалҳо онд ба омӯхтани адабиёти советии тоҷик, Сталинобод, 1948.
70. *Табаров С.* Сиёсати Ҳизмати Коммунистӣ ба адабиёти советӣ, дар маҷмӯаи мақолаҳои «Адабиёти советии тоҷик», Сталинобод, 1954.
71. *Табаров С.* Очерк ва ҳикоя бояд жанрҳои ҷанговари насри имрузаи тоҷик гарданд, «Шарки Сурх», 1959, № 6.
72. *Табаров Соҳиб*, Пайрав Сулаймонӣ (Очерки ҳаёт ва эҷодиёт), Душанбе, 1962.
73. *Табаров С.*, С. Айнӣ ва тарҷимаи «Қамар»-и Фердиҷанд Дюнен, «Чашнномаи Айнӣ», ҷузъи II, Душанбе, 1963.
74. *Табаров Соҳиб*, Сухани ҳақ дар бораи олами тираи асри XX, «Садои Шарк», 1965, № 12.
75. *Табаров С.*, Ҳаёт, адабиёт, реализм, (маҷмӯаи мақолаҳо), Душанбе, «Ирфон», 1966.
76. *Тали Абдураҳман*, История Абулфейз-хана, пер. с тадж. яз., пред., прим., указ. проф. А. А. Семёнова, Ташкент, 1959.
77. Тантанани баҳор, меҳнат ва фирӯзӣ, «Маориф ва маданият», 1965, 23 март.
78. *Турсунзода Мирзо*, Садриддин Айнӣ, «Шарки Сурх», 1953, № 4.
79. *Узоқов М.* Мочаро дар сари пул, «Тоҷикистони Советӣ», 1966, 20 февраль.
80. *Фильштинский И. М.*, Арабская классическая литература, изд-во «Наука», М., 1965.
81. *Ҳамраев М. Қ.* Основы тюркского стихосложения, изд. АН Каз. ССР, Алма-Ата, 1963.
82. *Шолохов Михаил*, Поднятая целина, роман, том второй, М., изд. «Известия», 1965.

83. *Шукуров М.* Анъана, халқият ва маҳорат, Маҷмӯаи мақолаҳо, Душанбе, 1964.

84. *Шукуров М.*, Онд ба хусусиятҳои ғоявию бадени «Ёддоштҳо», Душанбе, «Дониш», 1966.

85. *Ғанӣ Б., Раҷабов Қ.* Бемаданияти дар боғҳои маданият, «Маориф ва Маданият», 1965, 7 август.

86. *Ҳасан ал-Наққош*, Назаре ба адабиёти муосири Ироқ, «Маориф ва маданият», 1966, 28 июнь.

87. *Ҳусейнзода Ш.* Адабиёти тоҷик, китоби дарсӣ барои синфи IX, наشري ҳаштум, Сталинобод, 1960.

88. *Ҳусейнзода Ш.* Адабиёти тоҷик, китоби дарсӣ барои синфи IX, Душанбе, «Ирфон», 1964.

89. *Ҳусейнзода Ш.* Баҳс ва андеша, Душанбе, «Ирфон», 1964.

90. *Ҳодизода Р., Шукуров М., Абдуҷабборов Т.* Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ, Душанбе, «Ирфон», 1964.

91. *Ҳодизода Р., Шукуров М., Абдуҷабборов Т., Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ*, наشري II, Душанбе, «Ирфон», 1966.

92. *Ҷалил Раҳим*, Шӯроб, роман, китоби дуйум, «Садои Шарқ», 1964, № 12.

93. *Ҷалилов Ҳ.* Онд ба забони «Духтари оташ», «Маориф ва маданият», 1963, 19 сентябр.

94. *Ҷалилова М.* Санъати сачъ дар «Гулистон»-и Саъдӣ, «Мақтаби Советӣ», 1964, № 4.

95. *آکتابر ده ساله شد [سرمقاله]*, *مجله ملامشفقى*,

№ 9 1927

96. *افندی — به طوی پنج ساله*, *مجله مشفقى*,

1929

№ 6 (22)

97. *بہلول — منم و ہمین ترانہ نخورم غم زمانہ*,

مجله ملا مشفقى, 1928 № 15.

98. *دم — چیستان در باره بنده جغلدان*, *مجله ملا*

مشفقى, 1928 № 16.

99. *گژدم — بگفتار جوان و بکردار حیوان*,

مجله ملا مشفقى, 1927 № 8.

100. *قلمکش — دید وی عشق*, *مجله ملا مشفقى*

1927 № 8.

101. *ملا مشفقى*, 1927 № 8.

102. *م — ورورک — ای مبارک شود!* *مجله ملا مشفقى*,

1929 (21) № 5.

1. بهار ملك الشعراء محمد تقى - سبك شناسى ، يا
تأريخ تطور نثر فارسى، جلد اول، چاپ دوم، تهران، 1337.
2. بهار ملك الشعراء محمد تقى - سبكشناسى يا
تأريخ تطور نثر فارسى، جلد دوم، چاپ دوم، تهران، 1337.
3. بهار ملك الشعراء محمد تقى - سبكشناسى يا
تأريخ تطور نثر فارسى، جلد سوم، چاپ اول، تهران.
4. جواد داعى - زيبائى هاى سخن يا علم بديع در
زبان فارسى، اصفهان، 1956.
5. خانلرى پرويز ناتل - وزن شعر فارسى - تهران،
1337/1959.
6. خانلرى زهرا (كيا) - راهنماى ادبيات فارسى
(فرهنگ اعلام و اصطلاحات)، تهران، 1341.
7. خزائلى و حسن سادات ناصرى - بديع و بيان
و قافيه، چاپ دوم، تهران.
8. خليلى محمد و على اسغر شميم - فرهنگ امير
كبير، تهران، 1955.
9. شفق رضا زاده - تأريخ ادبيات ايران، تهران، 1321.
10. صفا ذبيح الله - مختصرى در تأريخ تحول نثر
و نظم فارسى، چاپهاى دوم و سوم، تهران، 1333 و 1334.
11. صفا ذبيح الله - تأريخ ادبيات در ايران، جلد
اول، چاپ سوم، تهران، 1338.
12. صفا ذبيح الله - تأريخ ادبيات در ايران، جلد
دوم، چاپ سوم، تهران، 1339.
13. عباس پرويز - تأريخ دوهزار و پانصد ساله ايران،
جلد دوم، تهران، 1343.

14. عبود مارون - ادب العرب، مختصر تاریخ نشأته و تطورہ سیر مشاہیر رجالہ و خطوط اولی من صور ہم، بیروت، 1960.

15. عینی صدرالدین - تاریخ امیران منغیہ بخارا، نشریات دولتی ترکستان، 1923.

✓ 16. فروغی محمد علی - آئین سخنوری، چاپ دوم، تهران، 1330/1951.

17. فرهنگ مختصر انگلیسی بفارسی، تهران، 1959.

✓ 18. کاتبی حسینقلی - سبک نگارش فارسی، تبریز، 1321/1943.

✓ 19. کاتبی حسینقلی - تاریخ مختصر نشر فارسی، چاپ اول، تبریز، 1327/1948.

20. نفیسی علی اکبر - فرنود سار یا فرهنگ نفیسی، جلد سوم، تهران، 1320-1319.

21. نیصاری سلیم - تاریخ ادبیات ایران، جلد اول، تهران، 1333.

22. نیصاری سلیم - تاریخ ادبیات ایران، جلد دوم، تهران، 1333.

23. همائی میرزا جلالالدین - تاریخ ادبیات ایران از قدیم ترین عصر تاریخی تا عصر حاضر، جلد دوم (از انقراض ساسانیان تا حملہ مغول)، چاپ اول، تبریز، 1348.

✓ 24. همائی جلالالدین - صناعات ادبی، فن بدیع و اقسام شعر فارسی، تهران.

25. Andreas, Mitteliranische d. Preussischen Academie der Wissenschaften, Philol.,— hist. Klasse. XXVII. Berlin, 1934.

✗ 26. Browne Edward, A Literature History of Persia, volume II, Cambridge, 1928.

27. Dějiny Perke a Tádžické Literatury, Za redakec akademika Jana Rypky, Praha, 1956.

28. *Dorn*, Catalogue des manuscrits et Lographes orientaux, St. Petersburg, 1852, N 319.

29. *Gladwin*, Dissertations on the Rhetoric, Prosody and Rhyme of the Persians, Calcutta, 1801.

30. *Houtsma M. Th.*, *Wensinck A.*, *Heffening W.*, *Gibb H. A. R* und *Levi-Provençal E.*, Enzyklopaedie die Islam, Band IV, Leiden—Leipzig, 1934.

31. *Rieu Charles*, Supplement to the catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum, London, 1895.

32. *Ritter Hellmut*, Die Geheimnisse der Wortkunst (Asrar-ul-Balaga) des 'Abdulqahir al-Gurcani Aus dem arabischen Übersten, «Bibliotheca Islamica», Wiesbaden, N 19, 1959.

33. *Rückert Friedrich* — Grammatik, Poetik und Rhetorik der Perser, Dargestellt von Friedrich Rückert, Neu herausgegeben von W. Pertsch, Gotha, 1874.

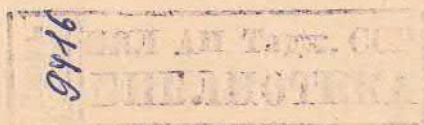
34. *Rypka Jan*, Iranische Literaturgeschichte, Leipzig, 1959.

35. *Steingass F. A.* Comprehensive Persian — English dictionary. London, 1930.

36. *Wehr Hans* — Arabisches wörterbuch, für die schriftsprache der gegenwart, Leipzig, 1956.

МУНДАРИЧА

Сарсухан	5
<i>Боби якум.</i> САЧЪ ВА ПАЙДОИШИ ОН	9
1. Сачъ чист?	9
2. Навъҳои сачъ	10
3. Пайдоиши сачъ	36
<i>Боби дуюм.</i> САНЪАТИ САЧЪ ДАР НАСРИ	
ТОИНҚИЛОБНИ ТОЧИК	47
1. Насри мусаччаъ дар асри X ва нимаи	
аввали асри XI	48
2. Насри мусаччаъ дар нимаи дуюми асри	
XI ва асри XII	58
3. Насри мусаччаъ дар асрҳои XIII—XV	89
4. Насри мусаччаъ дар асрҳои XVI—XIX	122
<i>Боби сеюм.</i> САЧЪ ДАР НАСРИ СОВЕТИНИ ТОЧИК	147
1. Сачъ дар асарҳои устод Айнӣ	150
2. Сачъ дар асарҳои баъзе адабони дигар ва	
матбуоти даврагӣ	177
3. Мавқеи сачъ дар ҳаҷв	182
4. Аёнани санъати сачъ дар насри муосири	
тоҷик	189
Фехрасти адабиёт	200

Рахим Мусульманкулов

**САДЖЪ И ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ
В ТАДЖИКСКОЙ ПРОЗЕ**

(на таджикском языке)

*Под редакцией члена-корреспондента
АН Таджикской ССР*

С. Табарова

*Муҳаррири техникӣ М. Ҷаъфаров
Мусаҳҳеҳон Ю. Аҳмадзода ва Ҳ. Қурбонов*

Ба матбаа 3/Х-1968 супурда шуд. Ба ҷолаш 28/Х1-1969
имзо шуд. Қоғаз № 2. Формати 84×108¹/₁₆. Ҷузъи
ҷопи 6,875(11,54). Ҷузъи наشريю ҳисоби 10,91
Адади нашир 1300. ҚЛ 02457. Супориши № 5382.
Нарҳаш 78 тин. Бо муқоват № 5 93 тин.

Наشريёти «Ирфок», Душанбе, кӯчаи Шевченко, 10.

Қомбинати полиграфӣи Комитети матбуоти назди
Совети Вазирони РСС Тоҷикистон.

1 сўм

НАШРИЁТИ „ИРФОН“